

DAMAGE BOOK

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192131

UNIVERSAL
LIBRARY

महाराष्ट्रकविचरित्र

भाग ३ रा.

लेखक

जगन्नाथ रघुनाथ आजगांवकर.

भरतपूरचा वेढा, कवनकुतूहल, नेपाळवर्णन, सं० प्रणयानंद

नाटक, इसापनीति, महाराष्ट्रकविचरित्र भाग १ ला

व २ रा इ० पुस्तकांचा कर्ता.

प्रकाशक

दामोदर सांवळाराम आणि मंडळी.

प्रिंटर्स, पब्लिशर्स, एजंट्स, ठाकूरद्वार-मुंबई.

हे पुस्तक घर नं. ४३४ ठाकुरद्वार मुंबई येथे “ इंदुप्रकाश ”
छापखान्यांत रा. रा. दामोदर सावळराम यदे
यांनी छापून प्रसिद्ध केले.

हे पुस्तक सन १८६७ च्या २५ व्या ऑक्टप्रमाणे रजिस्टर करून
सर्व हक्क प्रकाशकानी स्वाधीन ठेविले आहेत.

प्रस्तावना.

महाराष्ट्र-कवि-चरित्राचा हा तिसरा भागही, पहिल्या दोन भागांप्रमाणेच, आजपर्यंत उपलब्ध झालेल्या सर्व माहितीच्या आधारेने लिहिला आहे. गोरकुंभार, नरहारे सोनार, परिसा भागवत, भानुदास, सेना न्हावी, कान्हूपात्रा, जगमित्र नागा, प्रेमाबाई, निळोबा, व उद्धव चिद्धन यांचीं चरित्रें मुख्यतः महिपतिकृत संत-चरित्रविषयक ग्रंथांच्या आधारेने लिहिलीं असून, उतारे देण्याच्या कामीं हस्तलिखित जुन्या वह्या व छापील गाथा यांचा उपयोग केला आहे. कचेश्वर कवीची माहिती रा. राजवाडे व रा. पारसनीस यांच्या लेखांवरून घेतली आहे; दिनकरबुवा रामदासी यांचें चरित्र माझे मित्र रा. अ. बा. रसाळ यांनीं लिहून पाठविलें. शिव-रामस्वामी कल्याणकर यांचें चरित्र भारतवर्षीय अर्वाचीन कोश व रा. राजवाडे यांचा लेख यांच्या आधारेने लिहिलें आहे. चिदानंद-स्वामी यांचें चरित्र रा. आनंदराव बाळकृष्ण रांगणेकर यांनीं पाठविले. शिवदिन केसरी ह्यांचें चरित्र रा. ल. रा. पांगारकर यांच्या 'मुमुक्षु' पत्रांतून उतरून घेतलें आहे. विठोबा अण्णा दत्तरदार यांचें चरित्र जुन्या केरळकोकिळ मासिक पुस्तकांत प्रसिद्ध झालें होतें, त्याच्या आधारेने प्रस्तुत ग्रंथांतील चरित्रलेख लिहिला आहे; व श्रीकृष्ण जगन्नाथ भट्ट बांदकर यांचें चरित्र रा. रामचंद्र त्रिविक्रम नाईक बांदिवडेकर या सद्गृहस्थांनीं लिहून पाठविलें. ह्या सर्व सद्गृहस्थांचा मी अत्यंत अभारी आहे, हें सांगावयास नकोच.

पहिल्या दोन भागांप्रमाणेंच या तिसऱ्या भागासही गगनबावडा संस्थानाधिपति श्रीमंत माधवराव मोरेश्वर ऊर्फ बाळासाहेब पंत

अमात्य यांनीं द्रव्यरूपानें उत्तेजन दिलें, याबद्दल श्रीमंतांचा मी
अत्यंत आभारी आहे. शेवटीं:—

आपुलिया बळें नाहीं मी बोलत । सखा भगवंत वाचा त्याची ॥ १ ॥
साळुंकी ते कैसी बोले मंजुळ वाणी । शिकविता धणी वेगळाची ॥ २ ॥
काय म्यां पामरें बोलावीं उत्तरें । परि त्या विश्वंमरें बोलाविलें ॥ ३ ॥
तुका म्हणे त्याची कोण जाणे कळा । वागवी पांगुळा पायावीण ॥ ४ ॥
ह्या श्रीतुकाराममहाराजांच्या अमृतवाणीनें हा प्रस्ताव पूर्ण करितों.

मुंबई
२९-९-१४

}

ज. र. आजगांवकर.

श्रीमंत राजश्री माधवराव मोरेश्वर

ऊर्फ

बालासाहेब पंत अमान्य

हुकुमतपन्हा

संस्थान गगनबावडा

यांस

हा प्रथ अत्यंत कृतज्ञतापूर्वक

समर्पण करितों.

श्रीमंतांचा नम्र सेवक

ग्रंथकर्ता.

अनुक्रमणिका

चरित्र				पृष्ठ.
१ गोरा कुंभार			...	१
२ नरहरी सोनार	...			१२
३ परिसा भागवत	...			१६
४ भानुदास		.		१९
५ सेना न्हावी				३२
६ कान्हूपात्रा			...	३९
७ जगमित्र नागा			...	४५
८ जनी जनार्दन	...	.		५१
९ श्रीनाथदास			...	५५
१० प्रेमाबाई ...				५९
११ निळोबा				६८
१२ दिनकर गोसावी रामदासी				८०
१३ शिवराम स्वामी कल्याणकर				१०१
१४ उद्धव चिद्धन		...		११२
१५ चिदानंद स्वामी	.			१२७
१६ कचेश्वर		...		१३७
१७ शिवदिन केसरी				१५९
१८ विठोबा अण्णा दफ्तरदार				१७६
१९ दामोदर गणेश जोशी				२०६
२० श्रीकृष्ण जगन्नाथ भट्ट बांदकर	...			२२०

महाराष्ट्र-कवि-चरित्र.

भाग तिसरा.

गोरा कुंभार.

गोरा ज्या म्हणती त्या स्मरुनि सुखी तूं मना कुलाला हो ।
वे भक्तिचा जयाची मति संसारी अनाकुला लाहो ॥ १ ॥

सन्मणिमाला, मोरोपंत.

गोरा कुंभार हे नामांकित 'संत-परीक्षक' ज्ञानदेव-नामदेवांचे समकालीन होत. यांचे चरित्र महिपति, उद्धवाचिद्वन आणि भीमस्वामी रामदासी यांनी आपल्या ग्रंथांत दिले आहे, त्याच्या आधाराने प्रस्तुत लेख लिहिला आहे. मयपुरी उर्फ तेर नामक गांवीं गोरोबा कुंभार राहत असत. महिपतींनी या गांवाचे नांव 'तरढोकी' असे लिहिले आहे. हा गांव पंढरपुरानजीक आहे. गोरोबा कुंभार हे महाभगवद्भक्त होते. 'अहो येतां जातां उठत बसतां कार्य करितां । सदा देतां घेतां वदनि वदतां प्रास गिलितां ॥ घरीं दारीं शय्येवरि रतिमुखाचे अवसरीं । समस्तांची लज्जा त्यजुनि भगवच्चिंतन करीं' ह्या पंडितोक्तीप्रमाणे गोरोबांचे वर्तन असे. 'संसारधंदा करितां रिकामा । होशील केव्हां भजशील रामा ॥ आतां तरी तूं धरिं एक नेमा । कामांत कामा भज रामनामा ॥' ही समर्थोक्ति गोरोबांच्या नित्याचरणांत अगदीं प्रतिबिंबित झाली होती. कामधंदा करीत असताही

पांडुरंगाचें नामस्मरण करावयाचें, हा यांचा नित्यक्रम. माती तुड-
वितांना प्रेमानंदानें नाचावें, हाच त्यांचा परमार्थ ! एके दिवशीं
गोरोबा माती तुडवीत असतां, त्यांची स्त्री आपल्या लहान मुलास
तेथें ठेवून पाणी आणण्यास गेली. इकडे तें मूल रांगत रांगत
जाऊन मातीच्या आळ्यांत पडलें ' ब्रह्मानंदीं टाळी ' लागलेल्या
गोरोबांनीं मातीबरोबर तें मूलही तुडविलें !

इकडे गोरोबांची पत्नी पाणवड्यावरून येऊन पाहते, तों मूल
कोठेंच दिसेना. उद्धवचिद्धन म्हणतात—

पाहे तों चिखलांत जावळ मांस स्थी दिसताती ।

‘ जळो भजन हें बाळक मारिलें ’ वदन पिथी ती हातीं ’ ॥

सगळा चिखल रक्तानें लाल झालेला पाहतांच गोरोबांनीं मूल
मारिलें हें तिच्या लक्षांत येऊन, तिनें रडून ओरडून आकांत केला;
व ‘ आग लागो या भजनाला ’ असें म्हणून गोरोबांस ती रागें भरली.
भजनास विक्षेप झालेला पाहतांच, हातीं चक्रदंड घेऊन गोरोबा
आपल्या पत्नीस शिक्षा करण्यासाठीं तिच्या अंगावर धावून गेले.
आतां हे आपणास मारल्याशिवाय राहात नाहीत, असें पाहून, पुत्र-
विरहानें दुःखी झालेल्या संतीनें हें तिचें नांव होतें - ‘ माझ्या अंगास
हात लावाल तर तुम्हास विठोबाची आण आहे ’ अशी शपथ
गोरोबांस घातली. गोरोबांचें सर्वम्ब म्हणजे विठोबा, त्याची आण
ते कशी मोडतील ? त्यांनीं हातींचा दंड फेंकून दिला व पुनः
भजनानंदांत ते निमग्न झाले. बरेच दिवस गेले, तरी गोरोबा आप-
ल्याशीं भाषणही करीत नाहीत, हें पाहून त्यांची स्त्री एके दिवशीं
त्यांची पादसेवा करावयास गेली पण गोरोबांनीं तिला आपल्या
अंगास स्पर्श करूं दिला नाही. ते म्हणाले, ‘ तूं मला विठोबाची
आण घातली आहेस, ती मला पाळली पाहिजे. ’ यावर त्यांची पत्नी
म्हणाली, ‘ अशानें संसार कसा होईल ? मजकडून अपराध झाला

खरा; पण त्याची क्षमा करून आपण माझा अंगीकार करावा. ' गोरोबांनीं तिला निक्षून सांगितलें कीं, ' माझा निश्चय आतां कांहीं ढळणार नाही. '

कांहीं दिवस गेल्यावर संती आपल्या माहेरीं गेली, व इत्थंभूत हकीकत तिनें आपल्या आई-बापांस कळवि-ली. ती म्हणाली ' पतीनें माझा त्याग केल्यामुळे, आमचा वंश खुंटल्यासारखा झाला आहे. तरी माझी धाकटी बहीण माझ्या पतीस देऊन वंशवृद्धि होईल असें केलें पाहिजे. ' मुलीची ही दशा पाहून आई-बापांस फार वाईट वाटलें. त्यांनीं आपली धाकटी मुलगी रामी गोरोबांस दिली व लग्न-समारंभ आटोपल्यावर मुलीच्या बापानें गोरोबांस विनंति केली कीं, ' हरिचें दास तुझीं सज्जन तुम्हा लहान थोर नाहीं ।

दोघींचेही समान पाळण कीजे, आण विट्टूची पाहों ॥ '

आपल्या श्वशुरानें घातलेली ही आण गोरोबांनीं शिरसा मान्य केली. ते आपल्या दोन्ही स्त्रियांसहवर्तमान तरदोंकीस आले, व त्या दोघींसही अगदीं समभावानें वागवूं लागले पहिलीप्रमाणेच दुस-रीच्या अंगासही त्यांनीं कधी स्पर्श केला नाही. हें पाहून एके दिवशीं संती गोरोबांस म्हणाली, ' माझी अशी दशा झाली ती झालीच; पण माझी धाकटी बहीणही तुमच्या मनास कां येत नाही ? त्या विचारीनें तुमचा काय अपराध केला आहे ? ' गोरोबा म्हणाले, ' तुझ्या बापानें विठ्ठलाची शपथ घाळून मला सांगितलें आहे कीं, दोन्ही स्त्रियांस सारख्या रीतीनें वागवा; त्याप्रमाणें तूं जशी मला अस्पर्श आहेस, तशीच तीही आहे विठ्ठलाची शपथ मी कशी मोडूं ? ' गोरोबांचें हें भाषण ऐकून विचारी रामी रडूं लागली. मग संतीनें तिची समजूत केली व तिला सांगितलें कीं, आपण आज रात्री या गोष्टीचा विचार करूं. ' मग रात्री, गोरो-बांस झोंप लागली असें पाहून त्या दोघीही त्यांच्या शेजारी जाऊन

निजल्या व गोरोबांचे हात त्यांनीं आपापल्या उरावर ठेविले. गोरोबा जागृत होऊन पहातात, तो आपले हात आपल्या स्त्रियांच्या उरावर आहेत, असें त्यांच्या दृष्टीस पडलें. विठोबाची शपथ मोडल्याबद्दल त्यांस अतिशयित वाईट वाटलें. मग ज्या हातांनीं हें कम केलें, त्यांस शिक्षा करण्यासाठीं त्यांनी आपले दोन्ही हात शस्त्रावर आपटून तोडून टाकिले ! आपल्या युक्तीचा हा भयंकर परिणाम झालेला पाहून रामी व संती रडूं लागल्या. त्या म्हणाल्या, ' संसार करावा असे आमच्या नशीबीच नाही ! वंशवृद्धि व्हावी म्हणून दुसरें लग्न केलें तो हें भलतेंच विघ्न उपस्थित झालें. आमचें दुर्दैव म्हणून आम्हांवर देव कांपला, दुसरें काय ? ' आपल्या स्त्रिया फार कष्टी झालेल्या पाहून गोरोबांसही वाईट वाटले. ते म्हणाले, ' तुम्ही आतां दुःख करूं नका, स्वस्थ असा. श्रीपांडुरंग आपला पाठीराखा आहे, त्यास आपली सर्व काळजी आहे. सगळीं संकटें निवारण करून तोच आपणास सुख देईल. त्याचें निरंतर नामस्मरण करा.'

पुढें आपाटी एकादशी आली, तेव्हां गोरोबा आपल्या दोन्ही स्त्रियांसह पंढरीस आले. चंद्रभागेत स्नान करून त्यांनीं पुंडलिकाचें दर्शन घेतले व महाद्वारीं येऊन भगवंतास लोटांगण वातलें. इकडे गरुडपारावर नामदेवांचें कीर्तन चाललें होतें. ज्ञानदेवादि भक्तमंडळी कीर्तन एकावयास बसली होती. कीर्तनांत ' विठ्ठल ' म्हणून टाळी देण्याचा प्रसंग येतांच सगळे श्रोते टाळ्या वाजवूं लागले. नामदेवांच्या प्रासादिक वाणीनें तन्मयवृत्ति झालेल्या गोरोबांनींही टाळी वाजविण्यासाठी आपले थोटे हात वर केले ! त्या वेळीं भगवंतानें गोरोबांचे हात पूर्ववत् केले व हा चमत्कार पाहून सगळ्या संतांस मोठें नवल वाटलें. त्यांनीं हरिनामाचा मोठा गजर केला. आपल्या पत्नीचे हात पूर्ववत् झाले, हें पाहून गोरोबांच्या ज्येष्ठ पत्नीनें हात

जोडून पांडुरंगाची प्रार्थना केली कीं, ' पंढरीनाथा ! आपल्या भक्ताकडे तूं कृपादृष्टीनें पाहतांच त्याचे हात पूर्ववत् झाले; पण मी माझ्या बालकाच्या वियोगानें कष्टी होत आहे, तर माझी आणि माझ्या बालकाची भेट करून देण्यास तूं समर्थ नाहीस काय ? ' असें बोलून संती स्फुंदस्फुंदून रडूं लागली. ही तिची दुःस्थिति अवलोकन करून भक्तकामकल्पद्रुम भगवंतास तिची करुणा येऊन, त्यानें तिच्या मुलास रांगत रांगत तिजकडे पाठविलें ! उद्धव-चिद्धन म्हणतातः—

‘ रांगत बालक धावुनि आलें, मद्दिमा हा नामाचा ।
वेदशास्त्र पुराण वर्णी, कुंठित शेषवाचा ॥ ’

मग धांवत जाऊन संतीनें आपल्या सुंदर बालकास उचलून कडेवर घेतलें व त्याच्या मुखाचें चुंबन केलें. हा देखावा पाहून त्या कोमल अंतःकरणाच्या साधुसंतांचे नेत्र अश्रुपूर्ण झाले. मग रुक्मिणीनें गोरोबांस सांगितलें कीं, ' आजपासून तुझी शपथ सुटली. आतां तूं आपल्या दोघी स्त्रियांचा अंगीकार करून सुखानें संसार चालव. ' जगन्मातेची ही आज्ञा ऐकतांच अखिल संतांनीं गोरोबाचा जयजय-कार केला. गोरोबांनींही आपल्या स्त्रियांचा सप्रेम अंगीकार केला.

एकदां गोरोबांस असें वाटलें कीं, सगळ्या सत्पुरुषांस एके दिवशीं आपल्या घरीं बोलावावें. मग त्याप्रमाणें त्यांनीं प्रत्येक साधूच्या घरीं जाऊन ' आपल्या आगमनानें माझा आश्रम आपण पवित्र करावा ' अशी त्यांस विनंति केली. गोरोबांच्या विनंतीस मान देऊन सर्व साधु त्यांच्या घरीं आले. ' साधुसंत येती घरा । तोचि दिवाळी दसरा ' असें मानणाऱ्या गोरोबांस संतदर्शनानें मोठा आनंद झाला; त्यांनीं त्यांची पोडशोपचारें पूजा केली व त्यांस पंचपक्वा-चांचें भोजन घातलें. निवृत्ति, ज्ञानदेव, सांवता माळी, सोपानदेव,

नामदेव इत्यादि संत एकत्र बसले असतां, ज्ञानदेव म्हणाले “गोरोबां, आपल्या घरीं आज जे घट तुम्हीं जमविले आहेत, त्यांत पक्के घट कोणते व कच्चे कोणते याची परीक्षा करून, काय निकाल होईल तो मला सांगा. ’ ज्ञानदेवांच्या ह्या आज्ञेचा गर्भितार्थ गोरोबांनीं तत्काल जाणला; व आपली थापटी हातीं घेऊन प्रत्येक संताच्या मस्तकावर ती ते हाणीत चालले ! थापटीचा आघात नामदेवां-शिवाय सर्व संतांनीं निमूटपणें सहन केला. गोरोबा नामदेवांपाशीं आले, तेव्हां नामदेव त्यांस म्हणाले, ‘तू हा काय उद्योग चालविला आहेस ? लोकांस आपल्या घरीं जमवून थापटीनें त्यांचीं डोकीं फोडावीं, हा कोणत्या गांवचा आदरसत्कार ? ’ नामदेवांचें हें भाषण ऐकतांच सगळे संत हांसले व गोरोबांनीं नामदेवांकडे बोट दाखवून ज्ञानदेवांस कळविले कीं ‘ हा एवढा एक घट मात्र कच्चा आहे. ’ तेव्हां मुक्ताबाई गोरोबांस म्हणाली, ‘ तुम्हीं केलेली परीक्षा अगदीं बरोबर आहे. ’ हे ऐकतांच सगळे संत खदखदां हंसूं लागले व त्यामुळे नामदेव मनांत फार आंशाळे झाले.

पुढें नामदेव तेथून निघून पंढरपुरास आले, व गोरोबांच्या घरीं झालेल्या स्वतःच्या अपमानाची सविस्तर हकीकत त्यांनीं पांडुरंगास निवेदन केली. पांडुरंग म्हणाला, ‘ नाम्या ! गोरोबांनीं जी परीक्षा केली, ती अगदी खरी आहे; जो मनुष्य सद्गुरूला शरण गेला नाही, तो केवढाही मोठा व्युत्पन्न आणि भक्तिमान् असला, तरी तो कच्चाच आहे, असें म्हटलें पाहिजे. ’ ही भगवदुक्ति ऐकून नामदेव अगदीं विरघळून गेले. ते म्हणाले, ‘ देवा ! माझ्या अपमानदुःखाचा तूं परिहार करशील अशा समजुतीनें मी तुजपाशीं आलों; पण तूंही गोरोबांच्याच म्हणण्याचा अनुवाद करितोस. आतां पुढें मीं करावें तरी काय ? ’ देव म्हणाले, ‘तू आतां सद्गुरूस शरण जाऊन त्याचा

उपदेश घे, म्हणजे तुला अद्वैताचें खरें रहस्य काय आहे, हें कळून येईल.' त्याप्रमाणें पुढें नामदेवांनीं विसोबा खेचर यांजकडून उपदेश घेतला व इतर संतांच्या समुदायांत 'पक्का घट' म्हणून प्रवेश करण्याचा अधिकार संपादन केला. एकंदरीत, सत्पुरुष या नात्यानें तत्कालीन संतमंडळांत गोरोबांची योग्यता फार मोठी होती, हें वरील कथेवरून अगदीं स्पष्ट होत आहे. यासंबंधानें पंतांनीं म्हटलें आहे:—

आर्या.

‘सद्गुरुअनुग्रहाविण हरिला तो कठिण सर्वथा पटणें ।

गोरा सत परीक्षी मस्तकिं हाणूनि सर्व थापटणें ॥ १ ॥’

गोरोबांचे ४३ अभंग ‘सर्वसंग्रह गाथा’ या ग्रंथांत दिले आहेत. पण त्यांतील बहुतेक अभंग प्रक्षिप्त दिसतात; उदाहरणार्थ, पुढील अभंग पहा:—

‘पाहुनिया दोघी कर्ति रूदन । हात आपटोन रडताती ॥ १ ॥

कैसें या विठले विपरीत केलें । जगामध्यें जालें हासैं आमुचें ॥ २ ॥

पूर्वीं यानें घरें बहुतांचीं बुडविला । नारद भीष्म बळीं व्रमांगद ॥ ३ ॥

प्रत्यक्ष कुरुमा पांयुळ तो जाणा । सूरदान नयनां हीन जगीं ॥ ४ ॥

कवीर नामयाचे घरीं नाहीं अन्न । ऐशी पै निर्वाण भक्ति याची ॥ ५ ॥

संती आणि रामी उभयतां रडती । गोरा म्हणे खेती करूं नका ॥ ६ ॥

या अभंगाची भाषा १०० वर्षांपूर्वींची जुनी दिसत नाहीं; पण ज्ञानदेवांची ज्ञानेश्वरी शिवाय करून, तत्कालीन इतर संतांचे म्हणून जे अभंग आज प्रसिद्ध आहेत, त्या सर्वांची भाषा कमी अधिक प्रमाणानें इतकीच सोपी असल्यामुळें, हा भाषेचा मुद्दा जरी सोडून दिला, तरी वरील अभंगांतील कवीर व सूरदास हीं नांवें

१ सूरदास हे नामांकित साधु व काव्य सुमारे ३०० वर्षांपूर्वी उत्तर हिंदु-स्थानांत होऊन गेले. हे जन्मांध होते. यांचा हिंदी भाषेत ‘सूरसागर’ नामक ग्रंथ आहे. यांची वाणी अत्यंत रसवती, प्रौढ व कवित्वपूर्ण आहे.

त्या अभंगांचें अर्वाचीनत्व उघड सिद्ध करीत आहेत. कारण सूरदास हे शके १५०० च्या सुमारास, म्हणजे अकबर बादशहाच्या कारकीर्दीत होऊन गेले व गोरोबा शके १२२० च्या सुमारास होऊन गेले. अर्थात् सूरदासांचा उल्लेख गोरोबांच्या अभंगांत येणें केवळ असंभवनीय होय. त्याचप्रमाणें रा० राजवाडे यांनीं सरस्वती मंदिरांतल्या 'नाभाजीनें व महीपतीनें वर्णिलेले संत' या निबंधांत शके १३७० व शके १५२० हा कबिरांचा काल दिला आहे; यांपैकीं कोणताही एक काल जरी खरा मानला, तरी कबिरांचें नांव गोरोबांस ठाऊक असणें मुळींच शक्य नाहीं, हें उघड आहे. अशा स्थितींत वरील अभंग प्रक्षिप्त आहे, असें म्हणण्यास बिलकूल प्रत्यवाय नाहीं. सर्वसंग्रह गार्थेतल्या गोरोबांच्या ४१ अभंगांपैकीं २१ अभंगांत खुद्द गोरोबा कुंभारांचें चरित्र दिले असून, त्यांत ठिकठिकाणीं गोरोबांची फार स्तुति केली आहे. आतां, गोरोबांसारखा 'संतपरीक्षक' स्वतःच्या कवितेंत स्वतःचीच स्तुति करील, अशी कल्पना करणेंही

१ रा० राजवाडे यांचा सदर निबंध फार चांगला व उपयुक्त आहे. ह्या एकाच निबंधावरून राजवाड्यांची शोधकबुद्धि व श्रमसहिष्णुता हे गुण स्पष्टपणें दृश्यमान होतात. पण या निबंधांत थोडासा घोंटाळा झाला असावा असें माझ्या अल्पबुद्धीस वाटतें. ह्या विधानाच्या समर्थनार्थ येथें एकच उदाहरण देतो. सदर निबंधाच्या १२ व्या पृष्ठावर रामानंदाचा काल शके १४९० दिला असून, त्यांच्या समकालीन शिष्यांत कबीरांचे नांव दिलें आहे. अर्थात्, या मानानें कबीरांचा काल शके १५०० हा येतो. पुढें, १४१५ पृष्ठावर कबीरांचे शिष्य पद्मनाभ, जीवा व तत्त्वा यांचा काल शके १३९० हा दिला आहे. आतां, शके १४९० त विद्यमान असलेल्या रामानंदांचे शिष्य कबीर यांचें शिष्यत्व, शके १३९० तल्या पद्मनाभाकडे कसें जाऊं शकेल, याचा विचार वाचकांनींच करावा.

कठीण आहे. अर्थात् हे अभंग पुढें कोणी तरी गोरोबांच्या नांवावर घुसडून दिले असले पाहिजेत हें उघड आहे. अशा प्रकारच्या अभंगांचा नमुना पहा:—

१

सकळ संतजनीं देखोनीं नयनीं । टाळिया पिटोनि गाती नाम ॥ १ ॥
म्हणती धन्य भक्त निधडा वैष्णवाब्रह्मादिकां माव न कळे त्याचीं॥२॥
ऐशी स्तुति करितां बाळ आलें तेव्हां । गोरा म्हणे देवा पावन केलें ॥ ३ ॥

२

वैराग्याचा मेरु तो गोरा कुंभार । तोडियेले कर आणेसाठीं ॥ १ ॥
महाद्वारीं कथा श्रवण करितां । टाळी वाजवितां निघतीं नवे ॥ २ ॥
देवा तुम्ही कृपादृष्टी अवलोकिला । हृदयीं धरिला प्रीति करीं ॥ ३ ॥
गोरा ह्मणे तुझा दासाचा अभिमान । अवतार ह्मणोन धरणें लागे ॥ ४ ॥
ह्या दोन अभंगांवरून, माझ्या वरील अनुमानाची सत्यता वाचकांच्या लक्षांत येईल असें वाटतें. आतां खुद्द गोरोबांचे असे जे कांहीं अभंग आहेत, त्यांपैकीं कांहीं अभंग पुढें देतो:—

१

वंदावें कवणासी निदावें कवणासी । लिंपण गगनासि कैसें लिंपे ॥ १ ॥
नाहीं जया रूप नाहीं जया नाम । तेंची व्यापी वर्म सांगतसे ॥ २ ॥
जिवनीं चंद्रबिंब विवले पै साचा । परि नाहीं तयाचा लेप तेथें ॥ ३ ॥
ह्मणे गोरा कुंभार नामया जिवलगा । आलिंगन देगा मजलागीं ॥ ४ ॥

२

स्थूल हातें तें सूक्ष्म पै जहालें । मन हें तुडालें महाडोहीं ॥ १ ॥
माझे रूप माझ्या विरालेंसे डोळां । सामावलें वुवुळा ज्ञानें माझ्या ॥ २ ॥
म्हणे गोरा कुंभार नवल जाहलें नाम्या । भेटी तुम्हा आम्हा उरली नाहीं ॥ ३ ॥

३

निर्गुण रूपें सगुणाचे वुंथी । विठ्ठल निवृत्ति प्रवृत्ति दिसे ॥ १ ॥
एक पुंडलीक जाणे तेथिल पंथ । तुम्हा आम्हा उचित भाग्ययोगें ॥ २ ॥
समाग्य विरळे नामपाठीं गेले । अभागी ते ठेले मौनरूप ॥ ३ ॥
म्हणे गोरा कुंभार नामया भोगितां । उरल्या उचिता सेवूं सुखें ॥ ४ ॥

४

निर्गुणोचा संग धरिला जो आवडी । तेणें केलें देशधडी आपणियासी ॥ १ ॥
 अनेकत्व नेलें अनेकत्व नेलें । एकलें सांडिलें निरंजनीं ॥ २ ॥
 ऐकत्व पाहतां अवघें लटिकें । जें पाहे तितुकें रूप तुझें ॥ ३ ॥
 म्हणे गोरा कुंभार सच्चया नामदेवा । तुम्हां आम्हा नांवा कैवें कोणा ॥ ४ ॥

५

केशवाचे भेटी लागलेंसे पिसें । विसरलों कैसे देहभावा ॥ १ ॥
 जाहली झडपणी जाहली झडपणी । संचरलें मनीं रूप आर्धा ॥ २ ॥
 न लिपेचि कर्मी न लिपेचि धर्मी । न लिपे पडुर्मा पुण्यपापा ॥ ३ ॥
 म्हणे गोरा कुंभार सहजी जावन्मुक्त । सुखरूप अद्वैत नामदेवा ॥ ४ ॥

६

सरितेचा ओघ सागरीं आटला । विदेही भेटला मनामन ॥ १ ॥
 कंवणाची संगत पुसावया कंवणातें । सांगतें ऐकतें तेथें कैवें ॥ २ ॥
 नाही दिवसराती नाही कुलयाती । नाही माया भ्रांती अवघीच ॥ ३ ॥
 म्हणे गोरा कुंभार परियेसी नामदेवा । सापडला ठेवा विश्रंतीचा ॥ ४ ॥

७

देवा तुझा मी कुंभार । नाही पापाचे डोंगर ॥ १ ॥
 ऐशा संतापें हे जाती । घडे साधूची संगती ॥ २ ॥
 पूर्ण कृपा भगवंताची । कुंभार गोरा मागे हेंची ॥ ३ ॥

८

जोहरियाचे पुढें ठेविलें रत्न । त्याचें मोल उणे होइल कैसें ॥ १ ॥
 तैसें थापटणें पारखीया हातीं । आणिका न देती वायांवीण ॥ २ ॥
 प्रथम थापटणें निवृत्तीचे डोक्या । बेरा जांहुला निका परब्रह्म ॥ ३ ॥
 तेंची थापटणें ज्ञानदेवावर । आतां कैवें कोरें नुरे येथे ॥ ४ ॥
 तेंची थापटणें सोपानाच्या डोई । यांत लेश नाही कोरें कोठें ॥ ५ ॥
 तेंची थापटणें मुक्ताबाईसी हाणी । अमृतसंजीवनी भरलीसे ॥ ६ ॥
 तेंची थापटणें नामदेवावर । चोळीत समोर रडूं लागे ॥ ७ ॥
 गोरा म्हणे कोरा राहिला गे बाई । शून्यामार नाहीं भाजियेला ॥ ८ ॥

९

ब्रह्म मूर्तिमंत जर्गी अवतरलें । उद्धरावया आलें दीन जनां ॥
ब्रह्मादिक ज्याचे वंदिती पायवणी । नाम घेतां वदनी दोष जाती ॥ २ ॥
हो कां दुराचारी विषयीं आसक्त । संतकृपे त्वरित उद्धरती ॥ ३ ॥
अखंडित गोरा त्याची वास पाहे । निशिदिनीं ध्याये संतसंग ॥ ४ ॥

१०

मुकिया साखर चाखाया दिधली । बोलतां ती बोली बोलवेना ॥ १ ॥
तो काय शब्द खुंटला संवाद । आपुला आनंद अवधाराया ॥ २ ॥
आनंदीं आनंद गिळोनी राहणें । अखंडित होणें न होउनियां ॥ ३ ॥
म्हणे गोरा कुंभार जीवन्मुक्त होणें । जग हें करणे शहाणें बापा ॥ ४ ॥

११

कासयासी बहु घालसी मळण । तुज येणेंविण काय काज ॥ १ ॥
एकपणें एक एकपणे एक । एकाचे अनेक विस्तारले ॥ २ ॥
एकत्व पाहतां शिणलें अवधारा । न चुके वेरझारा चौम्यांशींच्या ॥ ३ ॥
म्हणे गोरा कुंभार कोणी नाहीं दुजें । विश्वरूप तुझें नामदेवा ॥ ४ ॥

गोरोबांचे कित्येक अभंग नामदेवांस उपदेश करण्यासाठीं रचलेले दिसतात. गोरोबांनीं केलेल्या संतपरीक्षेत उत्तीर्ण न झाल्यामुळें नामदेव रुसून गेले होते, तेव्हां त्यांची समजूत करण्यासाठीं काकांनीं—तत्कालीन संत गोरोबांस काका म्हणत असत—हे अभंग रचले असावेत असें दिसतें.

नरहरि सोनार.

नरहरिनामा पावे संत न सोनार दास मान कसा ।

तरला करुनि भवाचा अंत नसो नारदासमान कसा ॥ १ ॥

सन्मणिमाला-मोरोपंत.

नरहरि सोनार हे प्रसिद्ध साधु शा० वा० शके १२३५ च्या सुमारास पंढपुर येथे होऊन गेले. ते मोठे शिवभक्त होते. पंढरपुरीं राहत असूनही ते पांडुरंगाच्या दर्शनास कधी जात नसत. मल्लिका-र्जुनाचे पूजन व भजन यांतच ते सदा निमग्न असत. पंढरपुरच्या श्रीविठ्ठलास एका सावकाराने असा नवस केला होता की, 'जर मला पुत्र झाला, तर मी तुला सुवर्णाचा करगोटा वाहीन.' पुढे त्याला पुत्र झाला व पांडुरंगाचा नवस फेडण्यासाठी तो पंढरपुरास आला. तेथे, सुवर्णाचा करगोटा करून त्यावर हिरे-माणके जडवील असा चांगला कुशल सोनार कोण आहे, याबद्दल त्याने चौकशी केली. तेव्हा पुजाऱ्यांनी त्यास नरहरि सोनाराचे नांव सांगितले. सावकार नरहरीच्या घरी गेला व त्याने त्यास सुवर्णाचा रत्नखचित करगोटा करून देण्यास सांगितले. नरहरि म्हणाले, 'तुम्ही श्री-विठ्ठलाच्या कंबरेचे मोज घेऊन या, म्हणजे त्याप्रमाणे मी करगोटा तयार करून देतो.' 'ठीक आहे' म्हणून सावकार देवळांत गेला व मोज आणून त्याने ते नरहरि सोनारास दिले. त्याप्रमाणे त्यांनी करगोटा तयार करून सावकारास दिला. मग सावकाराने विठ्ठलाची षोडशोपचारें पूजा केली व देवाच्या कंबरेस करगोटा बांधिला. पण तो थोडासा आंखूड आहे असे आढळून आले. सावकार पुनः नरहरीकडे गेला व त्याजकडून त्याने तो करगोटा वाढवून घेतला. पुनः देवळांत येऊन सावकाराने करगोटा देवाच्या कंबरेस बांधला,

भाग ३ रा-नरहरि सोनार.

ण तो सैल होतो असें त्यास दिसून आलें. तेव्हां नरहरीकडे गाऊन 'तुम्हीच देवळांत या व तेथच्या तेथें करगोटा नीट करून तो देवाच्या कंबरेस बरोबर बसेल, अशी व्यवस्था करा' अशी गावकारानें त्यांस विनंति केली. नरहरि म्हणाले 'मी व्रतस्थ आहे, एका शंकराशिवाय अन्य देवाचें दर्शन मी घेत नाही.' परंतु गावकारानें फारच आग्रह केल्यामुळें आपले डोळे बांधून नरहरि सोनार विठ्ठलमंदिरांत गेले. त्यांचे डोळे बांधलेले पाहून क्षेत्रवासी शेकांस मोठें आश्चर्य वाटलें व त्यांनीं त्यांचा फार उपहास केला.

नरहरि सोनार देवळांत गेले व विठ्ठलमूर्तीस हातांनीं चांचपूं लागले. तों असा चमत्कार झाला कीं, ती मूर्ति शंकराची आहे असें त्यांस वाटलें. दहा हात, पांच तोंडें, गळ्यांत सर्पाचे अलंकार, मस्तकीं जटाजूट असा शंकराचा थाट त्यांच्या हातास लागला. ते म्हणाले, हें तर माझेंच आराध्य दैवत आहे. मग त्यांनीं आपले डोळे बांधले होते ते सोडले व मूर्तीकडे पाहिलें, तों ती शंकरमूर्ति निसून विठ्ठलमूर्ति आहे, असें त्यांच्या दृष्टीस पडलें. त्यांनीं पुनः डोळे झांकले व हातांनीं मूर्तीस चांचपून पाहिलें, तों पुनः दशभुज पंचवंदन शिवमूर्ति त्यांच्या हातास लागली. पण डोळे उघडून पाहतात तों श्रीविठ्ठल पुढें उभा ! मग मात्र नरहरींस पश्चात्ताप झाला. त्यांनीं सद्गदित अंतःकरणानें पांडुरंगास साष्टांग नमस्कार वातला व त्याची प्रार्थना केली कीं, 'हे देवा, पंढरिनाथा ! मीं अज्ञानानें द्वैतभाव मनांत धरला होता; पण तुझ्या कृपेनें त्या द्वैताचा आज निरास होऊन, 'सर्वदेवनमस्कारं केशवं प्रतिगच्छति' या सिद्धांताची सत्यता पूर्णपणें माझ्या अनुभवास आली. मी तुला शरण आलों आहे; मजवर तुझी कृपा असूं दे.' मग भगवंतांनीं नरहरींची समजूत

केली व त्या दिवसापासून नरहरि सोनारांनीं आंपलें शेष आयुष्य भगवद्भजनांत वेचिलें.

नरहरि सोनारांचे कांहीं अभंग प्रसिद्ध आहेत; त्यांपैकीं बारा निवडक अभंग पुढें दिले आहेत. ही सत्पुरुषांची वाणी आहे; ती भाविकपणानेंच ऐकली पाहिजे.

१

निगम हा वेल प्रकाशमान जाहला । भक्ति फुले त्याला शोभताती ॥ १ ॥
निवृत्ति ज्ञानदेव सोपान मुक्ताई । घनदाट पाहो फळें आलों ॥ २ ॥
तयाचिया चरणी सोनार नरहरि । झाडलोड करी तथा द्वारी ॥ ३ ॥

२

संवगडे निवृत्ति गोपान मुक्ताई । ज्ञानदेवापायीं भाव माझा ॥ १ ॥
धन्य ते वैष्णव भिळाले सकळी । जीवभाव ओवाळीं तयां चरणीं ॥ २ ॥
अखंड ध्यानीं ध्यातो हृदयीं साचार । नरहरि सोनार कायामनें ॥ ३ ॥

३

कटीं दोनी कर दिव्य तें रूपडें । सनकादिक वेडे जयागाठीं ॥ १ ॥
तें हें बाळरूप उभें चंद्रभागेचे तीर्गी । चतुर्भुज हरी शोभनसे ॥ २ ॥
वैजयंती माळा किरीट कुंडलें । हृदय शोभलें द्विजपदें ॥ ३ ॥
कासे पीतांबर शोभत मेखळा । ध्यानीं लक्ष्मी त्याला नरहरी ॥ ४ ॥

४

पाहतां पाहतां वेधलेंसे मन । जाहलें ते उन्मन दृष्टीभरी ॥ १ ॥
आनंद आनंद नित्य परमानंद । ध्याती चरणारविंद शिवादिक ॥ २ ॥
तोचि उभा हरी पंढरीनायक । पाहता सम्यक सुख वाटे ॥ ३ ॥
सोनार नरहरि तयाचिया घरीं । झाडलोड करी जीवें भावें ॥ ४ ॥

५

नव्हे तें सगुण नव्हे तें निर्गुण । जाणती ते खूण तत्त्वज्ञानी ॥ १ ॥
नव्हे तें अंबर निःशब्द निराळ । अद्वैत केवळ जैसे तैसें ॥ २ ॥
म्हणे नरहरी सोनार क्षराहूनी क्षर । परेहूनी परब्रह्म विटेवरी ॥ ३ ॥

६

पहा पहा तुम्ही डोळां । माझा भोळा शंकर ॥ १ ॥
ज्याचें देणें अवध्या सम । नाही विषम कोणासी ॥ २ ॥
भावें तोपे कर्पूरगौर । हर हर वदतां ॥ ३ ॥
ध्यान धरुनी स्मशानीं । जपे रामनाम मनी ॥ ४ ॥
शंभूचे चरणावरी । लोळे सानार नरहरी ॥ ५ ॥

७

सुखाची विश्रांती मुख आलें भेटो । प्रेम दुणावे पोटी वीसडलें ॥ १ ॥
सांवळें सगुण साजिरें निर्गुण । पाहतां आनंद पूर्ण मना होय ॥ २ ॥
अलक्ष्य अपरपार नकळे विचार । नरहरी सानार ध्यात चिंतीं ॥ ३ ॥

८

कारण महाकारण यांच्याही परता । मरुनी पुरता उरलासे ॥ १ ॥
तें हें विटेवरी समचरण साजिरें । पाहता गोजिरें नीळवर्ण ॥ २ ॥
उदडें वर्णिलें उदडें ध्याइलें । उदडें गाइलें परी नसरोचि ॥ ३ ॥
म्हणे नरहरि सोनार अलक्ष्या वेगळें । पाहतां नकळे भक्तीविण ॥ ४ ॥

९

चरणाचा महिमा ब्रह्मयात्री आवडे । येरांसी थोकडें निरुपम ॥ १ ॥
पायवणी वंदी शिव तो हृदयीं । सर्व सुख पाही तेणें लाभे ॥ २ ॥
सोनार नरहरी वंदी माथां पाय । आणिऊ न पाहे वास दुर्जी ॥ ३ ॥

१०

शिव आणि विष्णु एकचि प्रतिमा । एंगा ज्याचा प्रेमा सदोदित ॥ १ ॥
धन्य ते संसारीं नर आणि नारी । वाचे हर हरी उच्चारित ॥ २ ॥
नाहीं पै भेद अवघा मनीं अभेद । द्वेषाद्वेष संबंध उरी नुरे ॥ ३ ॥
सोनार नरहरि न देखे द्वैत । अवघा मूर्तिमंत एकरूप ॥ ४ ॥

११

नामाची आवडी जिव्हेसी तो चाळा । तेणे कळिकाळा भय त्रास ॥ १ ॥
गोमटें गोजिरें नाम हें विद्रुल । बोलां वाचा बोल प्रेमभरें ॥ २ ॥
न सरे कल्पना न निवारोचि भ्राति । नामें होय प्राप्ती नित्यानंद ॥ ३ ॥
सोनार नरहरि प्रेमाचा भुकेला । म्हणेंनी छद त्याला नामस्मरणीं ॥ ४ ॥

१२

माझे प्रेम तुझे पायीं । राहो ऐसें करीं कांहीं ॥ १ ॥

मागणें तें हेंचि मागों । आणि का न लागों छंदासी ॥ २ ॥

काया वाचा आणि मन । केलें समर्पण तव चरणीं ॥ ३ ॥

हाचि माझा निर्धार । म्हणे नरहरी सोनार ॥ ४ ॥

नरहरि सोनाराची मृत्युतिथि समजली नाही. त्याचप्रमाणें त्यांच्यो गुरुपरंपरेसंबंधानेंही कांहींच माहिती मिळाली नाही. महिपतीनी आपल्या भक्तविजयाच्या २० व्या अध्यायांत नरहरि सोनाराचें चरित्र फार प्रेमळ भाषेत वर्णिलें आहे, तें वाचण्याची वाचकांस आम्ही शिफारस करितों.

परिसा भागवत.

‘ परिसा भागवत ’ ह्याने, तेंचि वदति नाम परिसते ज्याचें ।

तम पुनरपि न उरो दे बळ मिरवी भानुपरिस तेजाचें ॥ १ ॥

सन्मणिमाला, मोरोपंत.

परिसा भागवत यांची कथा महिपतीनी भक्तविजयांत वर्णिली आहे. हे पंढरपुर येथें राहत असत. त्यांनीं अनुष्ठान करून देवीची आराधना केली, तेव्हां देवी प्रसन्न होऊन ‘ वर माग ’ असें म्हणाली. ‘ माझे चित्त तुझ्या भजनीं निरंतर रत असावें व माझा संसार सुखानें चालावा ’ असा वर परिसा भागवत यांनीं मागून घेतला. रुक्मिणीनें त्यांस एक परीस दिला व तो जिवापलीकडे जपून ठेव असें सांगून ती अदृश्य झाली. भागवतांनीं तो परीस आपल्या ‘ कमलजा ’ नामक स्त्रीपाशीं देऊन, त्याच्यासंबंधानें फार काळजी घे, असें तिला बजावून सांगितलें. परीस पाहून कमलजेस फार आनंद झाला.

एके दिवशीं कमलजा चंद्रभागेचें पाणी घेऊन घरीं येत असतां शेटेंत तिला नामदेवांची पत्नी राजाई भेटली. बोलतां बोलतां कमलजेनें परिसाची गोष्ट राजाईस सांगितली. 'तुमचा परीस घटकाभर मला घाल तर मजवर तुमचे मोठे उपकार होतील' अशी राजाईनें विनंति केल्यावरून कमलजेनें आपला परीस तिच्या हातीं दिला. परीस घेऊन राजाई घरीं आली व घरांतील लोखंडी सामानाचें सोनें करून व तें विकून, पुष्कळशी सामग्री घेऊन आली. नामदेव घरी आले, तेव्हां तो पक्कानांचा थाट पाहून त्यांस मोठेंच आश्चर्य वाटलें. मग त्यांनी राजाईकडून सगळी हकीकत विचारून घेतली व 'या द्रव्याचा विटाळ आम्हास नको' असें म्हणून तो परीस त्यांनीं चंद्रभागेत फेंकून दिला !

इकडे परिसा भागवत घरीं येऊन पाहतात, तो परीस कोठें दृष्टीस पडेना. कमलजेस विचारल्यावर, आपण राजाईस परीस दिला आहे, ती तो लवकरच आणून देईल असें तिनें सांगितलें. दुसऱ्याच्या हातीं परीस गेला, हें ऐकतांच भागवतांस मोठी काळजी पडली. मग तीं नवरा-बायको नामदेवांच्या घरीं आलीं. नामदेव चंद्रभागेवर होते, तेथे त्यांस राजाईने नेऊन पोचविलें. तेथे भागवतांनीं परिसासाठीं मोठा आकांत मांडला ! दुसऱ्याची वस्तु घेऊन ती चंद्रभागेत फेंकून दिल्याबद्दल इतर लोकही नामदेवांस फार बोलले. मग नामदेवांनीं चंद्रभागेतून एक ओंजळभर खडे काढले व 'यांतून तुमचा परीस कोणता तो ओळखून घ्या' असें त्यांनीं भागवतांस सांगितलें. भागवतांनीं त्यांतील प्रत्येक खड्यास लोखंड लावून पाहिलें, तेव्हां ते सगळेच खडे परीस आहेत, असें त्यांस आढळून आलें. भागवतांस मोठें आश्चर्य वाटलें व लोकही चकित झाले. भगवद्भक्तीचें सामर्थ्य पाहून भागवतांस मोठा

पश्चात्ताप झाला. ते तात्काळ नामदेवांस शरण गेले व त्यांजकडून उपदेश घेऊन कृतार्थ झाले. भागवतांनीं पुढें आपलें आयुष्य विरक्त पणानें घालविलें. ते लोकांस ' परिसा भागवत ' (भागवत एका) असें सांगत असत, यामुळें त्याच नांवानें लोक त्यांस संबोधूं लागले. मोरोपंतांनींही या लेखाच्या प्रारंभी दिलेल्या आर्यंत या गोष्टीचा उल्लेख केला आहे. कित्येकांच्या मते, त्यांज पाशीं परीस होता, म्हणून त्यांचें नांव परिसा भागवत असें पडत असावें. असो.

भागवतांचे कांहीं अभंग वारकरी लोकांत प्रसिद्ध आहेत, ते फा प्रेमळ आहेत. पुढील अभंग पहा:—

१

अणुमाजी राम रेणुमाजी राम । नृणकाष्टी राम वर्ततसे ॥ १ ॥
बाहीजुं भीतरीं राम चराचरीं । विश्वीं विश्वाकारी व्यापलासे ॥ २ ॥
रामेंवीण स्थळ रितींचि पै नाहीं । वर्तें सर्वाठारीं राम राम ॥ ३ ॥
परिसा भागवत कायावाचामनें । श्रीरामावांचून आन नेणें ॥ ४ ॥

२

पैल मेळा रे कवणाचा । नामा येतो केशवाचा ॥ १ ॥
ब्रीद दीसतें अंबरीं । गरुडटकियांच्या हारी ॥ २ ॥
परिसा येतो लोटांगणीं । नामा लागे त्याचे चरणौ ॥ ३ ॥

३

आषाढ शुद्ध एकादशी । नामा विनवी विठोबासी ।
आज्ञा द्यावी हो मजशीं । समाधि विश्रांतीलागीं ॥ १ ॥
आयुष्य कळसासी आलें । अभंग त्वां सिद्धी नेले ।
ज्ञानेश्वरसंगतीं घडलें । तीर्थमीस जगदोद्धार ॥ २ ॥
जन्मा आलियाचें कृत्य । जन लावावे सुपंथें ।
विठ्ठलमंत्र त्रिभुवनार्ते । जग जाणत महिमा हा ॥ ३ ॥
सर्व सिद्धी मनोरथ । तुझे कृपें पावलों सत्य ।
म्हणे परिसा भागवत । नामा नाम जपतसे ॥ ४ ॥

४

वैष्णवांचा थाट पताकांचे भार । करिती जयजयकार नामघोष ॥ १ ॥
 पुष्पाचा वरुषाव विमानांची दाटी । नामघोष सृष्टी न समाये ॥ २ ॥
 ऋषिगण गंधर्व इंद्र प्रजापती । धन्य धन्य म्हणती नामयासी ॥ ३ ॥
 देव वेळाईत केला सेवाऋणें । अनन्या अनन्य भक्ती याची ॥ ४ ॥
 अळंकारा ज्ञानिया इंद्रनीळी सोपान । निवृत्तीसी जाण श्र्यंमकेश्वरी ॥ ५ ॥
 नामा महाद्वारी श्रेष्ठ हे पंढरी । प्रत्यक्ष भूमीवरी वैकुंठ हें ॥ ६ ॥
 देवें नामयासी पोटासी धरियेलें । नेत्रोदके क्षाळिलें सर्व अंग ॥ ७ ॥
 जन्मोनी सार्थक त्वां बरवें केलें । वनीं मोकलीलें मजलागीं ॥ ८ ॥
 राही रखुमाई सत्यभामादि प्रवृत्ती । नामया आलिंगितो प्रेमे करुनी ॥ ९ ॥
 धन्य दिन सुखाचा वेदघोष त्रिप्रांचा । वैष्णवीं नामाचा गजर केला ॥ १० ॥
 तेथे पूजा पुनस्कार परिसियानें केली । हृदयीं धरिलीं चरणकमळें ॥ ११ ॥

५

नामदेव नामदेव । धरा भाव दृढ हा ॥ १ ॥
 देव सांगे वैष्णवासी । नका यासी विभंवूं ॥ २ ॥
 रिद्धी सिद्धा लोटांगणा । निशिदिनीं तिष्ठती ॥ ३ ॥
 म्हणे परिसा भागवत । देवें मात सांगितली ॥ ४ ॥

भानुदास.

बाले वंश शतमखा ते गेले शरण भानुदासा जे ।
 यांशीं साम्य पहातां न उदारा रत्नसानुदा साजे ॥ १ ॥

सन्मणिमाला-मोरोपंत.

भानुदास हे प्रसिद्ध सत्पुरुष एकनाथस्वामी पैठणकर यांचि प्रपितामह होत. यांचा काल, भारतवर्षीय अर्वाचीन कोशकर्ते, काव्यसंग्रहकर्ते व रा. राजवाडे यांनीं शके १४३६ हा दिला आहे; पण तो बरोबर नसावा असें वाटतें. भानुदासांचें चरित्र महिपतींनीं आपल्या भक्तविजय व भक्तलीलामृतांत साकल्येंकरून वर्णिलें आहे, त्याच्याच आधारानें प्रस्तुत लेख मी लिहीत आहे.

भानुदास हा सूर्याचा अवतार होय, अशी भाविक जनांची समजूत आहे. पैठण येथे एक सूर्योपासक ब्राह्मण राहत असे, त्याच्या पत्नीच्या उदरीं भानुदास जन्मले. महिपतींनीं भक्तलीलामृताच्या १८ व्या अध्यायांत, ज्ञानदेव-नामदेवादि संत भानुदासांचे सम-कालीन होते, असें म्हटलें आहे व त्यावरून भानुदासांचा काल शालिवाहन शकाच्या तेराव्या शतकाची अखेर व चौदाव्या शतकाचा प्रारंभ हा ठरतो. एकनाथांनीं आपलें भागवत शके १४९५ त लिहिलें, त्यावेळीं त्यांचें वय ४५ वर्षांचें होतें; अर्थात् शके १४५० च्या सुमारास जन्मलेल्या एकनाथांचे प्रपितामह भानुदास हे १४३६ सालीं विद्यमान होते हें म्हणणें सयुक्तिक दिसत नाहीं. प्रत्येक पिढी ५० वर्षांची धरली, तरी भानुदासांस शालिवाहन शकाच्या तेराव्या किंवा चौदाव्या शतकांत घातल्या शिवाय गत्यंतर नाहीं. शिवाय, अनागोंदीच्या रामराजानें जी विठ्ठलमूर्ति आपल्या राजधानीस नेली होती, ती भानुदासांनी परत आणली, अशी कथा आहे, व ज्ञानेश्वरीच्या शेवटी या रामराजाचा उल्लेख ज्ञानदेवांनी स्पष्ट शब्दांनीं केला आहे. अशा स्थितींत भारत-वर्षीय अर्वाचीन कोशकर्ते, काव्यसंग्रहकर्ते व रा. राजवाडे यांनीं शके १४३६ हा भानुदासांचा काल कोणत्या पुराव्याच्या आधारानें दिला आहे, हें कळत नाहीं.

रा. लक्ष्मण रामचंद्र पांगारकर यांनीं आपल्या एकनाथचरित्रांत भानुदास यांचा जन्म शके १३७० च्या सुमारास पैठण क्षेत्रीं झाला, असें म्हटलें आहे; व ज्या राजाकडून पांडुरंगाची मूर्ति भानुदासांनीं परत आणली त्या राजाचें नांव ' कृष्णराय ' असें दिलें आहे. परंतु हें विधान त्यांनीं कोणत्या पुराव्याच्या आधारानें

केलें आहे, हें समजत नाहीं. भक्तविजय व भक्तलीलामृत या दोन्ही ग्रंथांत वरील राजाचें नांव ' रामराजा ' असे दिलें आहे. पुढील ओव्या पहा:—

“ ब्राह्मणास देखोनी रामराजा । नमन करोनि केली पूजा ॥ ”

भक्तविजय, अ० ४३.

“ रामराजा विद्यानगरी । परिवारेंसी राज्य करी ॥ ”

भक्तलीलामृत, अ० १८.

भानुदासांवर त्यांच्या आईबापांची फार प्रीति होती. भानुदासांचा व्रतबंध झाल्यावर एके दिवशीं कांहीं कारणानें त्यांचे तीर्थरूप त्यांना रागें भरले. त्यामुळें खिन्न होऊन भानुदास घरांतून निघाले व एका देवाळ्यांत जाऊन बसले. हें देवालय भुईत असल्यामुळें, लोकांस फारसें माहीत नव्हतें. देवाळ्यांत श्रीसूर्यनारायणाची पुरातन मूर्ति होती, तिला नमस्कार करून भानुदासांनीं तिची फार स्तुति केली, तेणेंकरून प्रसन्न झालेल्या सूर्यनारायणानें मनुष्यरूपानें प्रगट होऊन भानुदासास दूध पाजिलें; व सांगितलें कीं, ' तूं सर्वकाळ भगवंताचें स्मरण करीत वस; तुजवर कांहीं संकट आलें, तर तें मी निवारण करीन. '

इकडे, सात दिवस भानुदासांचे तीर्थरूप त्यांचा शोध करीत फिरत होते. मुलाच्या वियोगानें ते अतिशयित दुःखी झाले होते. पुढें एके दिवशीं भानुदास देवळांतून सहज बाहेर आले असतां, ते एका ब्राह्मणाच्या दृष्टीस पडले. ब्राह्मणानें त्यांस हाक मारली, पण तिकडे लक्ष्य न देतां ते देवळांत शिरले. मग त्या ब्राह्मणानें ही हकीकत भानुदासांच्या तीर्थरूपांस कळविली. त्यांनीं पुष्कळ लोकांसह देवळांत जाऊन पाहिलें, तों तेथें सगळा काळोख दृष्टीस पडला. मग दिवड्या पाजवून ती सगळी मंडळी आंत गेली. तेथें सूर्यनारायणाची मूर्ति होती तिच्या पायांवर आपलें मस्तक ठेवून भानुदास

निजले होते. त्यांच्या आई-बापांनी त्यांस जागृत करून पोटाशी धरिले, व ' जेवणाची व्यवस्था कोणी ठेविली ? ' असे विचारले. भानुदास म्हणाले, ' एक मोठा तेजस्वी ब्राह्मण येथे येऊन मला दूध पाजितो. ' हा तेजस्वी ब्राह्मण सूर्यनारायण असावा, अशा सम-जुतीने सगळे लोक, तेव्हांपासून, त्यांस ' भानुदास ' या नांवाने संबोधू लागले.

भानुदासांस त्यांच्या आई-बापांनी घरी नेले व त्यांस पुनः कधीही कठोर शब्द न बोलण्याचा निश्चय केला. पुढे एक चांगलीशी मुलगी पाहून, तिच्याशी भानुदासांचे त्यांनी लग्न करून दिले. कांहीं दिवसांनी आई-बाप मरण पावले, तरी भानुदासांचे चित्त हरिभजनावरून ढळले नाही. त्यांस मुलेबाळे झाली होती, त्यांस धड अन्नवस्त्रही मिळेना, मग दागिन्यांची गोष्ट तर लांबच राहिली. ह्या दुःस्थितीबद्दल त्यांच्या पत्नीस फार वाईट वाटे, पण ती बिचारी काय करणार ? मग कांहीं लोक भानुदासांस म्हणाले, ' तुझे आई-बाप जिवंत होते, तोंपर्यंत तुझे पालन-पोषण त्यांनी केले; पण आतां तुझी बायको-पोरे उपास काढतात, त्यांची काळजी तुला घेतली पाहिजे. आम्ही तुला शंभर रुपयांचे कापड देतो, त्याचा व्यापार करून, त्यांत जो नफा राहील, त्याजवर तुला आपल्या कुटुंबाचा चरितार्थ सहज चालवितां येईल. ' भानुदासांनी ही गोष्ट कबूल केली व लोकांनी दिलेल्या कापडाचा ते व्यापार करू लागले. त्यांनी सचोटीने व्यापार केल्यामुळे, त्यांस गिऱ्हाईक चांगले मिळाले व बराच फायदा होऊ लागला. भानुदासांचा हा उत्कर्ष इतर व्यापाऱ्यांस सहन झाला नाही.

एके दिवशी सगळे व्यापारी बाजारास गेले, त्यांत भानुदासही होते. अस्तमान झाल्यावर भानुदास कीर्तनास गेले, इतर व्यापारी

देवळांत निजले. भानुदासांचें नुकसान करण्यास ही संधि चांगली आहे, असें पाहून व्यापाऱ्यांनीं त्यांचें घोडें सोडून दिलें व कापडाचें दिंड एका खांचेंत लपवून ठेविलें. पण भक्ताची काळजी ईश्वर घेतो; तो त्या ठिकाणीं विप्रवेशानें प्रगट होऊन, भानुदासांचा घोडा धरून बसला. इतक्यांत, निजलेल्या व्यापाऱ्यांवर चोरांनीं हल्ला केला व त्यांस हाणमार करून, त्यांचाच सगळा माल लुटून नेला.

कीर्तन संपल्यावर भानुदास बिऱ्हाडीं येण्यास निघाले असतां, वाटेंत आपला घोडा धरून एक ब्राह्मण बसला आहे, असें त्यांनीं पाहिलें. भानुदासांस पाहतांच ब्राह्मण निवून गेला. भानुदास घोडा घेऊन देवळांत आल्यावर व्यापाऱ्यांनीं सर्व हकीकत त्यांस सांगितली. तेव्हां, ज्या धंद्यामुळें देवास श्रम झाले, तो धंदाच करावयाचा नाही, अशा निश्चयानें भानुदासांनीं आपलें सगळें कापड त्या व्यापाऱ्यांस वांटून दिलें व आपण निरिच्छपणानें भजन करूं लागले. भानुदास दर आषाढी-कार्तिकी एकादशीस पंढरपुरास जात असत.

पंढरपुरचा एक गृहस्थ चरितार्थ-संपादनासाठीं फिरत असतां, विद्यानगरास गेला. तेथें रामराजा राज्य करीत होता, त्याची त्यानें भेट घेतली. राजानें त्याचा चांगला आदरसत्कार करून, त्याच्या आगमनाचें कारण विचारलें. गृहस्थ म्हणाला. 'मी पंढरपुरचा रहिवासी; आपली कीर्ति ऐकन येथें आलों.' तेव्हां राजानें त्यास सांगितलें कीं, 'मी स्नान करून देवीची पूजा केल्यावर, तुम्हांस काय द्यावयाचें तें देईन.' मग राजानें स्नान केलें व त्या गृहस्थास घेऊन तो देवीच्या देवळांत गेला. तेथें, देवीची पोडशोपचारें पूजा करून, प्रसाद वांटल्यावर राजा गृहस्थास म्हणाला, 'या राजाईसारखें

त्रिभुवनांत दुसरें दैवत नाहीं. पंढरीच्या पांडुरंगाचाही असा इतमाम नसेल. पांडुरंगाचे सगळे भक्त भिकारी, त्यांजकडून त्यास काय मिळणार ? ' राजाचें हें भाषण ऐकून त्या गृहस्थास फार संताप आला. तो म्हणाला ' राजा, तूं अद्याप पंढरपूर पाहिलें नाहीस. तें नगर स्वतः विश्वकर्मानें सुवर्ण आणि रत्ने यांनीं शृंगारलें आहे; तुझ्या देवीचें वैभव त्याच्या पासंगासही पुरणार नाही. ही तुझी देवी तर रात्रंदिवस पांडुरंगाच्या देवळांत झडलोट करीत असते.' आपल्या दैवताची ही निंदा ऐकून अत्यंत क्रोधायमान झालेला राजा त्या गृहस्थास म्हणाला, ' राजाईची निंदा करितोस काय ? ठीक आहे. पंढरपुर ही सुवर्णनगरी आहे, असल्या अवा-स्तव गप्पा मारण्याचा परिणाम काय होतो, हें तुला आतांच दाख-वितों. ' गृहस्थानें राजास विनंति केली की, ' स्वतः पंढरपुरास जाऊन माझ्या विधानाची सत्यता प्रत्यक्ष पहावी. ' ' ठीक आहे ' असें म्हणून राजा पंढरपुरीं जाण्यास निघाला. इकडे त्या गृहस्थानें पांडुरंगाची प्रार्थना केली, ' हे भगवंता ! तुझ्या ऐश्वर्याचें राजापाशीं मीं यथार्थ वर्णन केलें आहे; आतां माझी लाज राखून, माझ्या वचनाची सत्यता राजाच्या अनुभवास आणून देण्यास तूंच समर्थ आहेस. '

आपली महती वर्णन करणाऱ्या गृहस्थावर असत्यतेचा आरोप येऊं नये म्हणून पांडुरंगानें लक्ष्मीरूप रुक्मिणीच्या साहाय्यानें सगळें पंढरपुर एका क्षणांत सुवर्णमय करून टाकिलें.

इकडे, रामराजा जसजसा पंढरपुराजिक येत चालला, तसतसा त्या गृहस्थास, त्यानें केलेल्या वर्णनाची तो पुनः पुनः आठवण करूं लागला. शेवटीं पंढरपुर दिसूं लागलें, त्यांतील इमारतींची तीं रत्नखचित सुवर्णशिखरें दृष्टीस पडतांच राजाचे डोळे दिपून

गेले. तो त्या ब्राह्मणास म्हणाला ' तूं वर्णन केल्याप्रमाणें पंढरीचें वैभव मोठें आहे, यांत संशय नाही !' विचारा ब्राह्मण भगवंतानें आपली लाज राखली म्हणून मोठ्या भक्तीनें त्याचे गुणानुवाद गाऊं लागला. इंद्रादि देव पांडुरंगाच्या मंदिरांत हात जोडून उभे आहेत, अष्टसिद्धि दासींचीं कामें करीत आहेत, त्यांतच आपली राजाई देवीही झाडलोट करीत आहे, हें पाहून राजास अत्यंत आश्चर्य वाटलें. तो राजाईस म्हणाला ' देवी ! विद्यानगर सोडून तूं इकडे कां आलीस ? ' देवीनें उत्तर दिलें ' राजा, जेथें इंद्रादि देव आणि ऋद्धिसिद्धीसारख्या असंख्य दासी रात्रंदिवस राबत आहेत, तेथें माझी कथा काय ? ' मग, राजानें पांडुरंगाचें दर्शन घेऊन त्यास सप्रेम आलिंगिलें. तो ब्राह्मणास म्हणाला ' तूं आज मला साक्षात् परमेश्वर भेटविलास, तुझे उपकार मजकडून कसे फिटणार ? इंद्रादि देव वद्वपरिकर होऊन सेवेस सर्वदा तयार; माझी राजाई देवी तर हातीं केरसुणी घेऊन अंगणें झाडीत वसली आहे; त्यापक्षीं पांडुरंगासारखें वरिष्ठ दैवत आणि चंद्रभागेसारखें वरिष्ठ तीर्थ सगळ्या त्रिभुवनांत दुसरें नाही ! ' इतक्यांत पंढरपुराचें सुवर्णरूप नष्ट होऊन तें पूर्वीप्रमाणें दिसूं लागलें पाहून राजास मोठा चमत्कार वाटला. तो पांडुरंगास म्हणाला. ' हे पंढरीनाथा ! तुला विद्यानगरास घेऊन जावें, अशी माझी इच्छा आहे; तर या गोष्टीस तुझें अनुमोदन असावें. ' भगवान् म्हणाले ' ठीक आहे, मी येतो, पण तुझ्या हातून जर कांहीं अन्याय घडला, तर मी तत्क्षणीं पंढरपुरास परत येईन.' मग राजानें दुतर्फा लष्कर उभें करून, कोणाचें कांहीं चार्दंन देतां, पांडुरंग-मूर्ति विद्यानगरास नेली व तेथें तिची स्थापना करून तो तिची पूजा-अर्चा करूं लागला. पांडुरंग विद्यानगरास गेल्यापासून पंढरपूर उदास दिसूं लागलें; संत खेद करूं लागले.

मग ' पांडुरंगास मी घेऊन येतो, ' अशी प्रतिज्ञा करून संत-शिरोमणि भानुदास विद्यानगरास गेले.

विद्यानगरांत भानुदासांनीं विठ्ठल-मूर्तिसंबंधानें शोध केला; तेव्हां त्यांस असें समजलें कीं, राजानें ती मूर्ति आपल्या मंदिरांत ठेविली असून तो तिची एकांतांत पूजा करितो; मंदिरांत कोणी जाऊं नये म्हणून, मंदिराचीं दारें बंद करून सभोंवतीं रक्षकही ठेविले आहेत. इतकी बातमी लागल्यावर, मध्यरात्रीच्या सुमारास सगळे द्वारपाल निजले आहेत अशा वेळीं भानुदास त्या ठिकाणीं गेले; तोंच आपोआप कुळप उघडून मंदिराची दारें खुलीं झालीं. भानुदास एकदम आंत शिरले व देवास साष्टांग नमस्कार घालून म्हणाले, ' पंढरीनाथा, आम्हां गरिबांस सोडून राजाच्या समागमांत राहण्यांत तुला आनंद वाटतो काय ? ' तुजजवळून कधींही हालणार नाही ' असें पुंडलिकास जें तूं वचन दिलें होतेंस, त्याची आठवण तुला राहिली नाही ? ' भानुदासांचें हें मर्म-भेदी भाषण ऐकून देव हांसून म्हणाले, ' अरे, तुम्हां भक्तांस मी चारी मुक्ति देऊन टाकल्या, तरी तुम्हीं समाधान न पावतां, सारखे भजन करीत बसतां. ह्या तुमच्या कामगिरीबद्दल तुम्हांस देण्या-सारखें मजपाशीं आतां कांहींच नसल्यामुळें, मी आपला येथें येऊन राहिलों ! ' इतकें बोलून, पुनः दुसऱ्या दिवशीं दर्शनास येण्यास सांगून व आपला हार भानुदासांच्या गळ्यांत घालून देवानें त्यांस निरोप दिला. भानुदास मंदिरांतून बाहेर पडतांच सगळीं दारें आपोआप बंद झालीं !

प्रातःकाळीं राजा काकड-आरतीसाठीं मंदिरांत आला, तों देवाच्या गळ्यांतला हार नाहींसा झाला आहे, असें त्याच्या दृष्टीस पडलें. मग, सगळ्या पुजाऱ्यांस शिक्षा करून, तो अमूल्य रत्नहार शोधून

काढण्याची त्याने त्यांस आज्ञा केली. पुजारी हाराच्या शोधांत असतां, भानुदासांच्या गळ्यांत तो हार असलेला त्यांनी पाहिला. तत्काल भानुदासांस राजापुढें नेऊन उभें केलें; लोकांनींही भानुदासांवर चोरीचा आरोप करून, त्यांची फार निर्भर्त्सना केली. तो सगळा प्रकार निमूटपणें सहन करून, भानुदास हरिनामस्मरण करीत स्वस्थ होते. राजानें चोरीचा अपराध शाबीत धरून भानुदासांस सुळीं देण्याचा हुकूम केला. त्याप्रमाणें राजदूतांनीं भानुदासांस वधस्थानाकडे चालविलें असतां, त्यांनीं ' आपली व पांडुरंगाची एकदां भेट करवा ' अशी विनंति केल्यावरून, राजाज्ञेनें दूतांनीं त्यांस मंदिरांत नेलें. तेथें, भानुदासांनीं करुणस्वरानें सगळी हकीकत देवास निवेदन केली. ते म्हणाले, ' भगवंता ! तुला पंढरीस नेण्याच्या उद्देशानें मी येथें आलों असतां, मला अशा शोचनीय रीतीनें मृत्यु आलेला तुझ्यानें कसा वधवतो, याचें मला आश्चर्य वाटतें ! '

शेवटीं शूलारोपणाची सगळी तयारी झाली. हजारों लोक ती मौज पाहण्यास जमले होते. सुळावर चढण्यापूर्वीं भानुदासांनीं देवाची प्रार्थना केली कीं, ' देवा ! तुझ्यासाठीं माझा प्राण गेला तरी बेहत्तर; पण तुझे भजन मी सोडणार नाहीं. हा नश्वर देह तुजवरून मी ओवाळून टाकला. '

भानुदासांच्या तोंडांतून इतके शब्द बाहेर पडले नाहींत तोंच त्या सुळाचा सुंदर फलपुष्पयुक्त असा वृक्ष झालेला सगळ्या प्रेक्षकांच्या दृष्टीस पडला. राजदूतांनीं नगरांत जाऊन हा चमत्कार राजास कळविला. अत्यंत विस्मित झालेल्या राजानें मोठ्या लगबगीनें वधस्थानीं येऊन पाहिलें, तों दूतांनीं सांगितलेली हकीकत खरी आहे असें त्याच्या अनुभवास आलें. महिपति म्हणतातः—

ओव्या.

ऐसें देखोनी नृपवर । घालीत साष्टांग नमस्कार ।
 म्हणे ' तूं निघडा वैष्णव वीर । मी नेणेंचि पामर मूढमती ॥ १७३ ॥
 भानुदास पाहे उघडोनि नेत्र । तों सुळाचा वृक्ष जाहला थोर ।
 म्हणे ' मज पावला रुक्मिणीवर । अघटित विचार हा झाला ॥ १७४ ॥ '
 भानुदासासी धरोनि हातीं । राउळासी घेऊनि येत भूपती ।
 तों म्लानमुख पांडुरंगमूर्ती । अश्रु वाहती नेत्रातुनी ॥ १७५ ॥
 ऐसें देखोनि नृपवर । घातला साष्टांग नमस्कार ।
 हात जोडोनि देवासमोर । मधुरोत्तरें विनवीतसे ॥ १७६ ॥
 म्हणे ' मी अपराधी नाना । तुझ्या भक्ताची केली छळणा ।
 रामरायाची ऐकूनि करुणा । पंढरिराणा काय वदे ॥ १७७ ॥
 ' आतां माझे रूप आठवूनि अंतरी । सुखें राहावें आपुले नगरीं ।
 आम्ही भानुदासाच्या बरोवरी । जातों पंढरी पाहावया ॥ १७८ ॥
 यावरी आप्रह करिसील जर । तरी अनर्थ होईल थोर ' ।
 ऐसे वदतां शार्ङ्गधर । निवांत नृपवर राहिला ॥ १७९ ॥
 भानुदास म्हणे ' रुक्मिणीकांता । कैसा उपाय करावा आतां ।
 माझी तों नाहीं राजसत्ता । कीं मेळवूनि बहुतां तुज नेऊं ' ॥ १८० ॥
 ऐशां ऐकोनि वचनोक्ती । लाघव करीत रुक्मिणीपती ।
 तत्काल लहान जाली मूर्ती । विस्मित चित्तीं नृपनाथ ॥ १८१ ॥
 भानुदास संतोष पावूनि मना । संबळीत घातला पंढरिराणा ।
 ' जय श्रीविठ्ठल ' बोलोनि वचना । रुक्मिणीरमणा उचलिलें ॥ १८२ ॥
 संबळी आडोनि जगजेठी । भानुदासासी बोले गुजगोष्ठी ।
 ' आज परमानंदें भरली सृष्टी । होतील भेटी संतांच्या ' ॥ १८३ ॥

भक्तलीलामृत, अध्याय १८.

मग पंढरपुरांतील सगळ्या संतांनीं, मोठ्या थाटानें वाजत
 गाजत, भजन करीत, पताका फडकावित, भानुदासांसह श्रीपांडुरंग-
 मूर्ति मंदिरांत नेली व तेथें तिची स्थापना करून भानुदासांचा मोठा
 जयजयकार केला. येथें भानुदासांचें चरित्र संपलें. हें प्रेमळ

चरित्र फार ' चमत्कारिक ' आहे; तें महिपतींनीं व भीमस्वामींनीं जसें वर्णिलें आहे, तसेंच मीं येथें उतरून घेतलें आहे. ज्यांची चमत्कारासंबंधानें उपहासवृत्ति आहे, त्यांस हें चरित्र वाचून घटकाभर मौज वाटे; पण ज्या लोकांची सत्पुरुषांच्या अलौकिक इच्छाशक्तीविषयीं श्रद्धायुक्त विश्वासबुद्धि असेल, त्यांच्या परमार्थ-बुद्धीच्या दृढीकरणास हें प्रेमळ चरित्र साधनीभूत होईल, याबद्दल मला मुळींच शंका वाटत नाही.

भानुदास हे एकनाथस्वामींचे प्रपितामह होते, हें या लेखाच्या आरंभीं सांगितलेंच आहे. एकनाथांस या आपल्या पूज्य प्रपिता-महांचा मोठा अभिमान वाटत असे, हें त्यांनीं भानुदासांवर जे कित्येक अभंग केले आहेत त्यांवरून व त्यांच्या इतर ग्रंथांतील उल्लेखावरून स्पष्ट होतें.

भानुदासांचे बरेच अभंग उपलब्ध आहेत, त्यांतील काहीं छापले आहेत; काहीं अद्याप अप्रकाशित आहेत. दाभाडयांच्या तळेगांवीं संताजी तेली जगनाडे यांच्या हातची, त्यांच्या वंशजांच्या संग्रहीं एक वही आहे, तींत भानुदासांचे काहीं अभंग आहेत. भानुदासांची वाणी किती प्रेमळ व साधी आणि प्रासादिक आहे, हें पुढील अभंगांवरून समजेल.

विद्यानगरांतील मंदिरांत विठ्ठलाची भेट झाली, त्यावेळीं भानुदासांनीं पुढील अभंग म्हटला, असें महिपतींनीं लिहिलें आहे:—

१

चंद्रभागेतीरी उभा विठेवरी । विठो राज्य करी पंढरीचें ॥ १ ॥

ऋद्धिसिद्धी बोळंगती परिवार । न लाहती अवसर ब्रह्मादिकां ॥ २ ॥

सांडुनि इतुकें येथें बिजे केलें । कवणें चाळविलें कानडिया ॥ ३ ॥

शंख भेरी मृदंग वाजती काढळा । उपवड राऊळा हात असे ॥ ४ ॥

चापैल मार्जन सुगंधचर्चन । भिवरा चंदनपाट वाहे ॥ ५ ॥
 रंभा तिलोत्तमा उर्वशी मेनिका । कामिनी अनेका येती सर्वे ॥ ६ ॥
 कनकाचे पर्यकीं रत्नाचे दीपक । सुंदर श्रीमुख वोवाळिती ॥ ७ ॥
 रखुमाई आई ते जाहली उदास । पुंडलिका कैसें पडिलें मौन ॥ ८ ॥
 भक्त भागवत सकळ पां रूसले । निःशब्दचि ठेले तुजवीण ॥ ९ ॥
 धन्य पंढरपुर विश्वाचें माहेर । धन्य भीमातीर वालुवंट ॥ १० ॥
 भानुदास म्हणे चालें आम्हांसर्वे । वाचाऋण देवें आठवावें ॥ ११ ॥
 शूलारोपणाचे वेळीं म्हटलेला अभंगः—

२

जै आकाश वर पडों पाहे । ब्रह्मगोळ भंगा जाये ॥
 वडवानळ त्रिभुवन खाये । परि मी तुझीच वास पाहें गा विठोबा ॥ १ ॥
 न करीं आणिकांचा पांगिला । नामधारक तुझाची अंकिला ॥ ध्रु० ॥
 सप्तहि समुद्र समरस होती । जै हे विरुनी जाय क्षिती ॥
 पंचभूतें प्रळय पावती । तरि मी तुझाचि सांगाती गा विठोबा ॥ २ ॥
 भलतैसें जड पडो भारी । नाम न संडों निर्धारी ॥
 जैशी पतिव्रता प्राणेश्वरी । भानुदास म्हणे अवधारी गा विठोबा ॥ ३ ॥

देवासंबंधानें ज्याची इतकी उत्कट भक्ति, त्याच्यासाठीं देवानें जें काय केलें तें थोडेंच होतें असें म्हणण्यास काय हरकत आहे ?

३

इहीं श्रवणीं तुझें गुणनाम ऐकेन । इहीं चरणीं तीर्थपथें चालेन ॥
 नाशिवंत देह कवणिये काजा । ऐशी प्रेमभक्ति देई बा सहजा ॥ १ ॥
 अखंड तुझे नाम उचारी । तेणें संसारीं होये उजरी ॥ ध्रु० ॥
 शालिग्राम तीर्थ करीन आंघोळी । हरिदासाचे चरणरज लावीन कपाळीं ॥
 कंठ मंडित तुळसीमाळीं । तनुमनुप्राणें तुमतें वोवाळीं ॥ २ ॥
 उदरव्यथेलागीं मी न करीं धंदा । उच्छिष्टप्रसादें हरावी हे क्षुधा ॥
 आपुली स्तुति आणि परावी निंदा । हीं दोन्ही आतळीं नेदीं गोविंदा ॥ ३ ॥
 सर्वाभूतीं रामा तुमतोचि देखें । तुमचेनि प्रसादें सदां संतोषें ॥
 देवा भानुदास मागे इतुकें । चाड नाहीं आम्हां वैकुण्ठलोके ॥ ४ ॥

४

परदेशींचो वस्तु पंढरीसी आली । ती दैवें फावली पुंडलिका ॥ १ ॥
देतां घेतां लाभ बहुतांसि जाहला । विसावा जोडला पांडुरंग ॥ २ ॥
न करितां सायास वस्तूचि आइती । वैष्णवीं बहुतीं वेंडालिली ॥ ३ ॥
भानुदासस्वामी कृपेचा सागरू । विठ्ठल कल्पतरु वोळला आम्हां ॥ ४ ॥

५

जैसा उपनिषदाचा गाभा । तैसा विटेवरी उभा ।
अंगीचीया दिव्य प्रभा । धवळलें विश्व ॥ १ ॥
उगवतीया सुरुज्या । नवरत्ने बांधूं पूजा ।
मुकुटीं भाव पै दुजा । उपमा नाहीं ॥ २ ॥
दोन्ही कर कटीं तटीं । पीतांबर माळगांठी ।
शोभे वैजयंती कंठीं । कौस्तुभ झळके ॥ ३ ॥
कल्पद्रुम छत्राकार । तळीं त्रिभंगी बिडार ।
वेणु वाजवी मधुर । श्रुति अनुरागे ॥ ४ ॥
वेणूचेनी गोडपणें । पवनु पांगुळला तेणें ।
तोही निवे एके गुणें । अमृतधारी ॥ ५ ॥
अहो केणियाचें लेणें । नादसुखासी पै पेणें ।
विश्व प्रबोधिळें येणें । गोपवेष ॥ ६ ॥
पुंडलिकाचे भावें । श्रीविठ्ठल येणें नावें ॥
भानुदास म्हणे दैवें । जोडला आम्हां ॥ ७ ॥

६

न मागतां कांहीं न करितां सेवा । आलासी गा देवा पंढरीये ॥ १ ॥
तूं मायबाप विश्वासी तारक । तुवां पुंडलिक सुखी केला ॥ २ ॥
चारितां गोधनें आलास बा पाया । पुंडलिक कांहीं न बोलेची ॥ ३ ॥
चिन्मयाचा दीप साक्षित्वासी आला । भानुदास त्याला नाम जाहलें ॥ ४ ॥

७

उद्भवला ॐकार त्रिमातृकांसहित । अर्ध मातृकेपरतें प्रणवबीज ॥ १ ॥
माया महत्तत्त्व जाहले तिन्ही गुण । चौं देहांची खूण वोळखावी ॥ २ ॥
अंतःकरणीं जाहला तत्त्वांचा प्रसव । पंचतत्त्वे सर्व रूपा आलीं ॥ ३ ॥
पांचही गुण जाहले पंचवीस । पारि भानुदास वेगळाची ॥ ४ ॥

८

अवतारादिक जाहाले कर्मभूमी आले । विश्वजनीं देखिले आपुले डोळीं ॥ १ ॥
 देखिल्या स्वरूप नुद्धरे काय जन । तें काय म्हणोन सांगों स्वामी ॥ २ ॥
 उद्धरत काय नाहीं आत्मज्ञान । देखिलें तें जाण सर्व वाव ॥ ३ ॥
 वाव म्हणो तरी कोंदलें स्वरूप । लाविलीया माप मोजवेना ॥ ४ ॥
 देखत देखत वेडावलें मन । रूप डोळेंवीण पाहूं जातां ॥ ५ ॥
 भानुदास म्हणे सद्गुरूच्या लोभें । आहोचि तें उभें वांटेवरी ॥ ६ ॥

९

अवध्या सोडीयत्या मोटा । आर्जाचा दहीकाला गोमटा ॥ १ ॥
 ध्यारे ध्यारे दहीभात । आम्हां देतो पंढरिनाथ ॥ २ ॥
 मुदा घेऊनियां करी । पेंधा वाटितो शिंदोरी ॥ ३ ॥
 भानुदास गीती गात । प्रसाद देतो पंढरिनाथ ॥ ४ ॥

१०

गुढीयेसी सांगूं आले । कंसचाणूर मर्दिले ॥ १ ॥
 हर्ष नाचताती भोजें । जिक्रियेलें यादवराजें ॥ २ ॥
 गुढी आली वृंदावना । मथुरा दिली उपसेना ॥ ३ ॥
 झाला त्रिभुवनीं उल्हास । लळित गाय भानुदास ॥ ४ ॥

सेना न्हावी.

जो भक्तिसरित्पूरीं पडरींची सर्व वाहवी सेना ।

रुचला मनास बहुतचि, तो भगवद्भक्त नाहवी सेना ॥ १ ॥

सन्मणिमाला, मोरोपंत.

ह्या प्रसिद्ध सत्पुरुषाची कथा महिपतींनीं आपल्या भक्तविजयाध्य
 ३४ व्या अध्यायांत वर्णिली आहे. सेना न्हाव्याचा काल निश्चि
 करण्यास मुख्य साधन म्हटलें म्हणजे त्यांचे स्वतःचे अभंग होत
 त्यांत त्यांनीं ज्ञानदेव, निवृत्ति, सोपान व मुक्ताबाई यांच

ठिकठिकाणीं उल्लेख केला आहे; त्यावरून असें दिसतें कीं, वरील चारी भावें समाधिस्थ झाल्यावर सेना न्हावी होऊन गेले. शालि-
वाहन शकाच्या १३ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात ते विद्यमान होते, असें म्हणण्यास हरकत नाही. सेना न्हावी यांस हरिभजनाचा फार छंद असे. ते एका बादशहाचे आश्रित होते, असें महिपतींनीं लिहिलें आहे. नाभाजीकृत भक्तमाला ग्रंथांत सेना न्हावी बांधो-
गडच्या राजाचे आश्रित होते, असें म्हटलें आहे. असो. एके दिवशी ते स्नान करून देवपूजा करण्यांत गुंतले असतां बाद-
शहाची हजामत करण्यासाठीं त्यांस तीन चार बोलावणीं आलीं, व प्रत्येक खेपेस, सेना घरांत नाही, असें त्यांच्या बायकोनें सांगितलें; परंतु, त्यांच्या एका दुष्ट शेजाऱ्यानें राजवाड्यांत जाऊन, सेना घरांत नाही, असें त्यांच्या बायकोनें सांगितलें तें खोटें आहे, असें बादशहास कळविले. बादशहा अत्यंत क्रोधाग्रस्त झाला.
'सेना न्हाव्याची मोट बांधून त्यास नदींत फेंकून द्या.' अशी त्यानें आपल्या सेवकांस आज्ञा केली. आपल्या भक्तावर हा भयंकर प्रसंग गुदरलेल्या पाहून, भगवंतानें सेना न्हाव्याचें रूप धारण करून बादशहास मुजरा केला व मोठ्या कुशलतेनें त्याची श्मश्रू करून त्यास खुप केले. सेना न्हाव्याच्या रूपानें आलेल्या पांडुरंगास पहातांच, बादशहाचा सगळा राग निघून जाऊन तो अगदीं शांत झाला. श्मश्रू करीत असतां भगवंतानें आपली श्यामसुंदर चतुर्भुज मूर्ति बादशहास दाखविल्यामुळे, त्यास एक प्रकारचा मोह पडल्यासारखा झाला. तो सेना न्हाव्यास घरीं जाऊं देईना ! श्मश्रू-
साठीं ठेवलेल्या मोगरेल तेलाच्या वाटींत देवाचें मनोहर ध्यान दिसावें, व बाहेर पहावें तो सेना न्हावी दृष्टीस पडावा; असा प्रकार झाल्यामुळे बादशहा मोठ्या बुचकळ्यांत पडला. शेवटीं, बादशहानें त्यास ओंजळभर होन दिले व त्याचा निरोप घेतला.

देवानें ते होन धोकटींत घाळून, ती धोकटी सेना न्हाव्याच्य घरांत नेऊन ठेविली व आपण गुप्त झाला.

दोन प्रहरीं, बादशहानें सेना न्हाव्यास पुनः बोलावणें पाठविलें सेना बादशहाकडे गेल्यावर, बादशहानें ती सकाळची तेलाची वाटी आणवून, तींत तें चतुर्भुज रूप दाखविण्यास त्यांस सांगितलें बादशहाचें भापण ऐकून सेना न्हावी विस्मित झाले. प्रातःकाळ दिसलेलें रूप दोन प्रहरीं दिसेना. मग बादशहाच्या मुखानें प्रातः काळची हकीकत ऐकतांच, हा आपल्या रूपानें देवच आला होता हें सेना न्हावी यांच्या तत्काळ लक्षांत आलें. त्यांनीं मुक्त कंठां देवाची स्तुति केली. त्यांनीं आपल्या धोकटींत पाहिलें, तों होन दृष्टी पडले; ते तेथल्या तेथें त्यांनीं ब्राह्मणांस देऊन टाकिले. त्या दिवसापासून बादशहाही विरक्त होऊन ईश्वरभक्ति करूं लागला महिपतींनीं दिलेली सेना न्हाव्याची कथा येथें संपली. श्रावण वद्य द्वादशीस आपण समाधिस्थ झालों, असें पुढील अभंगांत सेना न्हावी यांनीं सांगितलें आहे; पण स्वतःचा समाधिशक त्यांना दिलेला नाही:—

१

स्वहिताकारणें सांगतसें तुज । अंतरांचें गुज होतें काहीं ॥ १ ॥

करा हरिभजन तराल भवसागर । उतरील पार पांडुरंग ॥ २ ॥

कृपा नारायणें केली मजवरी । तुम्हालागी हरी विसंबेना ॥ ३ ॥

सेना सांगोनियां जातो वैकुठासी ।

तिथी पै द्वादशी श्रावणमास ॥ ४ ॥

२

माझें जाहलें स्वहित । तुम्हां सांगतों निश्चित ॥ १ ॥

करा हरीचें चिंतन । गावे उत्तम हे गुण ॥ २ ॥

व्रत एकादशी । भजन करा अहर्निशी ॥ ३ ॥

श्रावण वद्य द्वादशी । सेना बैले समाधीसी ॥ ४ ॥

सेना न्हावी यांचे थोडेसे-सुमारे १५० अंभंग मात्र प्रसिद्ध आहेत. ज्यांचें सगळें आयुष्य हरिगुणगायनांत गेलें, त्यांनीं इतकीच कविता रचिली असेल, हें असंभवनीय होय. परंतु कालाच्या भयंकर उदरांत त्यांची बहुतेक कविता गडप होऊन गेली आहे. सेना न्हावी यांची उपलब्ध असलेली कविता 'सन्मणिमाला कवितासंग्रह' व 'सर्वसंग्रह गाथा' या ग्रंथांत दिली आहे, ती वाचकांनीं अवश्य पहावी. त्यांच्या कवितेवर अभिप्राय देण्याचा अधिकार माझा नाही; ती कविता आमच्या इतर जुन्या साधुसंतांच्या कवितेइतकीच प्रसादपूर्ण आहे, एवढेंच मी सांगतो. सेना न्हावी हे सुमारे ६०० वर्षांपूर्वी होऊन गेले असतां, त्यांच्या अंभंगांची भाषा अतिशय सोपी व सरळ आहे, हें पाहून मोठें आश्चर्य वाटतें. ज्ञानदेवांचे ग्रंथ व त्यांच्या भावंडांचे कांहीं अंभंग शिवायकरून, तत्कालीन इतर कवींची कविताही अशीच सुलभ आणि सरळ आहे. शालिवाहन शकाच्या तेराव्या शतकांतले कवि नामदेव, चोखामेळा, जनी, परिसाभागवत, सावंतामाळी, गोरकुंभार, भानुदास, जगमित्र नागा, नरहरि सोनार, विसोबा खेचर व नामदेवाच्या कुटुंबांतली मंडळी यांच्या अंभंगांची भाषा व त्याच शकाच्या सोळाव्या शतकांतले कवि तुकाराम, निळोबा, कान्होबा यांच्या अंभंगांची भाषा, यांत सौलभ्याच्या दृष्टीनें फारसें अंतर दिसत नाही, हें कबूल करणें भाग आहे; मग त्याचें कारण काय असेल तें असो.

सेना न्हावी यांची, ज्ञानदेव व त्यांचीं भावंडे यांच्यासंबंधानें अत्यंत पूज्यबुद्धि होती. त्यांपैकीं प्रत्येकाच्या समाधीचें त्यांनीं दर्शन घेतलें होतें. सेना यांचे कांहीं निवडक अंभंग येथें देतो:-

१

श्रीगुरु निवृत्तिनाथें सांप्रदाय दाविला ।

अळंकापुरनिवासी अधिकार तया दिधला ॥ १ ॥

आदिनाथें मूळ गुप्त होतें ठेविलें ।
 निवृत्तिकृपेनें ज्ञानदेवे प्रगट केलें ॥ २ ॥
 बुद्धतां भवसागरीं जग काढिलें बाहेरी ।
 दावियेला तारु विव्रल त्रि-अक्षरी ॥ ३ ॥
 विटेवरी उभा वैकुंठीचा राणा ।
 दाविली खूण म्हणे नादावियाचा सेना ॥ ४ ॥

२

वाचे म्हणतां निवृत्ति । अवधी निरसली भ्रांती ॥ १ ॥
 हें तो माझ्या अनुभवा । आलें जीवा प्रत्यया ॥ २ ॥
 गुंतलो होतो मोह आशा । स्मरणें नाशा पावलो ॥ ३ ॥
 ऐसा अनुभव नामाचा । सेना न्हावी स्मरे वाचा ॥ ४ ॥

३

महा विष्णूचा अवतार । सखा माझा ज्ञानेश्वर ॥ १ ॥
 चला चला अळंकापुरा । संत सज्जनाच्या माहेरा ॥ २ ॥
 करितां स्नान इंद्रायणी । मुक्ती लागती चरणीं ॥ ३ ॥
 ज्ञानदेवाचे चरणी । सेना आला लोटांगणीं ॥ ४ ॥

४

सदाशिवाचा अवतार । स्वामी निवृत्ति दातार ॥ १ ॥
 तथा माझा नमस्कार । वारंवार निरंतर ॥ २ ॥
 पुढें शोभें कैलासराणा । मागे गंगा ओघ जाणा ॥ ३ ॥
 सेना घाली लोटांगण । वंदी निवृत्तीचे चरण ॥ ४ ॥

ह्या अभंगांत त्र्यंबकेश्वरीं निवृत्तिनाथांची समाधि आहे, त्या स्थळाचें वर्णन केलें आहे. 'तथा माझा नमस्कार । वारंवार निरंतर' हा चरण, तुकारामाचा दत्तात्रयावर एक अभंग आहे, त्यांतील एका चरणाशीं अगदीं सारखा आहे. प्रस्तावनेत सांगितल्या-प्रमाणें आमच्या जुन्या साधुसंतांच्या कवितेंत शब्द व विचारसादृश्या-मुळें आणि लेखकप्रमादाने बराच घोटाळा झालेला आढळतो. नाम-

देवाचे कांहीं अभंग तुकारामाच्या गाथ्यांत सांपडतात. परंतु या प्रकरणाचा अगदीं समाधानकारक रीतीनें निकाल लावणे आतां जवळ जवळ अशक्यच झाले आहे, असें म्हणण्यास हरकत नाही.

५

सिद्धामाजी अग्रगणी । भोळा तो हा शूळपाणी ॥ १ ॥
धन्य धन्य व्यंकट राजा । तया नमस्कार माझा ॥ २ ॥
जटी गंगा वाहे । त्रिगुणात्मक तो पाहें ॥ ३ ॥
भोवती वेढा ब्रह्मगिरी । मध्ये शोभे त्रिपुरारी ॥ ४ ॥
सेना घाली लोटांगण । उभा राहो कर जोडोन ॥ ५ ॥

६

स्मरतां निवृत्ति । अलभ्य लाभ आतुडे हातीं ॥ १ ॥
ज्ञानदेव म्हणतां वाचे । तया पेणें वैकुण्ठिचें ॥ २ ॥
स्मरण करितां सोपाना । मुक्ती वंदिती चरणा ॥ ३ ॥
मुक्ताबाई वाचे म्हणतां । नुरे संसाराची वार्ता ॥ ४ ॥
या रे अनुभव नामाचा । सेना न्हावी स्मरे वाचा ॥ ५ ॥

७

अलंकापुर निवासिनी । जानाबाई मायबहिणी ॥ १ ॥
आम्हां लेंकुरांची चिंता । वागवावी कृपावंता ॥ २ ॥
मी तों आहे यातीहीन । माझा राखा अभिमान ॥ ३ ॥
कशनी विनवणी । सेना लागतो चरणीं ॥ ४ ॥

ज्ञानदेवांवर सेना न्हावी यांचे बरेच अभंग आहेत, व ते सगळे आळंदी येथें ज्ञानदेवांच्या समाधीपार्शीं वसून रचले असावेत, असें वाटतें. ज्ञानदेवांचा जो संप्रदाय तोच आपलाही संप्रदाय, असें सेना न्हावी यांनीं म्हटलें आहे, यावरून ते नाथ सांप्रदायी होते, हें उघड दिसतें. सेनाच्या अभंगांत ज्ञानदेव व त्यांचीं भावंडे यांच्या-शिवाय, तत्कालीन साधुसंतांचा बिलकुल उल्लेख आढळत नाही; कदाचित् ते अभंग गहाळ झाले असतील.

८

वाचे सोपान म्हणतां । लुके जन्ममरण वार्ता ॥ १ ॥
 वस्ती केली कन्हा तीर्गी । पुढें शोभे त्रिपुरारी ॥ २ ॥
 सोपानदेव सोपानदेव । नाही भेव काळाचें ॥ ३ ॥
 सोपानचरणी ठेवुनि माथा । सेना होय विनविता ॥ ४ ॥

हा अभंग सासवड येथें सोपानदेवांच्या समाधिदर्शनास सेना
 न्हावी गेले होते, त्या वेळीं त्यांनीं रचला असावा.

९

आजी सोनियाचा दिवस । दृष्टी देखिलें संतांस ॥ १ ॥
 जीवा सुख थोर जाहलें । माझें माहेर भेटले ॥ २ ॥
 अवघा निरसला शीण । संतचरण देखतां ॥ ३ ॥
 आजी दिवाळी दसरा । सेना म्हणे आले घरा ॥ ४ ॥

१०

ही माझी मिरासी । पांडुरंग पायापाशीं ॥ १ ॥
 कैरीन आपुलें जतन । वागवितों अभिमान ॥ २ ॥
 जुनाट जुगादीचें । वडिली साधियेले साचें ॥ ३ ॥
 सेना म्हणे कमळापती । पुरातन ही माझी भक्ती ॥ ४ ॥

११

चित्तन चित्ताला । लावी मनाचें मनाला ॥ १ ॥
 उन्मनीच्या सुखाआंत । पांडुरंग भेटी देत ॥ २ ॥
 ऐसा आढे श्रेष्ठाचार । वेदशास्त्रींचा निर्धार ॥ ३ ॥
 कौटालुनी पोटी । सेना म्हणे सांगूं गोष्टी ॥ ४ ॥

१२

तुम्ही संत कृपानिधी । सांभाळावा हा दुर्बुद्धी ॥ १ ॥
 तुम्हा आहें शरणागत । तरी तारावा पतित ॥ २ ॥
 अधिकार नाही । न केळे भक्तिभाव तोही ॥ ३ ॥
 वागवा अभिमान । सेना नाहावी यातीहीन ॥ ४ ॥

१३

जन्मासी येवोनी पहा रे पंढरी । नाचा महाद्वारी देवापुढें ॥ १ ॥
चंद्रभागेतीरीं करा रे स्नान । ध्या रे दर्शन पुंडलिकाचें ॥ २ ॥
सेना म्हणे माझा पुरलासे हेत । दृष्टी भरुनी पहात विठोबासी ॥ ३ ॥

१४

पुण्यभूमी येथें उभा पांडुरंग । दोषाचा विभाग नाही कोणा ॥ १ ॥
ऐकियाचे पाय जाऊनियां धरा । चुकतसे फेरा चौऱ्याशींचा ॥ २ ॥
सेना म्हणे धन्य विठोबाचे दर्शन । तुटलीं बंधनें बहुतांचीं ॥ ३ ॥

१५

नाम हें अमृत भक्तासी दिघलें । ठेवणें ठेविलें होतें गुप्त ॥ १ ॥
प्रत्यक्ष अवतार धरिला अळंकापुरीं । मार्ग हा निर्धारिं दाखविला ॥ २ ॥
कृतयुगामार्जी वसिष्ठ जाणता । नाम जपती तत्त्वतां नारदादि ॥ ३ ॥
कलियुगामाजी न घडे साधन । जातील बुडोन महाडोही ॥ ४ ॥
रामकृष्णहरि गोविंद गोपाळ । स्मरा वेळोवेळ सेना म्हणे ॥ ५ ॥

कान्हूपात्रा.

कान्हूपात्रा श्रीमद्विठ्ठलरूपीं समानता पावे ।

तापत्रयें जन यशा या पिउनि अमृतसमा न तापावे ॥ १ ॥

सन्मणिमाला-मोरोपंत.

रा० रा० विश्वनाथ काशीनाथ राजवाडे यांनीं कान्हूपात्रेचा काल शके १३९० हा दिला आहे व तो बरोबर असावा असें वाटते. पंढरपुरापासून सुमारे सात कोसांवर मंगळवेढें म्हणून एक गांव आहे, तेथें शामा नामक एक वेश्या राहत होती, तिची कन्या कान्हूपात्रा होय. प्रसिद्ध सत्पुरुष दामाजीपंत व चोखा-मेळा, हे मंगळवेढें तेथेंच होऊन गेले. कान्होपात्रा रूपानें इतकी सुंदर होती कीं, तिच्या इतकी सुंदर स्त्री त्यावेळीं त्या

प्रांतांत दुसरी नव्हती. तिच्या मातेनें एके दिवशीं तिला म्हटलें कीं, आपण राजवाड्यांत जाऊन राजाची भेट घेऊं. तूं चांगली सुंदर आहेस; राजा तुला पुष्कळ द्रव्य देईल. कान्होपात्रा म्हणाली, ' आई गे, माझ्या योग्य असा पुरुष कोणी दिसत नाही, हें तूं जाणतच आहेस. माझ्याहून जो पुरुष रूपवान् असेल, त्यालाच मी वरीन '

पुढें एके दिवशीं, मंगळवेढ्यांतून वारकरी लोक टाळमृदंग वाजवीत व भजन करीत पंढरपुरास चालले होते. कान्होपात्रेनें त्या संतांस नमस्कार केला व 'तुम्ही कोठें जात आहां?' म्हणून विचारलें. 'आम्हीं पंढरपुरास जातो' असें संतांनीं सांगितलें. तिची भाविक व प्रेमळ वृत्ति पाहून, त्यांनीं तिजपाशी श्रीविठ्ठलाचे पुष्कळ गुणानुवाद गायिले. कान्होपात्रेस वाटलें कीं आपणही पंढरपुरास जावें. ती वारकऱ्यांस म्हणाली, 'मी पंढरपुरास आलों, तर पंढरिनाथ माझा अंगीकार करील काय?' संत म्हणाले, 'पांडुरंग भक्तीचा भुकेला आहे, तो तुझा अंगीकार खचित करील.' मग आपल्या मातेची आज्ञा घेऊन कान्होपात्रा पंढरपुरास गेली आणि महाद्वारीं वसून पांडुरंगाची स्तुति करूं लागली. ती म्हणाली, 'देवा ! तुझी विमल कीर्ति श्रवण करून, मी तुला शरण आलों आहे, मला पदरीं घे.' असें म्हणून तिनें भगवंताच्या चरणीं मस्तक ठेविलें. पुढें ती पंढरीसच राहिली. नित्य पांडुरंगाचें दर्शन घेऊन त्याच्या भजन-पूजनांत आपलें आयुष्य घालविण्याचा तिनें निश्चय केला व तो शेवटपर्यंत पाळिला.

एके दिवशीं, कोणी गृहस्थानें बेदरच्या बादशहाजवळ कान्होपात्रेच्या सौंदर्याची अतिशय तारीफ केली. तेव्हां, तिला बेदरास आणण्यासाठीं बादशहानें आपले शिपाई पाठविले. ते पंढरपुराजवळ येऊन दाखल झाले तेव्हां ती हकीकत कान्होपात्रेस समजली.

त्यावेळीं तिनें पांडुरंगाचा धावा केला. इतक्यांत बादशहाचे शिपाई महाद्वारीं येऊन, त्यांनीं बादशहाचा निरोप कान्होपात्रेस सांगितला. ते म्हणाले 'तूं जर सुखासमाधानानें येत नसलीस, तर तुला जबरदस्तीनें बेदरास आणण्याचा बादशहानें आम्हांस हुकूम केला आहे.' कान्होपात्रा त्यांस म्हणाली, 'ठीक आहे, तुम्ही येथेंच असा. मी आंत जाऊन भगवंताचा निरोप घेऊन येत्ये.' मग कान्होपात्रा पांडुरंगजवळ गेली व हात जोडून तिनें प्रार्थना केली:—

अभंग.

१

पुरविली पाठ न सोडी खळ । अधम चांडाळ पापराशी ॥ १ ॥
वारितां नायके दुष्ट दुराचार । काय करूं विचार पांडुरंगे ॥ २ ॥
तूं माय माउली जगाची जननी । द्वाणवोनी मिठी चरणीं घालीतसें ॥ ३ ॥
विनवी कान्होपात्रा जोडोनियां हात । आतां देह अतसमय आला ॥ ४ ॥

२

आपुल्या निढळीं लिहिलीं अक्षरें । तुम्हां खाटे खरें कोण म्हणे ॥ १ ॥
वायांच म्यां देवा धरिली आवडी । न पावे जोडी कांहीं केल्या ॥ २ ॥
आतां पंढरिनाथा नका पाहूं अंत । आला तो आघात निवारवा ॥ ३ ॥
म्हणोनि कान्होपात्रा येत लोटागणीं । वारंवार विनवणीं करोतसें ॥ ४ ॥

३

संचित माझें खोटें मज असे ग्वाही । तुझा बोल नाही देवराया ॥ १ ॥
मानिला भरंवसा परी जाहली निरास । आतां पाहूं वास कवणाची ॥ २ ॥
लागला तो पाठीं काळाचा दरारा । सोडवी दुसरा ऐसा कोण ॥ ३ ॥
तुझें म्हणविल्या शरण जाऊं कोणा । कान्होपात्रा म्हणे मना आणीं देवा ॥ ४ ॥

४

अखंड वासना तुमचे ते पाय । दिन निशीं राहें हृदयांत ॥ १ ॥
हेचि माझी आस हेंचि माझें मागणें । नको दुजें पेंणें विठाबाई ॥ २ ॥
तुजवांचोनियां दुजा नको ठाव । भाकीतसें कीव विठाबाई ॥ ३ ॥
म्हणे पात्रा कान्होपात्रा पंढरीनिवासा । सोडवीं हा फांसा पडिला गळां ॥ ४ ॥

५

नको देवराया अंत पाहं आतां । प्राण हा सर्वथा फुटो पाहे ॥ १ ॥

हरिणीचें पादस व्याघ्रें धरियेलें । मजलागीं जाहलें तैथें देवा ॥ २ ॥

तुजवीण ठाव न दिसे त्रिभुवनी । धोंवें वो जननी विठाबाई ॥ ३ ॥

मोकलोनी आस जाहलें मी उदास । धेई कान्होपात्रेस हृदयांत ॥ ४ ॥

ही कान्हूपात्रेची प्रार्थना देवानें तत्काळ मान्य केली. तिचे प्राण भगवंतानें आपल्या स्वरूपांत मिळवून टाकिले. साधुसंतांनीं त्या साध्वीचें प्रेत देवालयाच्या दक्षिणद्वारीं नेऊन पुरलें; त्या ठिकाणीं तरटीचा वृक्ष उगवला, तो पंढरपुरीं अद्याप दृष्टीस पडतो

इकडे बादशहाचे शिपाई महाद्वारीं बसले होते, त्यांनीं कान्हू-पात्रा अद्याप येत नाहीं असें पाहून, ती आंत काय करीत आहे म्हणून पुजाऱ्यांस विचारलें. झालली हकीकत पुजाऱ्यांनीं त्यांस निवेदन केली; पण ती त्या शिपायांस खरी वाटली नाहीं. मग, त्यांनीं त्या बिचाऱ्या पुजाऱ्यांवर कान्होपात्रेस पळविल्याचा आरोप ठेवून, त्यांस बेदर येथें बादशहापाशीं नेऊन उभें केलें. पुजाऱ्यांनीं नारळ, बुका वगैरे प्रसाद बादशहापुढें ठेविला. बादशहानें प्रसाद घेतला, तो त्यांत एक केंस निघाला. हा प्रकार पाहून बादशहास मोठा क्रोध आला. 'केंस देवाचा आहे,' असें पुजाऱ्यांनीं त्यास सांगितलें व 'हें खोटें ठरल्यास आम्हांस वाटेल ती शिक्षा करा' असेंही ते म्हणाले. मग एकंदर प्रकरणाचा खुलासा करून घेण्यासाठीं बादशहा स्वतः पंढरपुरास गेला. पांडुरंग कसेंही करून आपलें रक्षण करील, या भावनेनें पुजारीही स्वस्थ राहिले.

बादशहा पंढरपुरीं आल्यावर त्यानें जेव्हां श्रीपांडुरंगाचें तें मनो-हर ध्यान पाहिलें, तेव्हां त्याच्या मनांतला सगळा संशय फिटून, तो फार संतोष पावला. त्यानें भगवंतास साष्टांग नमस्कार घातला

व त्या पूजाऱ्यास आलिंगन दिलें. असो. याप्रमाणें कान्हूपात्रा आपल्या निस्सीम भक्तीच्या योगानें स्वानंदपद पावली.

कान्होपात्रेचे कांहीं अभंग प्रसिद्ध आहेत, त्यांपैकीं पांच अभंग पूर्वी दिलेच आहेत; आणखी थोडे अभंग देऊन हा लेख पूर्ण करूं.

१

देहीचीये आशा विठलाचे पाय । आणिक न गमे माय दुजा हेत ॥ १ ॥
येई वो विठले येई वो विठले । कृपेनें वदिलें आलिंगावें ॥ २ ॥
निर्देय पामर बोलताती फार । न कळे विचार तुझा देवा ॥ ३ ॥
म्हणे कान्होपात्रा पंढरीच्या राया । धांवण्या सखया धांव वेगीं ॥ ४ ॥

२

पतितपावन व्रीद बांधिलें आधीं । तरी कां उपाधी भक्तापाठीं ॥ १ ॥
तुझे म्हणविल्या दुजा अंगसंग । उणेंपण सांग कोणाकडे ॥ २ ॥
सिद्धाचें भातुकें जंवुके नेतां । थोराचिये माथां लाज लागे ॥ ३ ॥
कान्होपात्रेचा देह तंव जाण । रक्षावा आपण व्रीदासाठीं ॥ ४ ॥

३

दंभ प्रपंच भजिन्नलें तुमतें । आमुतें पंढरीनाथें न विसरीजे ॥ १ ॥
ज्ञान वैराग्यें भजिन्नलें तुमते । आमुते पंढरीनाथें न विसरिजे ॥ २ ॥
विनवी कान्होपात्रा पंढरीरायातें । आमुतें पंढरीनाथे न विसरिजे ॥ ३ ॥

४

शांति आणि क्षमा हे तुमचे उपाय । दंभ प्रपंच भय निवारारवें ॥ १ ॥
ज्ञान वैराग्य श्रद्धायुक्त हें भजन । हेंचि मज प्रमाण देई देवा ॥ २ ॥
विनवी कान्होपात्रा अहो दीनानाथा । चरणीं असो माथा सर्व काळ ॥ ३ ॥

५

नलगे भुक्तिमुक्ति नलगे स्वर्गवास । नको जाणें वैकुंठास देवराया ॥ १ ॥
न लगे योग याग अष्टांग साधन । न चुके बंधन येणें कांहीं ॥ २ ॥
न लगे इष्ट-मित्र सोईरे संबंधी । नको हे उपाधी पाठीं लावूं ॥ ३ ॥
कान्होपात्रा म्हणे विठोबा दयाळा । दे गा प्रेमकळा नाम तुझे ॥ ४ ॥

६

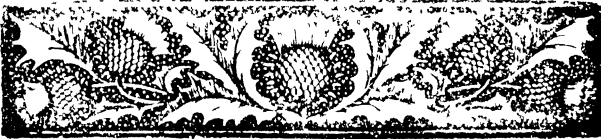
द्रौपदी संकट पडतां जडभारी । धांवसी सत्वरीं देवराया ॥ १ ॥
 तैसें मज करीं कृपेचें धावणें । सोडवीं वचनें अभयाच्या ॥ २ ॥
 तिही लोकीं ब्रीद गाजतसे देवा । अन्हेरितां केशवा लाज कोणा ॥ ३ ॥
 म्हणे कान्होपात्रा अहो कृपानिधि । तोडीं हे उपाधी लिगाडाची ॥ ४ ॥

७

जगाच्या कैवारा । कैसा धांवसी तूं त्वरा ॥ १ ॥
 अंबकृषीसाठीं । गर्भवास तुज जगजेठी ॥ २ ॥
 अर्जुनाकारणें । सारथीपणा येथें करणें ॥ ३ ॥
 वरुषतां जळधर । उचलीला गिरीवर ॥ ४ ॥
 ऐसा भक्ताचा अंकिला । अंकित अंकिलाचि ठेला ॥ ५ ॥
 ही ऐकोनियां मात । कान्होपात्रा हृदयीं घ्यात ॥ ६ ॥

८

तूं उदार म्हणुनी भाकीतसें कींव । सोडवीं हा जीव पाशांतुनी ॥ १ ॥
 गुंतलासे मीन लिगाडाचे गळी । तैसा तळमळी देह माझा ॥ २ ॥
 आशा मनशा तृष्णा तोडीं यांचे जालें । काढीं उतावेळें कडिये मज ॥ ३ ॥
 तुझाचि भरंवसा जर्गी हा विख्यात । वुडतें भवडोहांत विठाबाई ॥ ४ ॥
 सर्वभावे तुज आलें मी शरण । कान्होपात्रेचे निर्वाण पाहूं नका ॥ ५ ॥

जगमित्र नागा.

‘जगमैत्र नागा ऐका कथा त्याची ।

मैत्री ज्याची साची भूतमात्री ॥’

भीमस्वामी रामदासी.

जगमित्र नागा हे एक मोठे सत्पुरुष ब्राह्मणी राज्यांत होऊन ठे. यांचे चरित्र महिपति व भीमस्वामी रामदासी यांनीं वर्णिले हे, पण यांचा कालनिर्देश त्यांनीं केला नाही. रा० राजवाडे नीं प्रस्तुत साधूचा काल शके १२५२ हा दिला आहे; पण तो ऐबर नाही असे वाटते. कारण, जगमित्र हे परळी वैजनाथाचे हिवासी, व त्यांच्या चरित्राचा मुसलमानी राज्याशी संबंध आला असून, शके १२५२ (इ० स० १३३०) मध्ये परळी वैजनाथ ठिकाण मुसलमानी राज्यांत सामील झाले होते, असे मानण्यास तिहासिक पुरावा नाही. तेव्हां प्रस्तुत साधूचा काल, एकनाथ व काराम यांच्या कालाच्या दरम्यानचा असावा, असे धरून चालणे मला अधिक प्रशस्त वाटते. कदाचित् एकनाथस्वामीच्या पूर्वी, नावंतामाळी, गोराकुमार, चोखामेळा इत्यादि जे संत होऊन गेले, त्या सर्वांत हे ‘जगमित्र’ वयाने कनिष्ठ होते, असेही मानण्यास हरकत नाही. यांची जी थोडीशी कविता उपलब्ध आहे, तीत मुसलमानी शब्द फारसे आढळत नाहीत; पण एकंदर भाषा फारशी प्राचीन आहे, असेही वाटत नाही. असो.

जगमित्र नागा हे परळी वैजनाथ येथे गांवांत भिक्षा मागून राहत असत. ते रात्रीच्या वेळीं कीर्तन करीत असत, ते ऐकण्यास लोकांची फार गर्दी होत असे. गांवांतले कित्येक लोक त्यांस वंदन करीत असत, कित्येक त्यांची निंदा करीत असत, पण ते तिकडे मुळींच

लक्ष्य देत नसत. एके दिवशी रात्री, जगमित्र आपल्या घरांत निद्रित असतां, कांहीं दुष्ट लाकांनीं त्यांच्या घरास आग लाविली ! एकदम मोठा उजेड झाल्यामुलें, जगमित्र जागृत होऊन पाहतात तो खोंपट जळत आहे ! त्यांचीं मुलेंमाणसें आंत निजलीं होतीं, तीं आतां सुरक्षित कशीं राहतात, या काळजीनें त्यांनीं पंढरिनाथाची आठवण केली. भगवंतानें तत्काल प्रगट होऊन अग्नीपासून त्यांच्या कुटुंबाचें रक्षण केलें दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं ही बातमी सर्व गांव-भर पसरली. जगमित्र नागासारख्या सत्पुरुषाचें घर जळालें, याबद्दल गांवांतल्या पुष्कळ लोकांस फार वाईट वाटून ते चौकशी करण्यासाठीं त्यांच्या घरीं आले. पण, खोंपट वरच्यावर जळून गेलें, तरी आंतील माणसांस बिलकूल धोका पोचला नसून, तीं आनंदानें भजन करीत बसलीं आहेत; असा देखावा पाहतांच लोक फार आश्चर्यचकित झाले. मग, जगमित्रांस नमस्कार करून ते म्हणाले, ' तुमच्या साधुत्वासंबंधानें आज आमची अगदीं पुरी खात्री झाली. ' पुढें जगमित्रांस काहीं जमीन इनाम करून द्यावी, असें ठरवून, त्यांनीं ती गोष्ट जगमित्रापाशीं काढली. तेव्हां ते म्हणाले, ' मला जमीन काय करावयाची आहे ? या गांवांत भिक्षा मागतों, तिजवर माझ्या कुटुंबाचा निर्वाह चालतो मग आणखी जमिनीच्या लोभांत मी कशास पडूं ? ' जगमित्रांचें हें स्पष्टोत्तर ऐकून, त्यांच्यासंबंधानें लोकांची पूज्यबुद्धि वाढत चालली; पण त्यांस जमीन इनाम करून देण्याचा विचार त्यांनीं सोडून दिला नाही. ते जगमित्रांस म्हणाले, ' आम्ही तुमच्या नांवानें इनामपत्र लिहून देतो, मग जमिनीचें उत्पन्न कोणीही खावो ! ' इतकें बोलून, लोकांनीं लागलीच सनद लिहून दिली, ती अशी की, ' परळी वैजनाथ या गांवीं एक चाहूर जमीन जगमित्र नागनाथ यांस इनाम दिली आहे. ' इतकें झालें तरी जगमित्रांनीं

त्या जमिनीचा स्वीकार न केल्यामुळे, गांवांतील शेतकरी लोक त्या जमिनीत धान्य पिकवून ते जगमित्रांच्या नांवाने दानधर्माकडे खर्च करीत असत.

पुढे, परळी वैजनाथ येथे एक नवा हवालदार आला. तो यवन होता. त्याने जगमित्रांची इनाम जमीन जप्त केली; त्यावेळी 'धर्म-कार्याच्या आड तुम्हीं येऊ नका' असे गांवांतील लोकांनी त्यांस सांगितले; परंतु त्याने तिकडे लक्ष्य दिले नाही. पुढे, एके दिवशी, तो हवालदार जगमित्रांच्या घरी जाऊन त्यांस म्हणाला, 'आमच्या घरी लग्न देवप्रतिष्ठेस वाघाचे दैवत लागते, तरी आज संध्या-काळपर्यंत वाघास घेऊन ये, नाहीतर जप्त केलेली इनाम जमीन खालसा करीन.' जगमित्रांनी वाघ आणण्याचे कबूल करून ते अरण्यांत गेले व तेथे त्यांनी परमेश्वराचा धावा केला, 'हे पंढरिनाथा! हवाल-दाराच्या कन्येचे लग्न आहे, देवप्रतिष्ठेस त्याला वाघ लागत असतो, तो आणून देण्याचे मी त्यास वचन दिले आहे; तर आतां तू हे संकट निवारण कर.' जगमित्राचे हे शब्द ऐकून भगवं-ताचे निसर्गकोमल हृदय द्रवले. त्याने वाघाचे स्वरूप धारण केले व त्यास घेऊन जगमित्र गांवांत आले. एक भयंकर वाघ घेऊन जगमित्र चालले आहेत, हे पाहतांच गांवांतील लोकांची पांचावर धारण बसली. बायकांपोरें भयाने लपून बसली व पुरुष वाट फुटेल तिकडे पळून गेले! कित्येकांनी हवालदाराच्या घरी जाऊन त्याची कानउघाडणी केली की, तुझ्या दुष्टपणामुळे सगळा गांव मोठ्या संकटांत पडला आहे. याप्रमाणे गडबड चालू आहे, तोंच जगमित्र वेशीवर आले; पण गांवाच्या वेशी लोकांनी पूर्वीच बंद केल्या होत्या यामुळे त्यांस प्रतिबंध झाला. हा प्रकार पाहतांच व्याघ्ररूपी भग-वंताने एक मोठी डरकाळी फोडली, त्या बरोबर एकदम दरवाजे उघडले. हे पाहून बायकामुलांनी रडून ओरडून एकच आकांत केला.

तेव्हां जगमित्रांनीं सर्वांस अभय देऊन सांगितलें कीं, “ ज्याचें कर्म तो भोगील, इतरांस भिण्याचें कारण नाही. तुम्हीं निर्भयपणें ईश्वराचें भजन करा.”

मग, जगमित्र वाघास घेऊन हवालदाराकडे आले व त्यास हाक मारून म्हणाले, ‘ तुमचें दैवत मी घेऊन आलों आहे; हें आपल्या ताव्यांत ध्या. भयानें लपून वसूं नका. ’ दुष्ट लोकांचा नाश करावा म्हणून व्याघ्र मोठमोठ्यानें डुरकण्या फोडीत होता, पण जगमित्रांनीं त्यास आपल्या ताव्यांत ठेविलें होतें. मग ‘ तुमच्या-मुळें सर्वांचा नाश होतो ’ असें आपल्या स्त्रीचें भाषण ऐकून हवालदार बाहेर आला व हात जोडून, अन्यायाची क्षमा मागून ‘ जीवदान द्या ’ अशी जगमित्रांस त्यानें विनंति केली. मग त्यास अभय देऊन, व्याघ्रासह जगमित्र रानांत निघून गेले. तेथें भगवंतानें श्यामसुंदर चतुर्भुजरूप धारण करून जगमित्रांस प्रेमालिंगन दिलें व त्यांचा निरोप घेतला. एकंदरीत, ‘ चित्त शुद्ध तरी शत्रु मित्र होती । व्याघ्र ते न खाती सर्प तथा ॥ ’ ह्या तुकारामाच्या सिद्धांतरूप उत्तीची सत्यता जगमित्रांच्या चरित्रांत अगदीं स्पष्टपणें व्यक्त होत आहे.

वारकरी लोकांत जगमित्रांचे थोडेसे अभंग मात्र प्रसिद्ध आहेत. त्यांपैकीं दहा अभंग येथें देतोः—

१

भक्तासाठीं रूपें धरी । त्याचें काम अंगें करी ॥ १ ॥
 आला पुंडलिकासी । अकस्मात जगजेठी ॥ २ ॥
 अनंत ब्रह्माडें रचिलीं । नानापरी क्रीडा केली ॥ ३ ॥
 हे तंव नकळे कोणासी । जगमित्र नागा भ्याय मानसीं ॥ ४ ॥

२

शुक-व्यासादिक भुलले । लीळा गातां वेढावले ॥ १ ॥
 उपनिषद श्रुतिशास्त्रे । गातां शिणली स्तुतिस्तोत्रें ॥ २ ॥

तो हरिकीर्तनाचे रंगी । नाचे देहभाव विसरुनि अंगी ॥ ३ ॥
कीर्तनाची आवडी गाढी । जगमित्र नागा उभवी गुढी ॥ ४ ॥

३

सकळ भूषणाचें भूषण । कंठी धरा नारायण ॥ १ ॥
तेणें तुटती यातना । चुकती यमाच्या पतना ॥ २ ॥
शिव मस्तकीं धरिला । भेद भक्तांचा काढिला ॥ ३ ॥
अवध्या देवांचें हें ध्यान । जगमित्र नागा वंदी चरण ॥ ४ ॥

४

हीच उपासना धरा । नरदेहीं सार्थक करा ॥ १ ॥
भक्ति देवाची करावी । भेददृष्टी हे सोडावी ॥ २ ॥
आत्मा आहे हा भूतांत । भूतें आहेती आत्म्यांत ॥ ३ ॥
ऐसा धरा दृढभाव । जगमित्र नाग्याचा हा ठाव ॥ ४ ॥

५

भक्ताचिया काजा । रूप धरिलें सहजा ॥ १ ॥
वैजयंती कुंडल माळा । पीतांबर घनसांवळा ॥ २ ॥
शंखचक्रपद्मगदा । कौस्तुभ शोभतसे गोविंदा ॥ ३ ॥
वस्त्रभूषण अलंकार । जगमित्र नाग्याचा दातार ॥ ४ ॥

६

कृष्ण लोणी खाया गेला । येउनि गोपीनें धरिला ॥ १ ॥
मायेपाशीं घेउनि आली । तेथें कृष्णा पाहती जाली ॥ २ ॥
येथें कृष्ण तेथें कृष्ण । जिकडे तिकडे अवघा कृष्ण ॥ ३ ॥
ऐसें आश्चर्य मे माये । जगमित्र नागा पाहुनि धाय ॥ ४ ॥

७

हरिजागरासी जावें । माझ्या विठोबासी पहावें ॥ १ ॥
देवकृष्ण सवे येती । नभीं विमानें दाटती ॥ २ ॥
काकड आरति दृष्टी पडे । उठाउठी पाप झडे ॥ ३ ॥
ऐसा आनंदसोहळा । जगमित्र नागा पाहे डोळां ॥ ४ ॥

४

८

आई बहु कृपावंत । विश्वजनासी पोषीत ॥ १ ॥
 रुक्मादेवीस भजती । मनोरथ त्याचे पूर्ण होती ॥ २ ॥
 दिव्यवस्त्रकुंकुम ल्याली । रत्नाभरणें ती शोभली ॥ ३ ॥
 रुक्मादेवीवराच्या चरणीं । जगमित्र नागा लोटांगणीं ॥ ४४ ॥

९

मंगळ आरती मंगळस्नान । पाहतां शुद्ध अंतःकरण ॥ १ ॥
 दूध देवावर घालिती । लोणी मुखासी लाविती ॥ २ ॥
 वर दही पडे जेव्हां । पाहतां वंशा उद्धार तेव्हां ॥ ३ ॥
 घृत मधु साखर वर । लावुनि बोवाळिति श्रीधर ॥ ४ ॥
 अवघे आनंदें पाहती । जगमित्र नागा ध्याये चिर्ती ॥ ५ ॥

१०

पाहतां पंढरीच्या सुखा । त्याचा कांहीं नोहे लेखा ॥ १ ॥
 नामघोष घोघरीं । गाती नर आणि नारी ॥ २ ॥
 विठ्ठल विठ्ठल म्हणतां वाचे । जन्मसार्थक जाहलें साचें ॥ ३ ॥
 पाय जोडोनि उभा समकरकटीं । नागा जगमित्रा आनंद पोटी ॥ ४ ॥

जनी जनार्दन.

‘ ज्यातें जनीजनार्दन* ऐसें बहु साधु जाणते म्हणती

त्या कारणें असोत, श्रीकृष्णा कारणें जशा प्रणती ’ ॥ १ ॥

सन्मणिमाला-मोरोपंत.

हे सत्पुरुष एकनाथस्वामींचे समकालीन होत; पण त्यांचा उल्लेख महिपतिकृत संतचरित्रविषयक ग्रंथांत कोठें आढळत नाही. कवि या नात्यानें जनीजनार्दनांची विशेष प्रसिद्धी नाही, पण त्यांनीं केलेलीं सुमारे १५० पदें रा० राजवाडे यांस हल्लीं उपलब्ध झाल्यामुळे, त्यांच्या चरित्राचा समावेश, महाराष्ट्र-कविचरित्रांत होण्यास कांहीं हरकत नाही, असें वाटल्यावरून हा प्रयत्न केला आहे. रा० राजवाडे यांनीं ग्रंथमालेंत प्रस्तुत कवीवर एक लहानसा लेख लिहिला आहे; तोच थोड्याशा फेरफारानें येथें उतरून घेतला आहे.

बालेघाटीं बीड शहरीं ‘ पाटांगण ’ नामक एक देवस्थान आहे. पाटांगण म्हणजे पाटे ठेवण्याची कचेरी. मुसलमानांचें राज्य देवगिरीस इ० स० १३१८ त झाल्यावर कांहीं वर्षे बालाघाटांत बीड व जोगाईचें आर्वे या दोन शहरीं स्वतंत्र संस्थानिक राज्य करीत होते. या संस्थानिकांचें सार्वजनिक कागदपत्रांचें दफतर ठेवण्याच्या कचेरीस पाटांगण अशी संज्ञा असे. बीड येथील पाटांगणांचे

* काव्यसंग्रहकर्त्यांनीं ‘ जनीजनार्दन ’ असा पाठ देऊन, ‘ लोक ज्याला ‘ जनार्दन ’ म्हणतात, ’ असा त्याचा अर्थ केला आहे; पण हा पाठ चुकीचा आहे, कारण एकनाथांचे गुरु जे जनार्दनस्वामी त्यांच्यावर एक स्वतंत्र आर्या पंतांनीं सन्मणिमालेंत घातलीच आहे.

प्रस्तुतचे अधिकारी ह० भ० प० मथुरानाथ गोसावी हे जनी जनार्दन यांचे वंशज होत. ह्यांची वंशावळ येणेंप्रमाणें:--

१ जनीजनार्दन

|

२ नारायण

|

|
राघव

|

३ देवस्वामी

|

४ पुरुषोत्तम

|

५ महादेव

|

६ गंगाधर

|

७ गोविंद

|

८ विद्याधर

|

९ विनायक

|

१० मथुरानाथ (इ. स. १९०९)

|

११ गंगाधर

जनीजनार्दनाचें आडनांव गोसावी. हे विजापुरच्या पातशाहींत कमावीसदार होते. एकदां दुष्काळ पडला असतां, ह्यांनीं सरकारी

कोठारें गरिबांकडून लुटविलीं. ह्या बेकायदेशीर व बेसनदशीर कृत्याबद्दल बादशहानें त्यांस विजापुरास धरून नेलें व त्यांच्या कृत्याचा त्यांस जाव विचारला. त्या वेळीं जनीजनार्दन यांनीं ताबडतोब उत्तर दिलें कीं, 'मी, माझी स्त्री व कन्या यांच्या चरितार्थासाठीं जें द्रव्य मीं खर्च केलें, त्याची जबाबदारी माझ्याकडे, इतर द्रव्य दानधर्मांत खर्च केलें, त्याचें पुण्य आपणास मिळणार, अर्थात् त्याची जबाबदारी मजवर नाही ! ' बादशहास ह्या उत्तरा-मुळें इतका राग आला कीं, जनीजनार्दनास हत्तीच्या पायाखालीं तुडवून मारण्याची त्यानें शिक्षा दिली. परंतु चमत्कार असा झाला कीं, ह्या सत्पुरुषाच्या शांत मूर्तीला नुसता स्पर्श करण्यासही त्या मत्त पशूस धैर्य झालें नाही. हा प्रकार पाहून, बादशहानें जनी-जनार्दनास सोडून दिलें व पुनः नोकरीवर रुजू होण्याचा हुकूम फर्माविला. परंतु जनार्दनपंतांची वृत्ति ह्या वेळीं पूर्ण विरक्त झाली होती; त्यांनीं 'यापुढें यवनाची सेवा प्राणांतीही करावयाची नाही ' असा निश्चय केला. इतकेंच नव्हे, तर 'ह्यापुढें जो कोणी आपल्या वंशांत यवनाची सेवा करील, तो कुळबाह्य समजला जाईल. ' अशी आपल्या वंशजांस शपथ घातली. ही शपथ बीड येथील पाटांगणांत अद्याप पाळली जाते.

ह्यानंतर जनीजनार्दन यांनीं आपलें शेष आयुष्य ईश्वरभजन व लोकोपदेश यांत खर्चिलें. ह्यांचें उपास्य दैवत गणपति; त्याची स्थापना त्यांनीं गंगामसले यां गांवीं केली. पुढें, अडीचशें वर्षांनीं, पेशवाईतले प्रसिद्ध मुत्सदी हरिपंत फडके यांनीं या स्थळाचा उद्धार केला. गंगामसलें हें गांव पैठणाजवळ आहे. जनीजनार्दन हे पंढर-पुरची वारी करीत असत. शके १५२३ श्रावण वद्य ७, अभिजित् मुहूर्ती (इ० स० १६०१) त हे समाधिस्थ झाले. त्यांच्या शिष्य-शाखेंतील एका अर्वाचीन गृहस्थानें त्यांचें एक ओवीबद्ध चरित्र

लिहिलें आहे, तें बीड येथें असल्याचें समजतें. जनीजनार्दनांची समाधि मोंगलाईत ' भूमक ' नामक गांवी आहे.

जनीजनार्दन यांचा एकच ओवीबद्ध ग्रंथ आढळतो, तो ' उद्धव-बोध ' हा होय. हा ग्रंथ अद्याप अप्रकाशित असून, त्याची हस्त-लिखित प्रत रा. पांगारकर यांच्या संग्रहीं आहे. जनीजनार्दनाच्या कवि-तेची भाषा दासोपंतांच्या भाषेसारखी आहे. ह्यांनीं हिंदी भाषेतही कांहीं पदे केली आहेत. जनीजनार्दन हे मोठे सत्पुरुष होते; त्यांची वाणी किती सरस आहे, हें पुढील पद्यांवरून समजेल:—

पद १

तळहातांचे केस विचरिते गोरी । वांझेचिया सुते धरिलिसे करी ॥ धृ० ॥
परता परता, मी बंधेची सुता । पतिव्रता मी माझी रे माता ॥ १ ॥
आजी पणजी निपणजी तिजी । तिघी वांता, आई तुझी आणि माझी ॥ २ ॥
विचारितां तुम्ही आम्ही भावंडे । न घडे संगु नवल दिसें कुडे ॥ ३ ॥
तूं माझा पिता, तुझी मी माता । येवढी आण आतां न बोलें तत्त्वतां ॥ ४ ॥
तूं माझा नातू कीं मी तुझी नाती । जनार्दनु म्हणे आंति हो आंती ॥ ५ ॥

२

अरे अरे आळया तूं पाहिलें पाही रे ॥ धृ० ॥
अझुनु काय निदसुरा तुज जाहालें काई रे ॥ १ ॥
होई ठीक आसनीं तूं ठायींच्या ठायी रे ॥ २ ॥
फिरे बुद्धि मागुता तूं हंसबाही राही रे ॥ ३ ॥

अभंग.

धरणी रक्षविद्या परब्रह्म हरी । गौळियाचा घरी प्रगटला ॥ १ ॥
तिहीं लोकीं जाला परम आनंदु । आनंदाचा कंदु गोपीनाथु ॥ २ ॥
संपूर्ण अवतार नंदाचा नंदनु । म्हणत जनार्दनु भक्तिप्रियु ॥ ३ ॥

एकनाथस्वामीचे गुरु जनार्दनस्वामी हे जनीजनार्दनाचे गुरु असून एकनाथ व रामाजनार्दन हे त्यांचे गुरुबंधु होत, असें भारत-वर्षीय अर्वाचीन कोशांत लिहिलें आहे.

श्रीनाथदास ऊर्फ हरिदास.

‘ रामचंद्र नाहिं घरीं काय मी करूं ’ या चरणानें प्रारंभित होणारें जें एक प्रसिद्ध पद आहे, तें याच कवीचें होय. या कवीचा काल, वास्तव्यस्थान, जात किंवा गुरुपरंपरा यासंबंधाची कांहीं एक माहिती उपलब्ध नाही. फक्त, ‘ मनश्चंद्रबोध ’ नामक एक ओवीबद्ध ग्रंथ व एक दोन पदे याशिवाय या कवीची आणखी कांहीं कविता उपलब्ध नाही. ‘ विक्रमचरित्र ’ या नांवाचा एक ग्रंथ उपलब्ध झाला आहे तोही ‘ हरिदास ’ नामक कवीनेच लिहिलेला आहे; परंतु या दोन्ही व्यक्ति एकच होत्या कीं भिन्न होत्या याचा उलगडा होत नाही. मनश्चंद्रबोध ग्रंथाच्या आरंभी किंवा शेवटीं कवीनें आत्मवृत्ताचा बिलकूल उल्लेख केलेला नाही, इतकेंच नव्हे, तर ग्रंथसमाप्तीचा कालही नमूद केलेला नाही. या मनश्चंद्रबोध ग्रंथाचे अध्याय ११ असून ओवीसंख्या ९२४ आहे. ग्रंथाची भाषा व प्रतिपाद्य विषय पाहतां, हा कवि जितका पारमार्थिक अधिकारी दिसतो, तितका विद्वान् किंवा भाषापंडित दिसत नाही. तथापि त्याची वाणी प्रासादिक, गोड आणि सुलभ अशी आहे. ग्रंथाचा विषय अगदीं स्वतंत्र असून, तो रूपकालंकारानें प्रतिपादन केला आहे. मन हा कायानगरीचा राजा कल्पून प्रवृत्ति व निवृत्ति या दोघी त्याच्या स्त्रिया कल्पिल्या आहेत. पैकीं निवृत्तीस त्यानें टाकून दिलें असतां, प्रवृत्तीनें आपल्या पक्षाचे अहंकार, अज्ञान आणि भ्रम हे तीन प्रधान नेमून व आपला पुत्र जो मोह त्यास राज्य देऊन मन राजास केवळ नामधारी राजा करून ठेविलें ! पुढें या दुष्ट मंडळीशीं, निवृत्ति-पक्षाचा वीर विवेक यानें तुमुल युद्ध करून, निवृत्तीचा पुत्र ‘ बोध ’ यास सिंहासनावर बसविलें व निवृत्तीस मन राजाची पट्टराणी

करून, प्रवृत्तीस तिची दासी केली; इत्यादि कथाभाग कवीनें मोठ्या मर्मिकपणानें प्रस्तुत ग्रंथांत वर्णिला आहे. एकंदरीत ग्रंथ वाचनीय असून, तो वाचीत असतां, कवीच्या परमार्थज्ञाना-संबंधानें मोठें कौतुक वाटतें. कवीनें ग्रंथसमाप्तीचा काल दिला नाहीं, हें वर सांगितलेंच आहे; परंतु ग्रंथाच्या भाषेवरून पाहतां, तो सुमारे २९० वर्षांपूर्वी लिहिण्यांत आला असावा असें वाटतें.

आतां मनश्चंद्रबोध ग्रंथांतल्या कांहीं ओव्या येथें देऊन हा अति संक्षिप्त लेख पूर्ण करितों. प्रथमाध्यायांत श्रीगुरुस वंदन करितांना श्रीनाथदास म्हणतात:—

ओव्या.

“ आतां नमूं तो सद्गुरु । जेणें मस्तकीं ठेविला कृपाकरु ।
तेणें हा संसारसागर । सरता साचारु पें झाला ॥ ९ ॥
जयजयाजी श्रीगुरुमूर्ति । सगुण व्यापक श्रीपति ।
तुज वर्णितां वेदश्रुति । मौन निश्चिती राहिल्या ॥ १० ॥
जयजयाजी अव्यक्ता । पूर्णबोधा सदोदिता ।
तुझे गुणानुवाद वर्णितां । शेपा स्तवितां नातुडे ॥ ११ ॥
ब्रह्मादिक पुरंदर । निर्जर नेणती तुझा पार ।
मग जोडोडियो कर । नमिते झाले पायासी ॥ १२ ॥
ऐसियांची मति टेंगणी । जाहली श्रीगुरु चूडामणि ।
तेथें मी प्राकृत वाणी । काय बोलणों बोलों पां ॥ १३ ॥
आतां बहु स्तुति करणें । करितां वाटे लाजिरवाणें ।
सूर्याच्या अंगा उटणें । काय लावणें घडेल ? ॥ १४ ॥
ना तरी तो सुवर्णमेरु । रक्तयुक्त दिसे सुंदरु ।
त्यासीं गुंजांचा शंगारु । हा विचारु केवीं घडे ? ॥ १५ ॥
अथवा तो क्षीरसिंधु । अमृतें भरला अगाधु ।
त्यासी शर्करा नैवेद्यु । हें विशदू केवीं घडे ॥ १६ ॥
ना तरी ते जान्हवी वारी । त्रैलोक्य पातकें निवारी ।
तयासी न्हाणावें थिल्लरीं । ऐसें विचारीं केवीं घडे ? ॥ १७ ॥

खद्योत सूर्यतेज मिरवी । विरोळा शेषातें शिकवी ।
 उपजत बाळातें रांगवी । ऐसी कुसरी केवी घडे ॥ १८ ॥
 या गगनासी गवसणी । वारियाची मोट बांधिजे कवणी ।
 ढोळियां सामावे धरणी । ऐसी करणी केवी घडे ॥ १९ ॥
 मशक मेरूतें कवटाळी । टिटवी सागरातें गिळी ।
 मुंगी पृथ्वी पायातळी । हें भूमंडळीं केवीं घडे ॥ २० ॥
 पांगुळ धावे पवनापाठी । आंधळें चोवीं नक्षत्रगांठी ।
 ना तरी बधिराच्या श्रवणपुटी । शाल्मगोष्टी ऐकणें ॥ २१ ॥
 हेंही घडो शके एके रीती । परी करिता नथे तुझी स्तुति ।
 या लागीं मौनेचि पडती । नमन निश्चितीं पायांसी ॥ २२ ॥
 परी स्तुति करावया कारण एक । पुरविसी वाचा कौतुक ।
 तूं दाता श्रीगुरु नायक । उदार देख म्हणोनी ॥ २३ ॥
 तरी हे माझी वीग्वल्ली । वाढवीं आपुल्या कृपाजळी ।
 तेणे फळरसाळी । प्रेमकल्लोळीं अक्षर ॥ २४ ॥
 तुझा पद्मदस्त तोची मंडप । अमृतदृष्टि छायांरूप ।
 तेणें वागवली आपोआप । नादरूपें विस्तारली ॥ २५ ॥
 ऐसी वागवली अदभुत । ज्ञानफळीं फळे सतत ।
 त्या फळांचे भोके संत । सादरें सुख सेविती ॥ २६ ॥

प्रवृत्तीचा ज्येष्ठ पुत्र मोह यास सिंहासनावर बसवावें, हा अहंका
 रादि प्रधानाचा विचार मन राजास पसंत पडलाः—

‘ प्रधानाचिया बोला । मन राजा संतोषलां ।
 घावो निशाणा दिधला । फोडिता जाला भांडार ॥ ५५ ॥
 ते विषय भाडारें अगाध । शब्दस्पर्शरूपरसगंध ।
 उचित दिधले प्रसिद्ध । मनें विविध जनांतें ॥ ५६ ॥
 पुनरपि प्रवृत्ति अनुवादत । म्हणे ‘ राया ! सांगतसें हित ।
 विवाह करावा जी । त्वरित । जाण नेमस्त मोहाचा ॥ ५७ ॥
 तें ऐकोनी नृपवर । प्रपंच पाचारिला शीघ्र ।
 तयाची कन्या भुली सुंदर । ते सत्वर आणविली ॥ ५८ ॥

मग पाहुनि सुसुद्धृत । भुली प्रपंच हातीं धरित ।
 अज्ञान चभय सत्तेत । मोहो तेथें त्यापाठीं ॥ ५९ ॥
 भ्रमें अक्षता घेतलिया । दोघांच्या अंजुळी सुदलिया ।
 ॐ पुण्याहं गृह्णोनि घातलिया । अविवेकें मस्तकीं ॥ ६० ॥
 प्रपंचाची स्त्री स्मृति । ते धार घाली यथा निगुती ।
 आशा तृष्णादि समस्ती । वोवाळिती कुरवंडी ॥ ६१ ॥
 ऐसें लग्न लागलें । दिसती वधुवरें चांगलें ।
 मग बोहल्यावरी बैसविलें । तें बळ हव्यासाचें ॥ ६२ ॥
 अवक्रियेचें कंकण । अवनतीचें लोण ।
 त्याच्या पालवीं संपूर्ण । बांधी जाण दुर्बुद्धि ॥ ६३ ॥
 तया मोहा भुली शेंसपाट । भरी प्रवृत्ति मन सुभट ।
 मग प्रपंच धरुनियां नेट । राजबिदी नाट मिरविलीं ॥ ६४ ॥
 लौकिक चांग राजबिदी । मेळवुनी भेदाची मांदी ।
 जाली गृहप्रवेशासिद्धि । कुतुब्धि कुतर्क त्यांपाशीं ॥ ६५ ॥
 त्यानंतरें प्रवृत्ति मन तेथ । पाहोनियां सुमुद्धृत ।
 मोहा राज्यी बैसवित । आनंदत ते काळीं ॥ ६६ ॥
 तेथें वाजती मंगळतुरें । शब्द अशब्दांचीं गंधिरें ।
 तेणें नादें चिराचर भरे । अति गजरे परियेसा ॥ ६७ ॥

अध्याय २.

वरील ओंव्यांवरून मनश्चंद्रबोध ग्रंथाच्या स्वरूपाची कांहीशी
 कल्पना वाचकांस होईल असें वाटतें; तथापि तो ग्रंथ समग्र वाच-
 न्याशिवाय त्यांतील कथाभागाचें स्वारस्य पूर्णपणें कळून येणें शक्य
 नाही; तरी ज्या रसिकांस सवड असेल त्यांनीं हा लहानसा ग्रंथ
 एकवार अवश्य वाचावा, अशी विनंति करितों.

प्रेमाबाई.

‘ नाठवे आपुलें आणि परावें । सम विषम नाहीच ठावें ॥
सर्वा भूतीं सारिखाचि भाव । एकचि जीव मानीतसे ॥ ’

महिपति.

ह्या प्रेमळ कवयित्रीच्या प्रेमळ चरित्राचा समावेश प्रस्तुत ग्रंथांत करण्यास मला मोठा आनंद वाटतो. प्रेमाबाईंचे वास्तव्यस्थान, काल किंवा संप्रदाय यांच्यासंबंधाने कांहींच माहिती उपलब्ध नाही; तथापि संतचरित्रकार महिपति यांनी आपल्या भक्तलीलामृताच्या ४२ व्या अध्यायांत, ह्या साध्वींचे चरित्र अत्यंत रसाळ भाषेत लिहिले आहे व त्याच्याच आधाराने प्रस्तुत लेख मी लिहीत आहे.

प्रेमाबाई या नांवाची एक विधवा स्त्री अत्यंत सत्त्वसपन्न होती. तिला ज्ञान, वैराग्य इत्यादि परमार्थमार्गासंबंधाने कांहीं एक माहिती नव्हती. पण तिची भक्ति अवर्णनीय होती व त्याच भक्तीच्या जोरावर तिने भगवंतास आपलासा करून घेतला. हे आपले आणि ते दुसऱ्याचे, असला भेदभाव तिला ठाऊक नव्हता; सर्वा-भूतीं एकच परमात्मा वास करीत आहे, अशी तिची पूर्ण श्रद्धा असल्यामुळे, भूतमात्राचे ठायीं ती अत्यंत दयाशील असे. नित्य गंगा (गोदा) स्नान, भागवतश्रवण आणि हरिकीर्तन करावे, संतसाधु आणि प्रेमळ वैष्णव येतील त्यांस आपल्या घरी आणून त्यांस भोजन घालावे आणि सदांसर्वदां नामस्मरण करावे, हा तिचा नित्यक्रम होता. ती पुराणश्रवणास बसली म्हणजे प्रेमाने तिच्या डोळ्यांतून अश्रुधारा वहात असत; हा तिचा प्रेमळपणा पाहून साधुसंतांनी तिचे नांव ‘ प्रेमाबाई ’ ठेविले. एके दिवशी प्रेमाबाई पुराणश्रवणास जाणार तोंच कित्येक साधुसंत तिच्या घरी आले; ते उपवासी होते. प्रेमाबाईने विचार केला की, आपण जर

आतां कीर्तनास जावें, तर हे साधुसंत उपाशींच राहतील; तर कीर्तनास न जातां आपण यांची सेवाचाकरी करवी, हेंच युक्त होय. असा विचार करून त्या संतांच्या भोजनाच्या व्यवस्थेस ती लागली. पण तिचें चित्त पुराणाकडे लागलें होतें; मंदिरांत पुराणिकबुवांनी इतक्यांत पुराण सुरू केलें असेल, पण तें आज आपणास चुकणार, हा विचार मनांत येऊन प्रेमाबाईला फार वाईट वाटलें. मग तिनें आपल्या दहा वर्षांच्या मुलास 'पुराणास जाऊन सगळी कथा ऐक व ती मला येऊन सांग' अशी आज्ञा केली, व त्याप्रमाणें तो मुलगा निघून गेला. इकडे प्रेमाबाई संतांच्या सेवेस लागली; पण डोंगरावर चरणाच्या गाईचें लक्ष्य जसें वत्साकडे लागलेलें असतें, त्याप्रमाणें प्रेमाबाईचें लक्ष्य मुलगा पुराणाहून कधीं येईल व आपण सगळी कथा कधीं ऐकूं, या विचारांत गुंतलें होतें. पाकनिष्पत्ती झाल्यावर ते साधु नदीवर स्नान करून आले; त्यांचें पादप्रक्षालन करून, तें तीर्थ प्रेमाबाईनें प्राशन केलें. तिनें आपल्या हातानें पात्रें वाढलीं, व 'श्रीकृष्णार्पण' म्हणून संकल्प सोडिला. सगळे संत भोजन करून तृप्त झाले. इतक्यांत प्रेमाबाईचा मुलगा पुराणास गेला होता तोही घरीं आला. प्रेमाबाईनें पुत्रासह भोजन केलें व नंतर पुराणिकांनी सांगितलेली कथा ऐकण्यासाठी ती आपल्या पुत्रापाशीं येऊन बसली. ते साधूही कथाश्रवण करीत होते. प्रेमाबाईच्या पुत्रानें जी कथा सांगितली ती महिपतिबुवांनीं इतक्या प्रेमळ आणि कवित्वपूर्ण वाणीनें वर्णिली आहे कीं, त्या सगळ्याच ओंव्या येथें उतरून घेण्याचा मोह मला आवरतां येत नाहीं:-

नंद यशोदेचे घरीं । श्रीकृष्ण अवतरला गोकुळीं ।

यशोदा स्वयें दधि घुसळी । तों जवळ वनमाळी पातला ॥ ३९ ॥

स्फुंदस्फुंदोनि रडे जगजीवन । म्हणे मज देई स्तनपान ।

यशोदेनें ठेवूनि घुसळण । आडवा श्रीकृष्ण घेतला ॥ ४० ॥

मुखीं घालोनि एक स्तन । आवडीनें चोखीत जगजीवन ।
 दुसरा हातीं धरोनि जाण । मातेचें वदन पाहत ॥ ४१ ॥
 यशोदेचें भाग्य परम । मायातीत परब्रह्म ।
 तो सगुणरूपें पुरुषोत्तम । प्रेमें स्तनपान करीतसे ॥ ४२ ॥
 ऐसे समयीं ते अवसरौ । मनांत विचार करी श्रीहरी ।
 म्हणे मातेची प्रीत मजवरी । किंवा संसारौ हें पाहूं ॥ ४३ ॥
 ऐसे चित्तीं विचारून । अग्नीसि आज्ञा केली कृष्णें ।
 म्हणे तुवां प्रदीप्त होऊन । दूध उतव सत्वर ॥ ४४ ॥
 ऐसे इच्छितां जगन्निवास । तों जातवेद चेतला विशेष ।
 दूध उतलें निःशेष । घ्राणासि वास पातला ॥ ४५ ॥
 कर्पट दुधाची येतां घाणी । तों यशोदेसी कळलें मनीं ।
 मग स्तन काढितां मुखांतूनी । चक्रपाणी रडतसे ॥ ४६ ॥
 तैसाचि टाकोनि घननीळ । यशोदा गेली चुलीजवळ ।
 तों दुध उतोनि गेलें सकळ । म्हणवोनि तळमळ करीतसे ॥ ४७ ॥
 गांठीचा परीस टाकोनि पाहें । किमया करूं गेली माय ।
 तों तेथें नास्तिकवाद होय । तैसीच सोय ते झाली ॥ ४८ ॥
 क्षीरसमुद्र सांडोनि जाण । शेळीसि घातलें मेळवण ।
 स्तनासि हात घालितां जाण । तो दुहोनि नेली आणिकेंचि ॥ ४९ ॥
 जवळी सुतह सांडूनि । सिंदीसि घालूं गेली पाणी ।
 तों तिचीं पत्रें नेलीं कोणी । केरमुणी करावया ॥ ५० ॥
 मुक्ताफळांचा सांडोनि हार । रानांत वेचूं गेली गार ।
 तों तेथेंहि न दिसती साचार । व्यर्थचि येरझार पडियेली ॥ ५१ ॥
 तैसें श्रीकृष्ण परब्रह्म टाकोनि । प्रपंचाकडे गेली जननी ।
 तों दुधाणे रितें देखोनी । तळमळ मनीं करीतसे ॥ ५२ ॥
 असो, इकडे श्रीकृष्ण । चित्तीं जाहला क्रोधाथमान ।
 म्हणे मजपरीस जननीचें मन । प्रपंचीं निमग्न असे की ॥ ५३ ॥
 प्रेमपान्हा पाजितां पाहें । प्रपंचाकडे गेली माय ।
 तरीं ईस जेणें शिक्षा होय । तैसा उपाय करावा ॥ ५४ ॥

ऐसें म्हणोनि त्या अवसरा । कृष्णें लवंगिला घुसळण बेरा ।
 शिशु बाळकें आणीत सत्तरा । आपुल्या घरा श्रीहरी ॥ ५५ ॥
 संचित लोणी होतें कांहीं । तें गळियांना वागिलें सर्वही ।
 आपुल्या हातें शेषशायी । भाजनें सर्वही फोडित ॥ ५६ ॥
 इतुका अन्याय केला कृष्णें । तों यशोदा आली घरांतून ।
 तों दहीं लवंगिलें जगण्जीवनें । वाढिलें माखण पोरांसी ॥ ५७ ॥
 हें यशोदेनें देखोनि नयनीं । परम संताप वाटला मनीं ।
 म्हणे याज ऐसा अगोचर कोणी । त्रिभुवनीही दिसेना ॥ ५८ ॥
 लेकरें असती घरोघरीं । परी हा अनिघार सर्वांपरी ।
 सांगती गाढाणीं गांविंच्या नारी । तीं यथार्थ अंतरीं मज वाढे ॥ ५९ ॥
 ऐसें म्हणोनि यशोमती । हातीं घेतली वेताटी ।
 देखोनि पळतसे जगजेठी । माता पाठीं धांवतसे ॥ ६० ॥
 क्षण एक हरि दिसे नयनीं । तयासि धरूं पाहे जननी ।
 तों अदृश्य होय चक्रपाणी । सर्वेचि ते क्षणीं दिसत ॥ ६१ ॥
 यशोदा पाहे लवडसवड । तों हरि लपे भिंती आड ।
 गवळणी म्हणती दीधला लाड । तेव्हां कोड वाढलें ॥ ६२ ॥
 आम्हीं नित्य सांगूं गाढाणीं । कीं खोडी करितो चक्रपाणी ।
 तें असल्य वाटे तुजलागोनी । आतां अनुभव मनीं आला कीं ॥ ६३ ॥
 यशोदा पाहे बिंदोबिंदीं । तंव कृष्ण लपे सांदोसांदीं ।
 गौळणीची मिळाली मांदी । परी कृष्ण त्रिशुद्धी नातुडे ॥ ६४ ॥
 मातेचें भय वागवोनि थोर । भयें पळतसे सारंगधर ।
 दोन प्रहर आला दिनकर । उष्ण तीव्र जाहलें ॥ ६५ ॥
 धांवत पळता साचार । जननीसी श्रम जाहला फार ।
 घमें करुनि निथळे सुंदर । कैसा विचार करावा ॥ ६६ ॥
 म्हणे एकदां लागता माझ्या हातीं । मग त्यासी न सोडीं कल्पांतीं ।
 हृदयमंदिरीं निश्चिती । बांधोनि श्रीपती टाकितें ॥ ६७ ॥
 ऐसें मातेचें अंतर । जाणोनियां करुणाकर ।
 म्हणे जननीसी श्रम झाला फार । आतां स्थिर असावें ॥ ६८ ॥

यशोदा पाहे चपळ दृष्टी । तों पुढें देखिला जगजेठी ।
 मग सत्वर धरितसे मनगटी । क्रोध पोटी न समाये ॥ ६९ ॥
 मग फरफरा ओढीत चक्रपाणी । यशोदा घेऊनि आली सदनीं ।
 मंदिरीं मिळोनि सकळ गौळणी । नंदराणी गोफाटिती ॥ ७० ॥
 मग होऊनि यशोदेसमोर । म्हणती तुझा कृष्ण चोर जार ।
 आम्हीं सांगों निरंतर । तें असत्य उत्तर तुज वाटे ॥ ७१ ॥
 आज घरीं लवांडिला गोरस । यास्तव धरिलें कृष्णास ।
 आतां उखळा बांधोनि टाकी यास । शिक्षा नसे आन कांहीं ॥ ७२ ॥
 ऐसें बोलतां ब्रजनारो । तों स्फुंदस्फुंदोनि रडे मुरारी ।।
 अश्रुपात वाहतो नेत्रीं । परी मातेसि अंतरीं कोंव नये ॥ ७३ ॥
 दावें सोडोनि लवलाहें । यशोदा कृष्णासी बांधों जाय ।
 तंव तें वीतभर उणें राहे । गांठ नये सर्वथा ॥ ७४ ॥
 मग दुसरें दावें ते अवसरीं । यशोदा आणोनि लावी सत्वरीं ।
 तों आणि पाहिजे वीतभरी । म्हणे कैशी परी करावी ॥ ७५ ॥
 एकमेकांसी लावितां दोर । परी कदा न पुरती साचार ।
 दावीं लाविलीं नवलक्षवर । परी उणें वीतभर येतसे ॥ ७६ ॥
 गौळणी आपुलाल्या सदनीं जाउनी । चन्हाहें देताति आणोनि ।
 म्हणती कृष्णासी उखळो बांधोनि । शिक्षा जननी लावी वो ॥ ७७ ॥
 घरचीं नवलक्ष असतां दावीं । आणि घरोघरचीं आणिलीं सर्वही ।
 एकएकासी यशोदा लावी । परी ती कदाही न पुरती ॥ ७८ ॥
 वैष्णवी मायेनें भुलविल्या गौळणी । तैशाच रीतीं यशोदा जननी ।
 जो कां विश्रंभर चक्रपाणी । अवतरे सदनीं नंदाच्या ॥ ७९ ॥
 ज्याच्या रोमरंध्रीं ब्रह्माहें । मातील येवढें प्रचंड भेंड ।
 त्यासी यशोदा बांधूं पाहे कोडें । नवल चोखढें हेंच कीं ॥ ८० ॥
 अरूप अनाम साचार । ब्रह्मादिकांसि नकळे पार ।
 त्यासि बांधावया न पुरे दोर । हें साचार कळेना ॥ ८१ ॥
 आकाश थोर वाढपणीं । गोचर सर्वांसि दिसतसे नयनीं ।
 त्यासी घालावया गवसणी । आणावी कोठुनी कळेना ॥ ८२ ॥

क्षीरसागरासी सांडवा । कोणत्या पाषाणें मांडांवां ।
 अमृतासी पाहुणे करवा । कोणत्या पदार्थें कळेना ॥ ८१ ॥
 पृथ्वीचें वजन करावें कोडें । तरी येवढें विस्तीर्ण नाही पारडें ।
 समीर कोणते ठायीं कोंडे । ऐसें रोकडें कळेना ॥ ८४ ॥
 तैशाच रीतीं यशोदा माय । कृष्णासि दोर बांधों जाय ।
 परी तो अपार अनंत आहे । यालागीं न समाये चन्हाटीं ॥ ८५ ॥
 परी यशोदा म्हणे माझा कुमर । गौळणी भाविती नंदकिशोर ।
 म्हणवोनी नवलक्ष लावोनि दोर । सारंगधर बांधिती ॥ ८६ ॥
 परी वीतभर उणें दिसतसे दिठीं । पदरीं सर्वथा नये गांठी ।
 म्हणोनि यशोदा होतसे कष्टी । म्हणे कैसी गोष्टी करूं आतां ॥ ८७ ॥
 एकदां बंधनामाजी येता । मग मी न सोडितें कृष्णनाथा ।
 जाणोनि मातेच्या मनोगता । कृपा भगवंता उपजली ॥ ८८ ॥
 म्हणे मज बांधावया निश्चिती । कष्टी होतसे यशोदा सती ।
 आतां यांची जी मनोवृत्ती । तैसीच निश्चिती हो सुखें ॥ ८९ ॥
 ऐसें चिंतितां चक्रपाणी । तो दोर पुरला तेच क्षणीं ।
 सत्वर गांठ देतसे जननी । हांसती गौळणी सर्वत्र ॥ ९० ॥
 उखळीं बांधितां जगज्जीवन । मातेसी विलोकी दीनपणें ।
 म्हणे खोडीं न करीं मी आजपासून । मुक्त बंधन करीं कां ॥ ९१ ॥
 ऐसें म्हणोनि पूतनारी । टपटपां आंसुवें गाळीत नेत्रीं ।
 माता टाकोनि तैसेच परी । लागे मंदिरीं निज कार्या ॥ ९२ ॥

भक्तलीलामृत—अध्याय ४२.

हा कथाभाग श्रवण करीत असतां प्रेमाबाईची चित्तवृत्ति अगदीं
 तल्लीन झाली होती; कथेंतला सगळा प्रकार आपल्या डोळ्यांदेखत
 घडत आहे, असें तिला वाटलें. श्रीकृष्णास बंधन केलें असून तो
 रडत आहे हें ऐकतांच, यशोदेची आणि कृष्णाची स्थिति पाहून
 हांसणाऱ्या गौळणीची प्रेमाबाईनें निर्भर्त्सना केली. भगवंतास कोणी
 बंधमुक्त करीत नाही, हें पाहून त्या प्रेमळ साध्वीस अत्यंत दुःख

झालें; गहिंवराणें तिचा कंठ दाटून आला, डोळ्यांतून अश्रूंच्या सारख्या धारा चालल्या. मग प्रेमाबाई आपल्या पुत्रास म्हणाली, ' बाळा, हा संसाराचा सगळा व्याप मी आतां तुजकडे सोंपवितें व सत्वर गोकुळांत जाऊन भगवंतास मुक्त करितें. ' इतके शब्द बोलतांच, प्रेमाबाईचा आत्मा तिच्या नाशवंत देहाचा त्याग करून चित्स्वरूपां जाऊन मिळाला ! तिच्या घरीं आलेल्या साधुसंतांस तिच्या त्या उत्कट कृष्णभक्तीचें मोठें आश्चर्य वाटलें. प्रेमाबाईच्या प्रेतावर अकस्मात् परिमळद्वयें आणि तुळसीदळे येऊन पडली ! तो चमत्कार पाहून त्या सत्पुरुषांनीं प्रेमाबाईचा जयजयकार केला. येथें प्रेमाबाईचें चरित्रही संपलें.

प्रेमाबाईची कविता बरीच असावी असा तर्क आहे; परंतु तिचीं दोन तीन पदेच काय तीं प्रसिद्ध आहेत. इतर कविता उपलब्ध नाहीं तथापि पुढें दिलेल्या पद्यांवरून प्रेमाबाईच्या प्रेमळ कवित्वाची साक्ष वाचकांस पटल्याशिवाय राहणार नाही, अशी माहीती खात्री आहे.

१

गडे हो कृष्णगडी आपुला । यमुनाडोहीं बुडाला ॥ १ ॥
 काळिया डबेल जरि हरिला । हाडल विषबाधा त्याला ।
 हाका मारिल आपुल्याला । तुम्हि तरि स्वस्थपणें बसलां ।
 आतां कोण काळिल रे त्याला । यमुनाडोहा बुडाला ॥ १ ॥
 गाई त्याविणें हंबरती । वाहरे स्तन न करिती ।
 यापरी गोप सर्व रडती । मुखानें वृष्ण कृष्ण म्हणती ।
 आतां काय भेटेल आपुल्याला । या न डोही बुडाला ॥ २ ॥
 यशोदा पुढेल जरि हरिला । सांगों कय तरी तिजला ।
 नंद म्हणेल त्वां नेला । हलधर मारिल तो मजला ।
 आतां काय जावें गोकुळाला । यमुनाडोहीं बुडाला ॥ ३ ॥

दहिं दुध लाणी म्यां हरिलें । हरिला ताक बळें दिघलें ।
 घेइना म्हणोनि करिं धरिलें । वृक्षा बळकट बांधिलें ।
 म्हणोनी तो मजवणि रसला । यमुनाडोहों बुडाला ॥ ४ ॥
 पेदा भांवुनियां आला । बळकट वृक्षाला डसला ।
 त्याचे पाठीवर बसला । ओझें झालें बहु त्याला ।
 म्हणुनियां पळत पळत आला । भेटला प्रेमाबाईला ॥ ५ ॥

२

गडे हो कृष्ण गडी आपुला । राजा मथुरेचा झाला ॥ धु० ॥
 टाकुनि काळा कांबळा । कासे पीतांबर कसिला ।
 टांकी मयोरंपिच्छांला । जडित मुकुट घातला ।
 आतां काय ओळखिल आपुऱ्याला । राजा मथुरेचा झाला ॥ १ ॥
 टाकुनि गुंजांची दाटी । घातला कांस्तुभ श्रीकंठीं ।
 टाकुनि मुरली वेताटी । करिं घे आयुधें गोमटीं ।
 आतां काय बागुलभय त्याला । राजा मथुरेचा झाला ॥ २ ॥
 गोधनें चारुं विसरला । आतां तो नृपांमधें शिरला ।
 नारीनें उरीं धरुनि चुरला । आतां तो कुब्जेनें वरिला ।
 देतसे निजपद प्रेमेली । राजा मथुरेचा झाला ॥ ३ ॥

वरील कविता म्हणजे एका भाविक स्त्रीची साधी आणि प्रेमळ अशी वाणी आहे. तिच्या साधेपणामुळेच तिला एक प्रकारचें मनोहर स्वरूप प्राप्त झालें असून, कवित्व तर तींत अगदीं पूर्णपणें भरून राहिलें आहे; शिवाय मनुष्यस्वभावाचें सहज सुंदर वर्णन तींत किती उत्तम प्रकारें प्राथत झालें आहे, हें रसिकांस तरी सांगावयास नकोच. वरील दोन्ही पदे पुनः पुनः वाचूनही मनाची तृप्ति होत नाही; त्यांतला प्रेमळपणा वाचकांच्या मनांत संचरतो व त्यामुळे दुप्पट प्रेमानें तीं पुनः वाचावींशीं वाटतात. साधुसंतांनीं त्या साध्वीस दिलेलें 'प्रेमाबाई' हें नांव अगदीं अन्वर्थक होतें; यांत शंका नाही. वरील पदांच्या चाली तर इतक्या लोकप्रिय झाल्या

आहेत कीं, सुप्रसिद्ध अर्वाचीन कवि विठोबा अण्णा दत्तरदार व बळवंत पांडुरंग किलोस्कर यांनींही आपलीं कित्येक पदे त्याच चालीवर रचलीं आहेत. पुढें दिलेल्या पदाचा शेवटचा चरण उपलब्ध नसल्यामुळे तें पद अमक्याच कवीचें आहे, हें समजण्यास मार्ग नाही. परंतु त्या पदाची चाल व एकंदर रचना पाहिली म्हणजे तें प्रेमाबाईचेंच असावें, असें वाटल्याशिवाय राहत नाही:-

पद.

गज्यांनों आपुल्या कृष्णाला । अकुर नेतो मथुरेला ॥ १० ॥

दोघे रथावरी बसती । यशोदा नंद गोप रडती ।

अकुरासी सर्व नमिती । त्याच्या दया नये चिती ।

म्हणवुनि जाउं माहं त्याला । अकुर नेतो मथुरेला ॥ १ ॥

गोपी फारचि तळमळती । कराने वक्ष भाळ पिडिति ।

हरिला जाउं नको म्हणती । अश्रुने सर्वांगें भिजती ।

पुढें तो गेला यमुनेला । अकुर नेतो मथुरेला ॥ २ ॥

ऐकुनि सर्व गोप भ्याले । धावुनि हरिजवळी आले ।

मूर्च्छित रथाजवळि पडले । हरिनें हृदयीं कवळाले ।

देव मग फारचि गर्दिवरला । अकुर नेतो मथुरेला ॥ ३ ॥

तुजविण आम्हां नाहिं कोणी । म्हणुनि सर्व जाउं मरुनी ।

परि ये चिंता एक मनीं । कौस तुज नेइल बा धरुनी ।

तेथें कुणी नाहीं बा तुजला । अकुर नेतो मथुरेला ॥ ४ ॥

‘ माझा भरत देखिला काय ’ हें सुप्रसिद्ध पदही प्रेमाबाईचेंच होय. रा० वि० का० राजवाडे यांनीं प्रेमाबाईचा काल शके १५८० दिला आहे, परंतु तो कशाच्या आधारानें दिला आहे, हें कळत नाही.

निळोबा.

नमनांच जसा सत्यदर्शक झाला भला निळोबा हो ।

मज तों प्रसाद त्याचा प्रणता ज्या लाभला मिळो बाहो ॥ १ ॥

सन्मणिमाला-मोरोपंत.

निळोबा हे अहमदनगर जिल्ह्यांत पिंपळनेर गांव आहे, तेथील कुळकर्णी होत. पिंपळनेर गांव यांनींच वसविलें, असें महिपतींच्या ग्रंथांत सांगितलें आहे. हे जातीचे आश्र्वत्थायन शाखेचे ब्राह्मण. तुकाराममहाराजांच्या चौदा ठाळकरी शिष्यांपैकी निळोबा हे एक होत व त्या सर्वांच्या कवितेपेक्षां निळोबांचीच कविता विशेष प्रसिद्ध आहे. शके १५८० च्या सुमारास हे विद्यमान होते. त्यांच्या जन्मतिथी-निदान जन्मशक-संबंधानें कांहींच माहिती मिळत नाही, तथापि ते पिंपळनेर गांवीं फाल्गुन शुद्ध प्रतिपदेस समाधिस्थ झाले अशी माहिती मिळते व त्या दिवशी पिंपळनेर गांवीं मोठा उत्सवही होतो. तुकारामबुवांसंबंधानें निळोबांच्या ठायीं अत्यंत पूज्यभाव होता व स्वतः ब्रह्मकुलोत्पन्न असतां तुकारामांचें शिष्यत्व पतकरण्यास त्यांस लवमात्र शंका वाटली नाही, यावरून ते चांगले गुणज्ञ व खरे मुमुक्षु होते, हें उघड होतें. समर्थांनीं आपल्या दासबोधांत ' नीच यातीचा गुरु करूं नये ' अशी मर्यादा वाढून ठेविली आहे, पण समर्थांशींच समकालीन असलेले निळोबा, रामेश्वरभट्ट व जयरामस्वामी वडगांवकर हे प्रसिद्ध सत्पुरुष नीच यातींच्या गुरूंकडूनच उपदेश घेऊन सायुज्याचे अधिकारी झाले, ही गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे; व वारकरी संप्रदाय व इतर संप्रदाय यांच्यांत जो मुख्य भेद आहे, तो येथेंच आहे. अस्तु.

एके दिवशीं निळोबांनीं आपल्यावर अनुग्रह करण्याविषयीं तुकारामास विनंति केली असतां त्यांनीं उत्तर दिलें कीं, ' तुमच्या-

वर अनुग्रह केल्यावांचून मी निजधामास जाणार नाही. 'पण, पुढें तसा योग न येतां तुकाराम महाराज वैकुंठासीं झाले. त्यावेळीं निळोबा पिपळनेरास होते. पुढें, ते देहूस आल्यावर तुकारामाच्या निर्वाणाची वार्ता त्यांस समजली; त्यामुळें तुकारामाच्या विरहाचे फार दुःखी झाले. आपल्यावर अनुग्रह न करितां, आपले सद्गुरु निजधामास गेले, तस्मात् आपला जन्म व्यर्थ आहे; सद्गुरु पुनः अवतीर्ण होऊन जर आपणास उपदेश करणार नाहीत, तर आपण अन्नपाणी वर्ज्य करून देहत्याग करूं, अशा दृढ निश्चयाने निळोबा हे बेचाळीस दिवस इंद्रायणी-तीरी पडून राहिले. हें त्यांचें निर्वाण पाहून, साक्षात् पंढरिनाथ त्या ठिकाणी आले व निळोबांस हालवून म्हणाले कीं, 'मजकडे पहा; मी कोण आहे ?' त्या वेळीं निळोबांची अशी स्थिति झाली होती कीं, त्यांचे प्राण अगदी कंठांत येऊन राहिले होते. तथापि आपले गुरु तुकाराम महाराज हेच आपणांस भेट देण्यासाठीं आले असावेत, अशा समजुतीने त्यांनीं डोळे उघडले, तो साक्षात् पांडुरंग पुढें उभे असलेले त्यांच्या दृष्टीस पडले. त्यावेळीं निळोबा म्हणाले, 'देवा ! तूं येथें कां आलास ? मीं हें निर्वाण तुझ्याकरितां मांडलें नाहीं; तूं जा. ' हें ऐकतांच देव अंतर्धान पावले. शेवटीं, निळोबांचा दृढ निश्चय पाहून वैकुंठा-हून तुकाराम महाराज त्या ठिकाणीं प्रविष्ट झाले व निळोबांस त्यांनीं सावध केलें. तुकारामास पाहतांच निळोबांच्या ठायीं सात्त्विक अष्ट भाव उत्पन्न होऊन परमानंदाच्या भरांत त्यांनीं त्यांजपुढें साष्टांग नमस्कार घातला; व म्हणाले कीं, 'आश्वासन दिल्याप्रमाणें मला अनुग्रह न देतां आपण वैकुंठास गेलां. आतां तरी मज दीनावर कृपा करावी. ' शिष्योत्तमाची ही उत्कट भक्ति अवलोकन करून तुकाराम महाराज अत्यंत संतुष्ट झाले; निळोबांचे मस्तकीं आपला वरद हस्त ठेवून त्यांनीं त्यांस अनुग्रह दिला व जडमूढोद्धारार्थ

कवित्व करण्याची आज्ञा करून ते अंतर्धान पावले. यासंबंधाने खुद्द निळोबांनी एके ठिकाणी म्हटलें आहे:—

अभंग.

झेनियां कृपावंतें । तुकयास्वामी सदुत्तमार्थें ॥ १ ॥

। ठेविला मस्तकीं । देउनि प्रसाद केलें सुखी ॥ २ ॥

माझी वाढविली मती । गुण वर्णावया स्फूर्ति ॥ ३ ॥

निळा म्हणे मी बोलता । दिसे, परी त्याची सत्ता ॥ ४ ॥

पुढें तुकाराम महाराजांचा अधिकार संप्रदाय-पद्धतीनें निळोबांकडे आला. निळोबांचे शिष्य शंकरस्वामी हे मोगलाईतील शिऊर गांवचे रहिवासी. हे मोठे अधिकारी असल्यामुळें निळोबांनीं त्यांस अनुग्रह दिला. शंकरस्वामीचे शिष्य मल्लाप्पा आप्पा हे जातीचे लिंगाईत वाणी, मोगलाईतील वाशी गांवचे राहणारे. हेही परम वैराग्यशील आणि उपासनानिष्ठ होते. तुकाराम महाराजांची संप्रदाय परंपरा हल्लीं मल्लापांच्याच वंशजांकडे आहे. पूर्वी, पंढरपुरांत यांचाच फक्त एक भजनी फड होता. हल्लीं जरी त्याच्या पुष्कळ शाखा निघाल्या आहेत, तरी त्या सर्वांचें अग्रेसरत्व वासकरांकडेच आहे.

महिपतींनीं आपल्या भक्तविजयाच्या ९६ व्या अध्यायांत निळोबांच्या चरित्रांतील एक प्रसंग वर्णिला आहे. महिपति म्हणतात:—
‘ ज्या निळोबांस तुकारामांनीं स्वप्नांत उपदेश केला, ज्यांची भक्ति पाहून श्रीपांडुरंग प्रसन्न झाला, त्या निळोबांचें रसाळ चरित्र श्रवण करा. निळोबा हे पिंपळनेर येथें राहत असत. ते जुन्या कवींची कविता म्हणून कीर्तन करीत असत. ते अत्यंत निरभिमानी होते; याचकांचा आदरसत्कार ते फार उत्तम प्रकारें करीत असत. ते गृहस्थाश्रमी होते. एकदां त्यांच्या मुलीचें लग्न जमलें; पण हातीं पैसा नसल्यामुळें, लग्नाची कांहीं एक तयारी झाली नाहीं. त्या वेळीं त्यांची पत्नी त्यांस म्हणाली, ‘ तुमची ही

अशी उदास वृत्ति; अजून लग्नाची कांहींच तयारी नाही; तेव्हा आतां आयत्या वेळीं लोकांत आपली फजिती होणार. ' यावर निळोबा म्हणाले, 'पांडुरंग आपलें संकट दूर करील. '

इकडे श्रीविठ्ठलानें वृद्ध ब्राह्मणाचें रूप धारण करून, फाटकें धोतर नेसून आणि अंगवस्त्रांत धान्याची पुरचुंडी बांधून निळोबांचे घरीं गमन केलें. निळोबांनीं त्याचा चांगला सत्कार केला. ब्राह्मण म्हणाला, ' मी गरीब आहे; माझ्याजवळ सामग्री आहे, ती घेऊन मला भोजन घालाल तर मोठे उपकार होतील. ' निळोबा म्हणाले, 'तुमची सामग्री मला नको; ती तुमच्यापाशीं तशीच राहूं या. तुम्ही आतां येथेंच भोजन करा.' हें ऐकून ब्राह्मण म्हणाला, ' माझी वासना पुरणपोळ्यांवर गेली आहे. तर हा शिधा घेऊन मला लवकर पोळ्या करून घाळा. ' ' ठीक आहे ' असें म्हणून निळोबांनीं आपल्या पत्नीस सेंपाक करण्यास सांगितलें. ती ' बरें आहे ' म्हणून सेंपाकघरांत गेली. आपला शिधा लग्नाच्या साहित्यांत टाका, असें ब्राह्मणानें तिला सांगितलें; व त्याप्रमाणें तिनें केलें. मग ब्राह्मण म्हणाला, ' आतां पुरणपोळ्यांची खटपट नको; जेवणाची तयारी आहे, जेवून घेऊं. ' मग सर्वांचीं जेवणें झालीं, रात्रीं, ब्राह्मण निळोबांस म्हणाला कीं, 'उद्यां तुमच्या घरीं लग्न आहे; पण पाणी आणण्यास कोणी ब्राह्मण नाही. तरी या मंगलकार्या-प्रीत्यर्थ ज्या चार घागरी मला आणवतील त्या मी आणीन व तुमच्या पत्नीस चार दिवस मिष्टान्न भोजन करीन. ' निळोबा म्हणाले, ' बरें आहे. ' दुसऱ्या दिवसापासून ब्राह्मण घरांतलें काम-काज करूं लागला.

वरपक्षाकडून पांचशें लोक आले होते; ज्या लग्नांत प्रत्यक्ष पांडुरंग व्यवस्थापक, तेथें काय उणीव पडावयाची आहे ! कल्पतरू-खालीं उपाशीं कोण राहील ? सूर्याच्या राज्यांत अंधार कोठचा ?

स्वयमेव गंगा घरापाशीं आल्यावर उदकाला काय तोटा ? मेघांनीं सडा घातल्यावर जमीन कोरडी कशी राहिल ? बुद्धिदाता गजानन प्रसन्न झाल्यावर विद्यार्थी मूर्ख कसा राहणार ? ब्रह्मदेवानें सौंदर्य दिल्यावर न्यूनता कशाची ? सरस्वतीच्या लेखांत चुकी राहणें शक्यच नाहीं. मग निळोबांच्या घरीं प्रत्यक्ष भगवान् व्यवस्थापक असल्यावर, तेथें काय न्यूनता रहावयाची आहे ! ब्राह्मणाचा शिवा कोठोंत ठेवतांच, साहित्याची विपुलता होऊन गेली. पांचशें माणसें नित्य जेवतां, तरी सामानाची तूट पडली नाही ! पाहुण्यांची सर्व व्यवस्था ब्राह्मण ठेवीत असे. त्याच्या कामगिरीनें ग्नूष होऊन त्यास एक शेला देण्याचें निळोबांनीं मनांत आणिलें. पण सहावे दिवशीं वऱ्हाड परत जातांच, ब्राह्मण सर्वासमक्ष देवघरांत जाऊन तेथेंच गुप्त झाला ! शेला देण्यासाठीं निळोबा ब्राह्मणास हाक मारितात, तो ब्राह्मण आहे कोठें ? मग, निळोबांच्या लक्षांत येऊन चुकलें कीं, साक्षात् पंढरीनाथानेंच विप्रवेपानें आपल्या घरीं येऊन हें मंगल कार्य पार पाडिलें. निळोबांनीं भगवंताची अत्यंत प्रेमपुरस्सर स्तुति केली; आपल्यासाठीं पांडुरंगास कष्ट झाले, यामुळें दुःखी होऊन संसाराचा त्याग करावयास ते सिद्ध झाले. मग, निळोबांच्या स्वप्नांत जाऊन पांडुरंगानें त्यांची समजूत केली व 'मी नेहमीं तुझ्या सन्निध राहतों' असें त्यांस सांगितलें. निळोबांच्या भक्तीमुळें विठोबा पिंपळनेरास येऊन राहिला; तेथें फाल्गुन वद्य द्वितीयेस मोठा उत्सव होतो. '

निळोबांचे वंशज पिंपळनेरास आहेत असें समजतें; त्यांच्या घरचीं दत्तरे पाहिल्यास निळोबांचें चरित्र व कविता यांच्यासंबंधानें आणखी काहीं तरी माहिती उपलब्ध होण्याचा संभव आहे; शोधकांनीं शोध करावा.

निळोबांची कविता, कै० तुकाराम तात्या, रा० आवटे व चित्रशाळेचे मालक या तीन गृहस्थांनीं प्रसिद्ध केली आहे. त्यांपैकी चित्रशाळेच्या प्रतीतल्या अभंगांहून रा० आवटे यांचे प्रतीत १०३ अभंग अधिक आहेत. याशिवाय, तुकाराम तात्यांनीं प्रसिद्ध केलेल्या तुकारामाच्या गाथेच्या पहिल्या भागाच्या आरंभी निळोबांनी तुकारामावर लिहिलेले ३३२ श्लोक दिले आहेत. मिळून, निळोबांच्या उपलब्ध कवितेची संख्या सुमारे १९०० होते. तुकारामावरील श्लोकांशिवाय निळोबांची सगळी कविता अभंगवद्ध आहे. निळोबांच्या कवितेसंबंधानें ह० भ० प० विष्णु नरसिंह जोग यांनी पुढील उद्गार काढिले आहेत:--‘तुकाराममहाराजांच्या कवित्वांत व ह्यांच्या कवित्वांत फरक इतकाच आहे कीं, तुकाराम महाराजांचे कांहीं अभंग गूढ असून समजण्यास कठीण आहेत; पण तसे यांचे मात्र नाहीत. निळोबांच्या अभंगांची भाषा अगदीं सुलभ असून, ती जवळ जवळ हल्लींच्या प्रचलित महाराष्ट्र भाषेशीं जुळणारी आहे. मात्र इतके आहे कीं, तुकाराम महाराजांच्या काव्यांत जसें सौंदर्य आहे तसें यांच्या काव्यांत नाही. तथापि विचारस्वारस्य गुरूसे चेला सवाई, या गृहणीप्रमाणें निळोबांच्या काव्यांत आहे.’ जोगबुवांचा हा अभिप्राय बहुतांशी योग्य आहे; तथापि निळोबांच्याही कांहीं अभंगांत पुष्कळ ‘सौंदर्य’ आहे, हें कोणासही नाकबूल करतां येणार नाही.

तुकारामावरील निळोबांचे श्लोक भुजंगप्रयात वृत्तांत आहेत, त्यांत त्यांनीं तुकारामबुवांचें संक्षिप्त चरित्र देऊन त्यांचें स्तुतिस्तोत्र केलें आहे. ‘तुकारामबुवा सदेह वैकुंठास गेले’ ह्या कथेचा समावेश निळोबांच्याही श्लोकांत झाला आहे. तुकारामबुवा हे निळोबांचे गुरु होते; अर्थात् तुकारामबुवांसंबंधाचे त्यांचे उद्गार भाविकपणाचे व प्रेमळ असावेत, हें साहजिकच आहे. निळोबांनीं ‘चांगदेवचरित्र’

नामक ग्रंथ केला आहे, तो सगळा अभंगवद्ध असून वाचनीय आहे. निळोबांची इतर कविता म्हटली म्हणजे, विशेषेकरून, पंढरीमाहात्म्य, पांडुरंगवर्णन, भगवद्वर्णन व स्तुति, स्वात्मनिवेदन, संतस्तुति, जनास उपदेश, बालक्रीडा इत्यादि विषयांवर आहे. या कवितेंतील कांहीं उत्कृष्ट वेंचें येथें देऊन, हा लेख पूर्ण करितों.

अभंग. (पंढरीमाहात्म्य)

१

सहज गेलों पंढरपुरा । विश्वंभरा भेटोर्मा ॥ १ ॥
तो हा उभा विटेवरी । देखिला श्रीहरी जगदात्मा ॥ २ ॥
ज्याचिये तेजें धवळलें नभ । हा जगदारंभ अंगकांति ॥ ३ ॥
निळा म्हणे ब्रह्मादिका । व्यापक लोकां सकळां जो ॥ ४ ॥

२

संत येताती सनकादिक । सोहळा पाहूं तो कौतुक ॥ १ ॥
चंद्रभागे निमज्जन । पारसो हरीचे कीर्तन ॥ २ ॥
संतसज्जनांचिया भेटी । करूं स्वानंदाची लुटी ॥ ३ ॥
निळा म्हणे पंढरपुरी । सेवूं काला वांढिती हरी ॥ ४ ॥

३

पंढरिहूनि गांवा जातां । वाटे खंती पंढरिनाथा ॥ १ ॥
आतां बोळवीत यावें । आमुच्या गांवा आम्हासवें ॥ २ ॥
तुम्हालागीं प्राण फुटे । बियोगदुःखें पूर लोटे ॥ ३ ॥
निळा म्हणे पंढरिनाथा । चला गांवा आमुच्या आतां ॥ ४ ॥

४

वरी बुकियाचे धूसर । अत्तर कस्तुरी केशर ॥ १ ॥
तुळसी नाना सुमनमाळा । दिव्यांबराचा सोहळा ॥ २ ॥
पांडुरंगा ओंवाळिती । नारानर अवलोकिती ॥ ३ ॥
नीळा म्हणे दीपावळी । सोढिती चंद्रभागाजळी ॥ ४ ॥

५

वारकरी संत पंढरीसी जाती । सप्रेमै गर्जती नामघोषें ॥ १ ॥
 लोटांगणीं त्यांसी जाईन आवडो । ओवाळीन कुडी वरुनि पाया ॥ २ ॥
 धन्य केला वंश तारिले पातकी । डोलतां पताकी गगन शोभे ॥ ३ ॥
 टाळ श्रुति वाचें मृदंगाच्या ध्वनी । कमिताति भवनी ब्रह्मानंदें ॥ ४ ॥
 पडती व्रीदावळी करिती जयजयकार । टाळिया अंबर सादु देत ॥ ५ ॥
 निळा म्हणे माझे सखे विष्णुदास । जाती पंढरीस प्रतिवर्षी ॥ ६ ॥

श्रीपांडुरंग वर्णन.

६

भाविकोते अवघेचि गोड । करुनी कोड स्वीकारी ॥ १ ॥
 भोळानाथ पंढरीचा । न करी दासाचा अतिक्रम ॥ २ ॥
 न म्हणे रक्ष थोडे कांहीं । घाली अवघेंही सुखींचि तें ॥ ३ ॥
 निळा म्हणे कृपावंत । उभा तिष्ठत विटेवरी ॥ ४ ॥

७

कैवल्याचा गाभा । व्यापुनियां टेला नभा ॥ १ ॥
 तो हा सगुण बेधारी । उभा चंद्रभागेतिरी ॥ २ ॥
 भुंडिती पुराणें । वेदश्रुति ज्या कारणे ॥ ३ ॥
 निळा म्हणे अवघे देव । ज्याचे म्हणविताती अवयव ॥ ४ ॥

८

अचळ धरा तैसें पीठ । पायातळीं मिरवे बीट ॥ १ ॥
 दोन्ही पाउलें समान । जैसे योगियाचे नयन ॥ २ ॥
 जानु जंघ ते स्वयंभ । जैसे कर्दळाचे स्तंभ ॥ ३ ॥
 कसीयलें पीत वसन । झळके विद्युलतेसमान ॥ ४ ॥
 शेष बैसला वेटाळा । तैसा कटिबंध मेखळा ॥ ५ ॥
 रुमुद्र खोलिये विशाळ । तैसे नाभाचें मंडळ ॥ ६ ॥
 तुळसी मंजरिया गळा । जैसा सुटल्या मेघमाळा ॥ ७ ॥
 दिग्गजाचे शुंढादंड । तैसे कटी कर प्रचंड ॥ ८ ॥
 पूर्णामेचा उदो केला । तैसा मुखचंद्र शोभला ॥ ९ ॥
 जैशी नक्षत्रे क्षमकती । तैसी कुंडलें चमकती ॥ १० ॥

सूर्य मिरवे नभमंडळा । तैसा केशराचा टिळा ॥ ११ ॥
 क्षीराब्धीचे चंचळ मीन । तैसें नेत्री अवलोकन ॥ १२ ॥
 जैसें मेरूचें शिखर । तैसा माथां मुगुट स्थिर ॥ १३ ॥
 इंदु प्रकाशें वेढिला । तैसा क्षीरोदकें वेष्टिला ॥ १४ ॥
 नृमीलागीं चातकपक्षी । निळा तैसा ध्यान लक्षी ॥ १५ ॥

ह्या अभंगांत सौंदर्य, कविच, अलंकार, प्रेम, शब्दसौष्टव, अर्थमाधुर्य, गंभीर्य आणि तेजस्वीता यांची इतकी प्रचुरता झाली आहे कीं, तिचें वर्णन करणें केवळ अशक्य आहे, असें मला वाटतें. आमच्या साधुसंतांच्या वाणीचा एक विशेष गुण हा आहे कीं, त्यांची सगळीच कविता उत्कृष्ट असल्यामुळें, त्यांतील वेंचे काढणाराची मोठी तारांबळ होते. हा अभंग देऊं कीं तो अभंग देऊं, असें होऊन शेवटीं सगळेच अभंग उतरून ध्यावे, असा मोह उत्पन्न होतो; परंतु रथलाभाव आड आल्यामुळें, हा मोह त्यास आवरून धरावा लागतो व शेवटीं सगळेच अभंग वाचण्याची वाचकांस शिफारस करून, त्यास स्वस्थ बसावें लागतें. अमो.

तुकारामासंबंधाचे अभंग.

९

अवघे वर्ण बावन्न परी । शब्दां शब्दांच्या कूसरी ॥ १ ॥
 आयते दिले जोतुनियां । स्वामी सदगुरु तुकया ॥ २ ॥
 न लगे करणेंचि घडामोडी । अर्थी अक्षरें उघडीं ॥ ३ ॥
 निळा म्हणे कृपावंता । कैसेनि उत्तीर्ण होऊं आतां ॥ ४ ॥

१०

एकाक्षरीं विस्तार करा । अर्थांतरा मिळवूनी ॥ १ ॥
 हे तों माझी नव्हे युक्ती । चेतवणें स्फुर्ति तुमची हे ॥ २ ॥
 वसंताच्या ईक्षणमात्रें । पल्लव पत्रें फळ वृक्षा ॥ ३ ॥
 निळा म्हणे रवीकीर्ण । विकाशवणें कमळासी ॥ ४ ॥

११

तुकयाचे कीर्तनमेळीं । नाचे कळोळीं आनंदें ॥ १ ॥
 क्षिरापती वांटी हातें । कालाही सांगातें करूं धावे ॥ २ ॥
 उदकामाजी रक्षी वहा । आलिंगी बाह्या पसरुनी ॥ ३ ॥
 निळा म्हणे ऐशा कीर्ति । वाढवी श्रीपति दासांच्या ॥ ४ ॥

संतवर्णन.

१२

म्हैशीपुत्रामुखें बोलवणे श्रुती । चालवणें भिती निजाव ते ॥ १ ॥
 नव्हे हा सामान्य महिमा संतांचा । नैवेद्य हातींचा मूर्ति जेवी ॥ २ ॥
 उदकामाजी वहा राखिल्या कोरज्या । दाविल्या रोकज्या विश्वजना ॥ ३ ॥
 निळा म्हणे जिहीं संगती करणें । दीन उद्धरणें नवल कोण ॥ ४ ॥

१३

संदेह गमला । कैसा रेडा बोलविला ॥ १ ॥
 सांगा देव कां न होती । निजाव चालविला भिती ॥ २ ॥
 कोरडे कागद । उदकीं न लागती तुंद ॥ ३ ॥
 निळा म्हणे सग । यावा संतांपायी थारा ॥ ४ ॥

१४

अगाध कीर्ति वाढले संत । केली विख्यात चरित्रें हीं ॥ १ ॥
 अग्नीत उभे वीष प्याले । नाही ते म्याले महाशत्रा ॥ २ ॥
 वंदुनी आज्ञा बोले पशु । श्रुतिघोषु दीर्घ स्वरे ॥ ३ ॥
 निळा म्हणे टेवुनी उदकीं । कागदही शेखीं कोरज्या वहा ॥ ४ ॥

१५

आळी करितां नामदेव । जेवित्ता स्वयमेव सांगातें ॥ १ ॥
 सावत्याचे उदरी वैसे । पुंडलिका वसे दृष्टीपुढें ॥ २ ॥
 कुर्म्याचिये धावे भेटी । मेढत्या कंठीं माळ वोपी ॥ ३ ॥
 निळा म्हणे निर्जिवासी । संतोवासी न विसंघे ॥ ४ ॥

१६

माता पिता समर्थ । स्वामी माझा एकनाथ ॥ १ ॥
 काळ रुळतो चरणीं । देव घरीं वाहे पाणी ॥ २ ॥

ज्याच्या अनुग्रह करून । जाले पतित पावन ॥ ३ ॥
जो वसे प्रतिष्ठानी । निळा तया लोटांगणी ॥ ४ ॥

१७

सेवेलागीं सेवक जालों । तुमचे लागलों निजचरणीं ॥ १ ॥
अहो स्वामी तुक्या देवा । यावरी न करावा अवेहर ॥ २ ॥
सहज लीलें उदकीं वष्टा । तुम्ही तारिल्या निजसत्ते ॥ ३ ॥
निळा म्हणे धराल हातीं । तरी द्याल मति निरुपम ॥ ४ ॥

१८

सुखें जन्मांतरे घेऊं । नामें आळवूं श्रोहरिची ॥ १ ॥
नाहीं आम्हां त्याचें कोडें । संसार बापुडें ते काय ॥ २ ॥
कळिकाळाचें भय ते किती । पायां पडती यमधर्म ॥ ३ ॥
निळा म्हणे सर्वही सिद्धी । वळती पदीं हरिनामे ॥ ४ ॥

१९

नाम सांडोनि मुक्ति घेणें । ही तों लक्षणें अधमाची ॥ १ ॥
आम्हा विणुदासां धर्म । नित्य नेम कथेचा ॥ २ ॥
काय करूं त्या व्युत्पत्ती । वडील हांसती पूर्वज ॥ ३ ॥
निळा म्हणे करावी सेवा । आवडीं देवा ही माझी ॥ ४ ॥

इतर अभंग.

२०

कोटी जन्म घेइन देवा । करीन सेवा तुमचीच ॥ १ ॥
भुक्तिमुक्ती नका आड । घालूं सांकडें मज वाटे ॥ २ ॥
काय करूं ते आत्मस्थिति । खंडन करिती भजनाचें ॥ ३ ॥
निळा म्हणे राहो ठायीं । विश्वास पायीं तुमचीये ॥ ४ ॥

२१

धन्य काळ आजिचा दिवस । हरिचे दास भेटले ॥ १ ॥
दंडवत घालिन पायां । करीन काया कुरवंडी ॥ २ ॥
पाप ताप दैन्य गेलें । येथोनी पाडलें देखतां ॥ ३ ॥
निळा म्हणे अवघे संत । मिळोनी स्वहित करा माझे ॥ ४ ॥

२२

भवरोगीं जे पीडिले लोक । तिहीं आवश्यक सेवावें ॥ १ ॥
महा मात्रा हरिकीर्तन । उत्तरलें रसायन निजनिगुती ॥ २ ॥
मार्गे बहुतां गुणासी आलें । अरोगी ठेविले करुनी ॥ ३ ॥
निळा म्हणे सांगतां फार । होईल विस्तार नामें त्याच्या ॥ ४ ॥

२३

मागण्याची न करूं गोठी । तुम्हा पोटीं भय वाटे ॥ १ ॥
नामचि तुमचे पुरे देवा । न करूं हेवा आणिक ॥ २ ॥
माझे आहे स्वाधीन मन । न इच्छीं मान धन काहीं ॥ ३ ॥
निळा म्हणे सत्य साचा । संकल्पाचा निर्धार ॥ ४ ॥

२४

दान भी अनाथ तुमचें रंक । मागतों भाक मज व्याधी ॥ १ ॥
जेउनि घाला पायावरी । निरवा श्रीहरि कृपाघना ॥ २ ॥
नुपेक्षावें शरणागता । जरी भी नेणता दास तुमचा ॥ ३ ॥
निळा म्हणे अवघे संत । मिळोनी स्वहित करा माझे ॥ ४ ॥

२५

गोड नाम तुमचें देवा । गोड सेवा तुमची ते ॥ १ ॥
गोड तुमची कीर्ति वाणी । गोड श्रवणी ऐकतां ॥ २ ॥
गोड तुमचें रूप दृष्टी । गोड पोटीं प्रेम तें ॥ ३ ॥
गोड निळा तुमचे पायीं । गोड डोई ठेवितां ॥ ४ ॥

एकंदरीत—

नव्हती माझे फुकट बोल । जाणे विट्ठल सत्यमिथ्या ॥ १ ॥
संतकृपेची हे जाती । ओघेचि चालती अक्षरें ॥ २ ॥
कैची मती बोलावया । ठायींची पाया विदित तें ॥ ३ ॥
निळा म्हणे बाहेरी आलें । होते सांठवलें हृदयीं जें ॥ ४ ॥

ह्या निळोबांच्याच वचनाप्रमाणें, निळोबांची व आमच्या इतर साधुसंतांची सगळी कविता 'संतकृपेची हे जाती । ओघेचि चालती अक्षरें,' अशा प्रकारची, केवळ ईश्वरप्रेरित अशी आहे. तिच्यासंबंधानें

अभिप्राय देण्यास आम्हां ' प्राकृत हेंदव्यांस ' विलकूल अधिकार नाही. ही कविता भक्तिपुरस्सर वाचावी, तिचें मनन करावें व तिच्यापासून आपली पारमार्थिक उन्नति करून घ्यावी, इतकेंच आमचें काम. तें काम योग्य रीतीनें न करितां, उलट साधु-संतांच्या कवितेचें गुणदोषविवेचन करून, ज्यांस निंदास्तुतीची, मानधनाची, भुक्तिमुक्तीचीही पर्वा नाही, अशा संतांवर आपल्या अल्पज्ञतेचे शितोडे उडविण्यास जर आम्ही प्रवृत्त होऊं, तर मग आमच्या सारखे कृतज्ञ आणि शाहाणे आम्हीच, अमें म्हणणें भाग पडेल.

दिनकर गोसावी रामदासां.

महंतें महंत करावे । मुक्तिबुद्धीनें भरावे ।

जाणते कळनि विखरावे । नाना देशीं ॥ १ ॥

दासबोध.

शके १५०० पासून १६०० पर्यंत १०० वर्षांच्या काळांत धर्मसंमूढचेत महाराष्ट्राच्या खऱ्या महाराष्ट्र धर्माची व ज्ञानाची प्राप्ति करून देण्यास महाराष्ट्रियांच्या सुदैवानें ज्या दिव्य विभूति निर्माण झाल्या, त्यांत श्रीसमर्थांचे महंत व शिष्य यांचीही गणना करण्यास हरकत नाही. अशा महंतांपैकी श्रीदिनकरबुवा हे एक होत. यांचें मूळचें नांव बहिणभट किंवा बहिणाजी असें होते; पुळें येथील सत्कार्योत्तेजक सभेनें प्रसिद्ध केलेल्या ' रामदासांची कविता, भाग १ ला ' या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेंत समर्थशिष्यांचीं नांवें दिली आहेत, त्यांत ८९ वें नांव ' बहिणाजी ' हें आहे. पण पुढें श्रीसमर्थांनीं बहिणाजींत उपदेश देऊन त्यांचें नांव ' दिनकर '

ठेविलें, अशी आख्यायिका आहे. दिनकरबुवांच्या शिष्यांनी, त्या काळच्या अधिकाऱ्यांनी व गांवकऱ्यांनी बुवांस जीं दानपत्रें व सनदा करून दिल्या आहेत, त्यांत त्यांचें नांव 'बहिणाजी वा नरहरजी गोसावी' असें लिहिलें आहे.

ह्या सत्पुरुषाचा जन्ममृत्युकाल अद्याप नक्की समजला नाहीं; तथापि शके १५५० पासून १६२५ च्या दरम्यान हे विद्यमान होते, असें उपलब्ध असलेल्या पुराव्यावरून दिसतें. अहमदनगरा-नजीक पुराणप्रसिद्ध भृगुक्षेत्री-भिंगार येथें-पाठक उपनांवाच्या यजुर्वेदी देशस्थ ब्राह्मण कुळांत दिनकरबुवांचा जन्म झाला. पाठकां-कडे नगर भिंगारची व आसपासच्या कांहीं गांवांची वृत्ति होती. हे पाठक हल्ली 'मुळे' या आडनांवांने प्रसिद्ध आहेत. दिनकरबुवांचे पणजे जनार्दन पाठक व आज्ञे कोनेर पाठक हे भगवद्भक्त असून चांगले विद्वान् होते. सूर्य, गणपति व देवी या दैवतांचे ते उपासक होते. दिनकरबुवांचे तीर्थरूप नरहरि पाठक हेही वेदशास्त्र-संपन्न व ब्रह्मनिष्ठ पुरुष होते; त्यांस श्रीगणपतीची उपासना असे. दिनकरबुवांची आई द्वारकाबाई ही फार सुशील व पतिसेवापरायण होती. दिनकरबुवा लहानपणापासूनच भक्तिमान् व धार्मिक होते. नरहर पाठकांच्या सान्निध्यांत दिनकरबुवांनी मराठी व संस्कृत भाषांचें अध्ययन केलें. त्यांस वेदान्त व धर्मशास्त्रांचें चांगलें ज्ञान होतें, असें त्यांच्या ग्रंथांवरून दिसतें. रामदास, तुकाराम, वामन इत्यादि तत्कालीन कवींची पुष्कळ कविता त्यांच्या संग्रही असून, ती त्यांनीं लक्षपूर्वक वाचली होती.

व्रतबंध व लग्न झाल्यावर दिनकरबुवांची विरक्ति अधिकच वाढली. त्यांचे भाऊबंद पुष्कळ असल्यामुळें त्यांस जाताशौच किंवा मृताशौच ब्रह्मदा नेहमीं असावयाचें; ह्या अडचणीमुळें त्यांच्या स्नानसंब्यादि नित्यकर्मास व भगवद्भजनास व्यत्यय येऊं लागला. त्यामुळें गांवांत

राहणे सोडून कोठें तरी गिरिकंदरी जाऊन वसावें, असा त्यांनी निश्चय केला व त्याप्रमाणें, एके दिवशीं, गुप्तपणें गांव सोडून, भिंगारच्या पूर्वेस १३-१४ कोसांवर डोंगरांत वृद्धेश्वर (म्हातारदेव) नामक एक पुराणप्रसिद्ध स्वयंभू शिवालिंग आहे, तेथें ते जाऊन राहिले. हें स्थळ अत्यंत रमणीय व शांत असून, तपस्वीजनांस अनुकूल अशी सृष्टिरचना व निसर्गसौंदर्य या ठिकाणीं आहे. दिनकरबुवांनी येथील एका गुहेंत बारा वर्षे तप केले, अशी आख्यायिका आहे. वृद्धेश्वरानजीक दक्षिणेच्या बाजूस डोंगरांत जी गुहा आहे तेथेंच दिनकरबुवा ध्यानस्थ वसत असत. कांहीं दिवस आसपासच्या गांवांतून मिळणाऱ्या अल्प भिक्षेवर, कांहीं दिवस कदमूतफळांवर निर्वाह करून दिनकरबुवांनी अनेक पुरश्चरणें केली व समाधियोगाचा अभ्यास केला. याप्रमाणें ते भगवत्प्राप्तीच्या साधनांत निमग्न असतां, श्रीसमर्थानी त्यांस स्वप्नांत दर्शन देऊन त्यांच्या मस्तकी आपला वरद हस्त ठेविला. पुढें एक वर्षांनीं समर्थानीं त्यांस प्रत्यक्ष उपदेश दिल्यावर त्यांच्या अनुष्ठानाची परिसमाप्ति झाली. 'ययापूर्वी एक वर्षाआदि । फाल्गुनी पौर्णिमा निशिसंधी । दिनकर स्वानुभव प्राप्त स्वप्रासद्धी । मस्तकी विराजे वाम कर ॥' हा साक्षात्कार शक १९७५ त झाला; या गोष्टीस आजचें बरोबर २५९ वर्षे झालीं, 'स्वप्नावस्थेमार्जा चोखडें । जें देखिलें होते श्रीगुरु रूपडें । तें न दिसेचि पाहतां पुढें । जागृतीसि येतां ॥ नाही जंव ज्ञानासिद्धि । न होतां प्रत्यक्ष गुरुवाक्यशुद्धि । जाली जरी पूर्ण समाधि । तन्ही अपक्वचि कीं ॥' अशा समजुतीनें श्रीसमर्थांच्या प्रत्यक्ष दर्शनासाठीं दिनकरबुवा फार उत्सुक झाले होत. ध्यानस्थ

१ हें स्थळ घाटशिरस गांवीं एका डोंगरांत आहे. यथें वृद्धा नदी उगम पावत. नवनाथभक्तिसार ग्रंथाच्या शेवटीं या स्थळाचा उल्लेख आढळतो.

२ हा लेख लिहिला त्या दिवशी फाल्गुनी पौर्णिमा होती. योगायोग !

होतांच स्वप्नांतील मूर्तीशीं तादात्म्य व्हावें व नेत्र उघडतांच वृद्धेश्वराचा देखावा डोळ्यांपुढें दिसावा, असा प्रकार बरेच दिवस चालल्यावर, दिनकरबुवांनीं ' मग आर्ताचिया पडिभोरें । जिज्ञासा करूनि भोहरें । अर्थार्थाचियानुकारें । ज्ञानइच्छा धरूनि ॥ निश्चय केला निजमानसीं । मूर्ति जंव न देखे नयनासी । तंव न घेणें अन्नपानासी । आणि नाना उपभोग ॥ ' याप्रमाणें निश्चय करून श्रीसमर्थाच्या दर्शनाची ते वाट पाहत बसले. अशा स्थितींत एक वर्ष गेल्यावर असा चमत्कार झाला की, श्रीसमर्थ एकादां जांवगांवाहून कृष्णातीराकडे आपल्या परिवारासह जात असतां, वाटेत वृद्धेश्वराचें दर्शन घेऊन, तेथून सहा कोसांवर भातवडी' नामक गांवीं, नृसिंहमंदिरांत मुक्कामास राहिले; ' तव इकडे दिनकरासी । स्वप्नदर्शनाचिया हव्यामीं । परम केश निजमानसीं । विरहें करूनि संतत ॥ शके पंधराशें शाहान्तरामाझारी । फाल्गुनी पौर्णिमा अवसरी । श्रीरामदासकृपा दिनकरीं । स्वानुभवमुक्त प्रात ॥' भातवडी येथील नृसिंहमंदिरांत समर्थ उतरले आहेत, ही हकीकत दिनकरबुवांस स्वप्नांत समजतांच, ते तत्काल त्या ठिकाणीं गेले; तेथे, शके १५७६ फाल्गुन शुद्ध पौर्णिमा, रविवारी सूर्योदयीं, श्रीनृसिंहमूर्तिसन्निध समर्थानीं त्यांस उपदेश देऊन, त्यांचे नांव ' दिनकर ' ठेविलें. ' बोधुनि बोध प्रबोधनमार्गे । ठेविति वामकरा शिरिं वेगें । विप्रकुलोत्तम कर्म करावें । रामउपासन चित्ति धरावें ।' असें सांगून व दोन तस् उंचीची तांच्याची सीतायुक्त श्रीराममूर्ति दिनकरबुवांस देऊन समर्थ कृष्णातीरीं गेले. इकडे दिनकरबुवांनीं त्या मूर्तीची तीसगांवीं स्थापना केली व तेथेंच सांप्रदायाचा मठ करून ते

१ भातवडी गांव नगर तालुक्यांत मेहेकरी नदीच्या तलावाचे कांठों आहे.

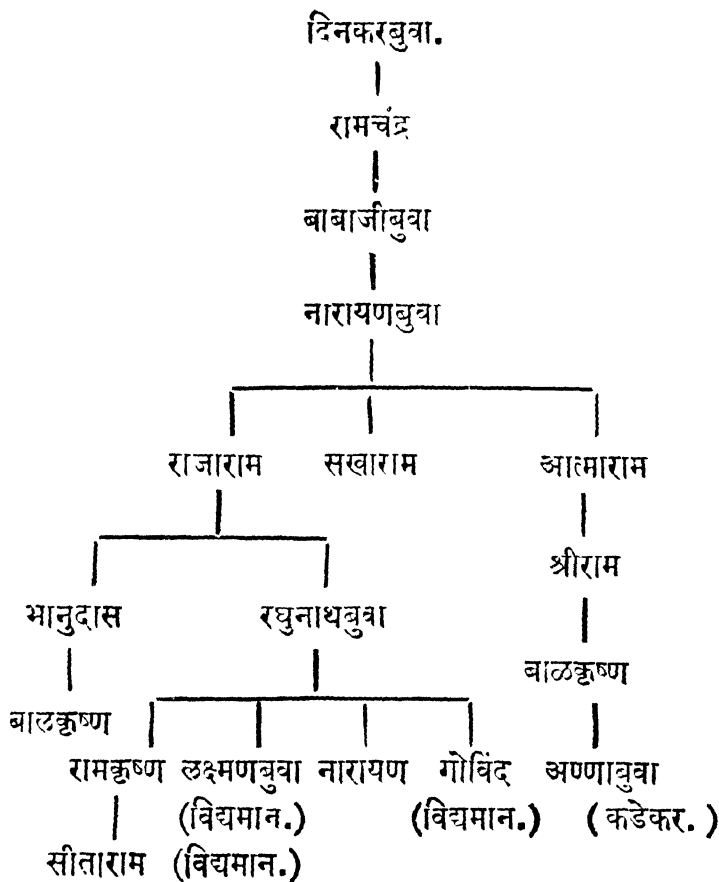
२ हा गांव शेवगांव तालुक्यांत आहे; हें पूर्वी मोठें शहर होतें; पण हल्लीं अगदीं मोडकळीस आलें आहे.

राहिले. दिनकरबुवा पुनः कधीही भिंगारास गेले नाहीत. समर्थानीं उदात्त राष्ट्रहितबुद्धीने महाराष्ट्राच्या निरनिराळ्या भागांत १४ महंतांची योजना करून जे १४ मठ स्थापन केले, त्यांत तीसगांवच्या दिनकरस्वामींचा मठही प्रसिद्ध आहे. इतर मठांप्रमाणे त्या मठास जहागीर किंवा नक्त नेमणूक वगैरे कायमचे उत्पन्न कांहीं नाही; याचे कारण दिनकरबुवा हे पूर्ण निरिच्छ व वैराग्यसंपन्न असल्यामुळे त्यांनीं वैभवाची अपेक्षा कधीही केली नाही. ' ब्राह्मणाची मुख्य दीक्षा । मागितली पाहिजे भिक्षा । ॐ भवति या पक्षा । रक्षिलें पाहिजे ॥ ' या समर्थोक्तीस अनुसरून, केवळ भिक्षान्नावर आपल्या कुटुंबाचा योगक्षेम चालवावा व रामनवमीचा उत्सव करावा, हा दिनकरबुवांचा परिपाठ असे व हीच बहिवाट त्यांच्या घराण्यांत अद्याप चालू आहे. दिनकरबुवांस एक मुलगा होता, त्याचे नांव रामचंद्र. बुवांचे शिष्य अनेक होते त्यांत हे रामचंद्रच मुख्य होत. हेही विद्वान् असून मोठे धर्मपरायण होते; तीर्थरूपांच्या पश्चात् सांप्रदायाची कामगिरी यांनीं उत्तम प्रकारे बजाविली.

दिनकरबुवांस तत्कालीन सरकारांतून व सरदार लोकांकडून इनाम जमिनी मिळाल्या, पण त्यांनीं त्यांचा स्वीकार केला नाही; दिलेल्या सनदा तशाच घरांत पडून राहिल्या. त्यांच्या कित्येक शिष्यांनीं आपलीं वतने दिनकरबुवांस अर्पण करून दानपत्रे करून दिलीं, त्यांचीही व्यवस्था बरील इनामपत्रांप्रमाणेच झाली. निस्पृहपणें धर्मोपदेश करून, केवळ परोपकारार्थ व ईश्वरसेवनांत ज्यानें आपलें आयुष्य घालविलें, त्याच महात्म्यास ' संत ' व ' महंत ' या पदव्या शोभतात, इतरांचे ठायीं त्यांचा विपर्यास मात्र होतो. दिनकरबुवा जसे मोठे महंत होते, तसेच ते कवीही होते. बुवांच्या कवितेसंबंधानें

त्यांच्या एका शिष्याने म्हटलें आहे:- ' नमनें ग्रंथ प्रबंध श्लोक वदले निपुण । करुनी स्वानुभवदिनकर भक्तिविवेक । कलापषोडश किरणें अष्ट दशक एक । ' दिनकरबुवांनीं ' स्वानुभवदिनकर ' नामक एक मोठा ओवीबद्ध ग्रंथ व श्लोक, पदे, अभंग वगैरे फुटकळ कविता पुष्कळ केली आहे. पैकीं स्वानुभवदिनकर हा ग्रंथ धुळें येथील सत्कार्योत्तेजक सभेनें हल्लीं प्रसिद्ध केला आहे. ह्या ग्रंथांत वेदांत व भक्तिमार्ग यांचें विवेचन फार उत्तम प्रकारें केलें आहे. ह्याचे ११ कलाप असून ८१ किरणें आहेत व ओवीसंख्या ६७५० आहे. ह्याशिवाय स्फुट श्लोक सुमारे ६२५ व अभंग, पदे मिळून ७५०, अशी एकंदर १०,००० कविता उपलब्ध झाली आहे. दिनकरबुवांची कांहीं कविता हिंदी भाषेंत आहे. ह्यांच्या कवितेचे मुख्य विषय भक्ति, ज्ञान, वैराग्य इत्यादि असून, त्यांचें पर्यवसान श्रीरामोपासनेंत झालें आहे. दिनकरांचे चिरंजीव रामचंद्र यांनींही बरीच कविता केली, तांतील थोडीशी उपलब्ध झाली आहे; त्यांत दिनकरबुवांच्या दोन आरत्या आहेत. एका आरतींत असे चरण आहेत:- 'दिनकर दिवाकर दीनबंधु दिनेशा । अपार नाममाला स्वयंज्योतिप्रकाशा । ' यांतील पहिलीं चार नांवें दिनकरबुवांच्या कवितेंत, पदांच्या शेवटीं असलेलीं आढळतात. सत्कार्योत्तेजक सभेनें प्रसिद्ध केलेल्या 'रामदासी कविता, खंड १ ला' या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेंत समर्थ शिष्यांची नामावली दिली आहे, तींत ' दिनकर, दिवाकर व बहिणाजी ' अशीं तीन नांवें दिलीं आहेत; तीं कदाचित् एकत्र्या दिनकरबुवांचींच असण्याचा संभव आहे. दिनकरबुवा व त्यांचे चिरंजीव रामचंद्र यांशिवाय, त्यांच्या वंशांत पुढें कोणी कवि झाला नाहीं. या पिता-पुत्रांच्या समाधि तीसगांवापासून थोड्या अंतरावर आहेत. ह्यांचे वंशज

तीसगांवच्या राममंदिराचे मालक असून, ते ' रामदासी ' उपना-
वाने प्रसिद्ध आहेत. श्रीदिनकरबुवा रामदासी यांची वंशावळ
येणेंप्रमाणें:—

दिनकरबुवांची गुरुपरंपरा.

(रामचंद्रबुवांपासून चढती.)

‘ एवं रामचंद्र दिनकर रामदास । श्रीराम, वसिष्ठ, चतुर्मुख सर्वेश ।

परब्रह्म निर्गुण स्वयंप्रकाश । स्वानुभवा दिनकरी परिपूर्ण ॥ ’

दिनकरबुवांची कविता अधिकारयुक्त दिसते, तीत उपमारूप-कादि अर्थालंकार व अनुप्रासयमकादि शब्दालंकार बरेच आढळतात. कवीने श्लोकरचनेच्या कामी निरनिराळ्या वृत्तांचा उपयोग केला आहे. तथापि शुद्धाशुद्धाकडे फारसे लक्ष्य न दिल्यामुळे, एका-दर कविता रामदासी थाटास शोभेल, अशीच उतरली आहे. दिनकरबुवांची वर्णनशैली पुढील श्लोकांत दिसून येते:—

प्रमाणिका.

‘ गिरी प्रशस्त साजिरे । जसे अडेच पांजिरे ॥

दरे कुठ्या विशाळल्या । बऱ्या मनासि बाटल्या ॥

तरु प्रचंड दंडसे । उदंड जाड वाडसे ॥

फुलीं फळीं विराजती । सुगंध गंध माजती ॥

बहू विहंग गर्जती । मयूर फार गाजती ॥

जडाड वायु झाडितो । बळें तरु कडाडितो ॥

अशी वनांतरी बरी । हरीत रंग साजिरी ॥

प्रशस्त वाटली मना । नुरेचि कामकामना ॥

हे वर्णन, दिनकरबुवांनीं जेथें तपश्चर्या केली, त्या वृद्धेश्वरानजी-कच्या अरण्याचें आहे.

दिनकरबुवा निस्सीम रामभक्त होते, त्यांस पुत्रप्राप्तीविषयी व स्वानुभवदिनकर ग्रंथाविषयी श्रीरामचंद्रांनीं वरप्रदान दिल्याचा उल्लेख त्या ग्रंथांत आहे. दिनकरबुवांस काव्यस्फूर्ति बालपणींच झाली असावी असें वाटतें. ह्यांच्या धार्मिक, दयाळू आणि वैराग्य-शील वृत्तीसंबंधानें त्यांचे मातेनें काढिलेले उद्गार, त्यांनींच एका अभंगांत नमूद केले आहेत:—

‘जननी म्हणे बापा ऐकें दिनकरा । अज्ञान तूं खरा कळलें मज ॥ १ ॥
 मज शिकविसी दानधर्म करी । लोक घरोघरी पाहें कैसे ॥ २ ॥
 कैसें पाहें जन नादे धनधान्ये । मिरविती भूषणें परोपरी ॥ ३ ॥
 परोपरी कां रे छलिसी आम्हांसी । कायी या धर्मासी म्हणो तुझ्या ॥ ४ ॥
 तुझ्यासंगें आम्हीं दिनकरा जाण । जालों हीन दीन माता म्हणे ॥ ५ ॥
 पुढील श्लोकांतील उपदेश किती उदात्त आहे !

जननिपद पराचे अंगनेलागिं घावें । परधन निजस्वार्थें स्वप्तिही नातळावें ॥
 धडिघडि रसनेनें रामपीयूष घ्यावे । दिनकरमन रामीं रामरूप स्वभावं ॥ १ ॥
 मना मानसीं थोर धारिष्ट घ्यावें । मना हीन वाचाल्य सोडोनि घावें ॥
 मना ज्ञान वैराग्यपंथीं भरावें । सदां सर्वदा रामदासीं भजावें ॥ २ ॥
 मना सज्जना सज्जनीं सज्ज व्हावें । मतीहीन तात्पर्य सोडोनि घावें ॥
 स्वधर्म स्वहीतार्थ रामीं रमावें । करावें असें तेंचि जालें म्हणावें ॥ ३ ॥

जाला अन्याय मोठा विषय विषकुटा सेविला म्यां वरिष्टा ।
 तेंणें योनी अचाटा प्रतिगमन कटा दैन्य तो योग खोटा ॥
 जाणेना मी करंटा तवपदिं निकटा राहतां बीट मोठा ।
 तो वारीं शीघ्र ताठा दिनकर प्रभु तूं रामचंद्रा वरिष्टा ॥ ४ ॥
 दास्य ज्यासि न घडे जनकाचें । तेंचि जाण सहसा जन काचे ॥
 भावपूर्वक पुजी जनकासी । तोचि वास करितो जन काशी ॥ ५ ॥
 दास्य ज्यासि न घडे जननीचें । ते पडोत पतनीं जन नोचे ॥
 भक्तिभाव हृदयीं जननीचा । देत उच्च पदवी जन नोचा ॥ ६ ॥
 सुखमया समया जरि लाहिजे । तरि मना सुमना गति पाहिजे ॥
 सुखरूपें स्वरूपें सुगतीसि ये । पतितही परि मोक्षनिवासिये ॥ ७ ॥
 अपेयपानें पद ये विधीचें । तै कां करावें करणें विधीचें ॥
 अभक्ष्य खातां जरि मोक्ष होतो । कां राक्षसांला तरि नर्क हो तो ॥ ८ ॥

समस्त व्यस्त अस्तवी । प्रशस्त वस्तु शस्तवी ॥
 निबीड नित्य नूतनू । कविकृतांतसूदनू ॥ ९ ॥
 सुगंध चर्चिलें खरा । न सोडि जेविं आखरा ॥
 तसा मदीं बोधिला । परंतु तो भवाधिला ॥ १० ॥

* झडकरि झडकावें स्थीर कोटें न व्हावें ।

न पुसत सकळाला गुप्त होऊनि जावें ॥

स्थळगति न वदावी जावया यावयाची ।

प्रकटित न करावी मात जे अंतरींची ॥ ११ ॥

दिनकरकुलवल्ली लोळली अंगभारें । रघुविर भवतारें दाटली थोरथोरें ॥

सुखरूप सुखवासी राहिले योगराशी । सफळ शितळ छाया फावली रामदासीं १२

तोंडावरी थुंकुनि कान फुंकी । भोंदूनियां लोक जनीं विवेकी ॥

न ऊठती अंकुर फुंकिल्याचे । पळोनि जाती मग बोडकीचे ॥ १३ ॥

हा संसार पुढे पुन्हां तुजकडे येईल हें कै घडे ।

ऐसें जाणुनि रोकडें हरिं कुडे चौऱ्यांशिंचें सांकडें ॥

रामीं चित्त बुडे विवेक उघडे अज्ञान तें वीघडे ।

ऐसें जेथ घडे दिवाकर म्हणे लागा त्वरें त्याकडे ॥ १४ ॥

अभंग.

१

रामेविण जीणें व्यर्थ जनीं वनीं । मृत्तिकेसी धनी जाण बापा ॥ १ ॥

बाप माय राम सर्वांचा आधार । तयाचा अव्हेर करूं नका ॥ २ ॥

नका; रामेविण शीण असे थोर । म्हणे दिनकर रामदास ॥ ३ ॥

२

कीर्तना जावया नाहीं अराणूक । चाळणा अनेक संसाराची ॥ १ ॥

संसाराची चिंता स्वप्नीही सुटेना । करी विवंचना अंतवंत ॥ २ ॥

अंतवत राम नाचवी पापिया । दिनकरा माया करी ऐसें ॥ ३ ॥

* समर्थाचा उपदेश त्यांच्या शिष्यांच्या मनावर किती ठसला होता, याचें हें एक उत्तम उदाहरण आहे. समर्थांनीं आपल्या महंतांस पुनः पुनः उपदेश केला आहे कीं, 'घरांच बैसतां खोटें ब्राह्मण हिंडतां बरा; ' 'वोळखी कराव्या दाटा एके ठायीं स्थिरीं नये; ' 'हिंडतां पारखी लोकां कार्यकर्ता जिवीं धरी. ' 'चाळणा करावी सर्वै एकांतीं राहतां बरें । एकांत मानळा ज्याला त्याला साधे इच्छुइच्छु ' ॥

३

परा द्वार साधुं जाणे । तोचि साधु पूर्णपणें ॥ १ ॥
 तैसे साधु कोण पुसे । ज्यासि स्वरूपज्ञान नसे ॥ २ ॥
 परात्पर पराद्वारें । प्राम होतसे विचारें ॥ ३ ॥
 गुरुविण न कळे हें भडस । म्हणे दिनकर रामदास ॥ ४ ॥

४

समाधानापरतें सुख । पाहतां न दिसे निःशेख (ष) ॥ १ ॥
 कालत्रयीं अबाधित । रामें केलें सदोदित ॥ २ ॥
 ज्ञान ज्ञेयीं हरपलें । ज्ञेय ज्ञानीं सामावलें ॥ ३ ॥
 दिनकर रामीं रामदास । जनीं वनी उदास ॥ ४ ॥

५

आत्मज्ञानेविण नर । नर नव्हे खरा खर ॥ १ ॥
 व्हावें सावध नरदेही । आयुष्य जातसे लबलाही ॥ २ ॥
 गेली घटिका नये पुढें । स्वहित करावें रोकडें ॥ ३ ॥
 दिनकर ज्ञानेविण । न चुके जन्ममृत्यु शीण ॥ ४ ॥

६

बहुत काळ गेला उरलासे थोडा । चांडाळाच्या तोडा राम नये ॥ १ ॥
 निदेचा हव्यास करी रात्रंदीस । न सोडी कास (?) कीडा जेवीं ॥ २ ॥
 तेवीं पापियाचें जीणें कुंभिपाकीं । दिनकरा निकी रामसोय ॥ ३ ॥

७

रिता अर्थ पराहार्तां । देउनि करी कुंथाकुंथी ॥ १ ॥
 कैसं पाहें पां नवल । सूर्य अंधारें व्याकुळ ॥ २ ॥
 इच्छा धरितां व्याजाची । हानी होतसे मुद्दलाची ॥ ३ ॥
 दिनकर रामदास म्हणे । दिवाळखोरीं हें करणें ॥ ४ ॥

पदें.

१

तेंचि दिजे गुराजें । अपराजित महाराजें ॥ ध्रु० ॥
 वेद निरंतर स्तविती अगोदर । गोचर नव्हे कधीं जें ॥ १ ॥
 चराचरीं अनुपम्य परात्पर । अक्षर क्षर नव्हे जें ॥ २ ॥
 दिनकर चरणीं होउनि सादर । मागति सनकादिक जें ॥ ३ ॥

२

सदाशिव मनि धरि मनुजा । सोडी जाया अनुजा ॥ ध्रु० ॥
 बहुकाल गेला भोगिता यातना । नोळखता सनातना ॥ १ ॥
 नरदेहसार पुढे न लाहे । हित करि लवलाहे ॥ २ ॥
 दिनकर म्हणे शिकविले अनुभवी । न वुडे सत्य तो भवी ॥ ३ ॥

३

करुणालया रे रामराया ॥ ध्रु० ॥
 चौन्याशि लक्ष दुस्तर योनी । कैसें कीजे निस्तराया ॥ १ ॥
 प्राकृत हीन पतित प्राणी । भव भय भीति तराया ॥ २ ॥
 दिनकर म्हणे कृपा करुनियां । उपाय सांगत राया ॥ ३ ॥

(हिंदी)

४

दूरि करो गुमराई ॥ बाबा ॥ ध्रु० ॥
 तेढि बातसें कछु नहिं काम । अच्छि हे गरिबाई ॥ दुरि० ॥ १ ॥
 बुरे फेलखें कौउन जिंके । जमकि बुरी खसलाई ॥ २ ॥
 कहे दिनकर एक राम भजनविन । झूटी सब चतुराई ॥ ३ ॥

५

करम करामति काम कुसंग । त्यजिं भज राम अनंत अभंग ॥ ध्रु० ॥
 निशिबासर यहि बाणि बखान । रामहि रामसुधारसपान ॥ १ ॥
 सारसुधारससें अगणित । दीन दिवाकर सो सुख लेत ॥ २ ॥

“ स्वानुभवदिनकरां ” तील निवडक ओंव्या.

श्रीराम जयराम जयजयराम । नित्य स्मरणाचा ह्याचि असावा नेम ।
 त्यावांचूनि मिथ्या श्रम । वायावीण करूं नये ॥ १ ॥
 वैराग्य करावें विवेकयुक्त । प्रतिज्ञा म्हणवावें श्रीरामभक्त ।
 पदार्थमात्रीं कदापि आसक्त । प्राणार्तीही न व्हावें ॥ २ ॥
 जितुकी गोष्टी मुखें बोलावी । तितुकी क्रिया करुनि दाखवावी ।
 सत्कियां उत्तरोत्तर वाढवावी । धर्मशास्त्रें विचारेंशी ॥ ३ ॥

या लोकांचे ठायीं नाहीं एक निश्चय ।

म्हणोनि यांसी होती नाना अपाय ।

तन्ही आपुल्या स्वहिताचा उपाय । प्राणांतीही न देखती ॥ ४ ॥
 आपणासी लागला रोग क्षय । वैद्य दुसऱ्यासी करी औषधोपाय ॥
 आयुष्य भविष्यतेचा अन्वय । नाडिज्ञान निदानेंशी ॥ ५ ॥
 पराव्याप्ति नाना उपदेश करिती । कर्तव्य न कर्तव्या स्थापिती ।
 परी आपुला मूलान्वय न विचारिती । गहींसपणें मूर्खत्वे ॥ ६ ॥
 दीप घरच्यासी करी सभोंता उजेड । परी अंधरें व्यापलें तें न देखे बुड ।
 तेवीं आपुलें स्वहित न जाणोनि मूढ । आणिकीं बोधिती नानापरी ॥ ७ ॥
 तन्ही कोण्हीएकीं ऐसें न करावें । संसारीं आलियातें सहज स्वभावें ।
 अनन्य भावें स्वहित साधावें । शरण रिघोनी श्रीगुरुसी ॥ ८ ॥
 मनाचा स्वभाव चंचळ आहे । मन क्षणैकही निश्चळ न राहे ।
 अवस्तुसी वस्तुत्वे पहात राहे । आणि वस्तुसि विसरे तत्काळ ॥ ९ ॥
 म्हणोनि हें चित्त जिकित्याविण । जितुके साधन तितुका शिण ।
 अभिनिवेशासीच होय कारण । तेथें परमार्थ कैचा ॥ १० ॥
 केवडा या चित्ताचा चमत्कार । महा तपस्विवांही तत्काळ करी असुर ।
 आणि गृहस्थाश्रमीचां करुनि योगेश्वर । दैवी संपत्ती त्यां देतसे ॥ ११ ॥
 अहो न होतां चित्त हें आपवर्ग । त्रिभुवन विजयासी होती उपसर्ग ।
 नहुष पावलीयाहीवरी स्वर्ग । चित्तें तत्काळ पाडिला ॥ १२ ॥
 असो, करावयासी मनोजय । मुख्य पाहिजे सत्संगाची सोय ।
 सत्संगें संसारवासनात्यागाचा अन्वय । सहजचि साधे ॥ १३ ॥
 संतीं संसार केला मोक्षरूप । संतकृपा शीतळ त्रिताप ।
 स्वानुभवे दिनकरा ऐसे पडप । सद्गुरुचिया अनुग्रहें ॥ १४ ॥
 संत विवेकाचे आगर सदा । सारासारविचार नित्य धंदा ।
 दृष्टिमात्रें संसारदैन्य आपदा । भाविकांची निरसिती ॥ १५ ॥

सच्छिष्यलक्षण.

अध्यात्मग्रंथांची आवडी । लिहिण्या वाचण्याची गोडी ।
 आश्रमधर्माची परवडी । यथायुक्तपणें ॥ १ ॥
 प्रपंचावरी नित्य उदास । संसाराचा अत्यंत त्रास ।
 नाना सायासें परमार्थास । लिंगटोनि जाणें ॥ २ ॥

कार्य करुनि अतिसावध । राजकारणीं असोनि विविध ।

साबडेपणीं अतिसावध । वेष भाविक बावळा ॥ ३ ॥

जो सत्य साचार सात्त्विक । ज्यासी कदा काळीं नावडे दांभिक ।

भोळा साबडा भाविक । तो सच्छिष्य जाणिजे ॥ ४ ॥

समर्थप्रमाणें त्यांचे शिष्यही राजकारणी असत, ह्या विधानाला हा एक सबळ पुरावा आहे. परमार्थ साधीत असतां राजकारणें करावयाचीं हा समर्थसंप्रदायाचा मुख्य विशेष होय व ही संप्रदाय-परंपरा दिनकरबुवांनींही चालविली होती, हें वर दिलेल्या मोठ्या अक्षरांतल्या ओवीवरून स्पष्ट होत आहे.

कलियुगवर्णन.

कलियुगीं परमायुष्य वर्षे शंभर । अन्नमय प्राण वर्ते साचार ।

बौद्ध आणि कलिक अवतार । या कलियुगामाजी ॥ १ ॥

कलियुगीं पुण्याची वार्ता बुडाली । पापाची वृद्धि फार झाली ।

सांगतां या कलियुगाची चाली । चित्त कांटाळे सर्वथा ॥ २ ॥

बोलतां कलीचें महिमान । धर्म झाला कंपायमान ।

ज युगीं राजा यवन । तेथें अन्य वार्ता कायसी ? ॥ ३ ॥

जे युगीं देवधर्म बुडाले । अवघे एकंकार जाले ।

सत्य जातीनिशीं हारपलें । स्वधर्मासकट ॥ ४ ॥

ब्राह्मण कर्मभ्रष्ट झाले । स्वाहा स्वधाकार राहिले ।

वर्णाश्रमधर्म बुडाले । जातीकुळेशी ॥ ५ ॥

राजा देवद्रोही जाला । देवस्थळांचा उच्छेद केला ।

तीर्थमहिमा सकळ मोडिला । ठायीं ठायींचा ॥ ६ ॥

राजांची अनेक बंडे जालीं । गो ब्राह्मणावरी पालाणें पडिलीं ।

पृथ्वी हलकल्लोळ जाली । कोणी नव्हे कोणाचें ॥ ७ ॥

पर्जन्याचें अवर्षण अखंड । राजा प्रजा लोक दुखंड ।

पृथ्वी जाली शतसहस्र खंड । सौम्यवार्ता न दिसे ॥ ८ ॥

कुलस्त्रिया भ्रष्टवित्या यवनीं । ब्राह्मण जाले दासीगमनीं ।

अंलजांचे गृहीं उत्तम वर्णीं । बलात्कारें अष्टिजे ॥ ९ ॥

तेणें जाला वर्णसंकर । वृद्धी पावला अनाचार ।
 परस्त्री परद्रव्यापहार । परन्यून स्वेच्छा बोलती ॥ १० ॥
 कुलवधू निर्लज्जा जाऱ्या । त्या हीन यातींशीं रतल्या ।
 लोकापवादें ब्रष्टल्या । देशोदेशीं फिरती ॥ ११ ॥
 श्रीपाद जाले द्रव्याभिलाषी । साळी कोष्टी जाले जटिल सन्यासी ।
 ब्राह्मण फिरती देशोदेशीं । उपार्जना करित ॥ १२ ॥
 तीर्थक्षेत्रें व्रतें उद्यापनं । सकळही उच्छेदिलीं यवनें ।
 धर्मचर्चा पुराणश्रवणें । कथा कीर्तने राहिलीं ॥ १३ ॥
 अवघा जाला धुंभुकार । कोणाचें कोणी नायके उत्तर ।
 बाहेर घालून माता-पितर । सामू-सासरा पाळिते ॥ १४ ॥

या ओंव्यांवरून, विजापुरच्या आदिलशाही अंमलामुळे महाराष्ट्रास
 जी शोचनीय अवस्था प्राप्त झाली होती, तिची कांहींशी कल्पना
 होते. ह्या धर्मच्छलाचें वर्णन एकनाथ व समर्थ यांच्या ग्रंथांतही
 आढळतें.

दिनकरबुवांनी ज्या स्वानुभवदिनकर ग्रंथांत वरील उद्गार
 काढले आहेत, तो ग्रंथ त्यांनीं शके १६१९ (इ० स० १६९४)
 त लिहिला; त्या वेळी मोगलांचा उपद्रव पुष्कळच कमी झाला
 होता. शिवाजी महाराजांना समाधिस्थ होऊन या वेळी १४ वर्षे
 झाली होती व त्यांच्या मृत्यूनंतर संभाजीच्या कारकीर्दीत व त्याच्या
 पश्चात् राजारामाच्या कारकीर्दीच्या आरंभी, अहमदनगर येथें येऊन
 राहिलेल्या औरंगजेबाच्या लष्करानें महाराष्ट्रांत जो धुमाकूळ माजविला,
 त्यास अनुलक्षून दिनकरबुवांनीं वरील उद्गार काढले असावेत असें
 वाटतें. यवनांकडून होत असलेल्या धर्मच्छलाचीं हीं त्वेपजनक
 वर्णनं वाचून, तत्कालीन महाराष्ट्रीयीयांच्या अंगावर शहारे येत असले
 पाहिजेत हें उघडच आहे व स्वराजस्थापनेच्या कार्या असल्या
 लोकांच्या मनःस्थितीचा फायदा शिवाजीमहाराजांस पुष्कळच झाला
 असला पाहिजे, यांत शंका नाही.

मातापुरची देवी ही दिनकरबुवांची कुलस्वामिनी होय. हिचें ठाणें भिंगारानजीक सारोळें (वदी) येथें असल्याचा उल्लेख स्वानुभवदिनकराच्या प्रथम कलापांत केला आहे. ' तेंचि नाम (येमाई) भव्यपि महागजरी । भक्त वाखाणिताति परोपरी । ते भृगुवंशीचे मत्स गोत्र असती भिंगारी । ज्योतिषी उपनामक पाठक ॥ १ ॥ ज्यांची भक्ति देखोनि उत्कट । आदिमाया सोडोनियां मूळ पीठ । सारोळें अधिष्ठान अति निकट । भक्तसाध्यतेकारणें ॥ २ ॥ ते भृंगारीहूनि आग्नेयी दिशेसी । सारोळ असे क्रोशत्र्येसी । तेथ अधिष्ठान धरणें आदिमायेसी । निजभक्तरक्षणानिमित्त ॥ ३ ॥ ते आदिमाया विश्वसंजीवनी । दिनकरें पूजिली सकळ उपचार योजुनी ॥ ' स्वानुभवदिनकराच्या १३ व्या कलापाच्या ४ थ्या किरणांत स्वामीनी आपली वंशपरंपरा दिली आहे, ती येणेप्रमाणें:—

त्या भृगुकृष्णीचें निवास क्षेत्र । भृंगार नामें अति पवित्र ।
 जेथील रचना छनादि विचित्र । पुराणप्रसिद्ध जें असे ॥ १ ॥
 तेथें भृगुकृष्णीने केलें पुरश्चरण । त्याच पुण्यें त्रिजगती विस्तारलें महन ।
 तथा पुण्यप्रभवें वंश सकल पावन । अद्यापि चालतसे ॥ २ ॥
 वाजसनेयी शास्त्राभ्ययन । वत्सगोत्री विराजमान ।
 गणक ज्योतिर्विद विद्वज्जन । महापुण्यप्रतापी ॥ ३ ॥
 तोचि वंशी उपनाम पाठक । जनार्दन नामें पुण्यश्लोक ।
 जो पुरश्चरणीं सूर्य उपासक । प्रतिज्ञासूर्य केला उभा ॥ ४ ॥
 वाराणसी यात्रेचिया विलासे । ब्राह्मणसंतर्पण करितां हव्यासे ।
 तेणें ऋण झालें अतिविशेषे । तेंही मागों आदरिलें ॥ ५ ॥
 केला तिहीं बहुताचि निग्रह । आण शपथ दुराग्रह ।
 तें सूर्यासी जालें दुःसह । तो खोळंबला प्रहर एक ॥ ६ ॥
 तेणें चकित जाले सकळ लोक । तत्काळ ऋण जालें फारिक ।
 क्षणमात्र जेथील तेथें सम्यक । सूर्यगमन पश्चिमे ॥ ७ ॥
 असो, तोचि वंशी कोनेरी पाठक । ज्याच्या दर्शनमात्रें होईजे पुण्यश्लोक ।
 जन्मांतर ब्रह्मसमंथादि अनेक । कित्येकांचे नाशले ॥ ८ ॥

कित्येकांसी जाले चमत्कार । ब्रह्मराक्षस राहों न शकतीं समोर ।
 ज्याचे घरीं दरवडा येतां चोर । निर्बधनेसी बांधिले ॥ ९ ॥
 त्याचे वंशीं नरहरी पाठक । सुब्राह्मण गणेश उपासक ।
 स्नानसंध्या शुचिभूत सम्यक । वेदशास्त्रसंपन्न ॥ १० ॥
 द्वारका नाम निजभार्या । जे सकल पतिव्रतांमाजी आर्या ।
 पतिसेवापरायण निजधैर्या । धरुनि स्वधर्मतत्पर ॥ ११ ॥
 तिथेच उदरीं जाला दिनकर । जो कां रामदासाचा नित्य किंकर ।
 रामीरामदासकृपा स्वानुभवादिनकर । कलापकिरणें प्रकाशिलीं ॥ १२ ॥
 तो स्वानुभवदिनकर संपूर्ण । दिनकरें रामचंद्र निजात्मजेशीं आपण ।
 रामचंद्रां करुनियां समर्पण । निजऐक्यता सहज स्थिती ॥ १३ ॥

दिनकरबुवांस श्रीरामचंद्राचें वरप्रदान मिळालें तो प्रसंगः—

असो ऐक्यपणें श्रीराम । शब्द बोलिले निस्सीम ।
 दिनकरा तुझे पूर्ण काम । होतील सर्वदा ॥ १ ॥
 यया वाक्यामृततुषारें । साजेपणें सुकृतेनि अंकुरें ।
 जी जी म्हणोनि दिनकरें । होईजे पुढां ॥ २ ॥
 तंव भक्तिभावभुवन दीपें । जगजनक त्रिभुवनभूषें ।
 प्रसन्नता दिधले निजकृपें । वरदत्रय ॥ ३ ॥
 प्रथम स्वानुभवदिनकर । ग्रंथ वदसी परिकर ।
 तो स्वानुभवैक प्रकाशेल साचार । दिवाकरोपम ॥ ४ ॥
 दुजें याचे श्रवणमननें निजध्यासैं । निजसाक्षात्कार पाविजैल अनायासैं ।
 इहपरत्र परमसंतोषें । सुख लाधसी निश्चयें ॥ ५ ॥
 तिजें एकवेळ निजानंदेंसी । सुखें अवतरेन तववंशीं ।
 श्रीरामरूपें दिनकरासी । त्रिवरद भाष ॥ ६ ॥
 केवळ चंचळपणें पाहतां । श्रीराममूर्ति न लक्षे तत्त्वता ।
 मग अंतरीं निजनामें ऐक्यता । स्मरिलें भावें ॥ ७ ॥
 तिया नामस्मरणाचे सरिसैं । ब्रह्मे दृष्टीचा मळ लागेल ऐसैं ।
 श्रीरामरूप देखिलें वृत्ति समरसैं । देदीप्यमान ॥ ८ ॥

स्वानुभवदिनकर ग्रंथांत कवीने स्वतःस ' दिनकर रामदास ' हटलें आहे; ' अहो सर्वी असोनि सर्वातीत । एक रामदास सद्गुरु त्पंभूत । म्हणोनि स्वानुभवदिनकरीं आद्यंत । दिनकर रामदास गोलिजे. ॥ '

राजकीय धामधुमीच्या दिवसांत सामान्य लोकांनीं कसें वागावें दिनकरबुवांनीं खालील पद्यांत सांगितलें आहे:—

श्लोक. (प्रमाणिका.)

जयाकडे समर्थ राम । त्यासि काय धामधूम ।
मुढासि हे परंपरा । त्यजूनि निश्चयो खरा ॥ १ ॥
सहाय राम तो कुळीं । करील काय रे हुली ।
उगेचि कां भरीं भरा । त्यजूनि निश्चयो खरा ॥ २ ॥
करील राम तें खरें । अचूक तें विधीस रे ।
उगाचि संशयो नरा । त्यजूनि निश्चयो खरा ॥ ३ ॥
उठेल तें सुखें उठो । लुटेल तें सुखें लुटो ।
नये दुरुक्ति अंतरा । त्यजूनि निश्चयो खरा ॥ ४ ॥
जनीं वनीं निरंजनीं । नियंत राम रक्षणीं ।
छळाल कां दिवाकरा । त्यजूनि निश्चयो खरा ॥ ५ ॥

ह्या निश्चयपंचकांत वर्णिलेली ही धामधूम कोणती असावी बरें ? परंपरेस चिकटणारे मूढ लोक कोण ? त्याचप्रमाणें, दिनकरबुवा तो निश्चय करावयास सांगतात, तो कोणता ? निजामशाहीच्या त्यावस्थेंतील बेबंदशाहीसंबंधानें हे उद्गार असावेत असें रा० रा० रा० वा० रसाळ यांचें मत आहे. पण मला वाटतें, संभाजीचा ध झाव्यावर मोगल सैनिकांनीं महाराष्ट्रांत जो बेबंद धुमाकूळ गाजविला होता, त्यास अनुलक्षून दिनकरबुवांनीं हे उद्गार काढले असावेत. रामदासी संप्रदायाचें सामर्थ्य कशांत होतें, हें या उद्गारांवरून स्पष्ट दिसतें. ' जनीं वनीं निरंजनीं राम रक्षण

करण्यास समर्थ आहे ' अशी दृढ भावना असलेल्या दिनकरबुवां-
सारख्या समर्थशिष्याने 'छळाल कां दिवाकरा । त्यजूनि निश्चयो खरा ।'
असा बाणेदारपणाचा प्रश्न करावा, हें अगदीं साहजिक आहे. हल्लीं
राजकीय बाबतींत पडणाऱ्या आमच्यांतील पुढाऱ्यांच्या अंगीं हें
निश्चयाचें बळ अगदीं क्वचित् दृष्टीस पडतें; कारण त्यांस उपासनेचें
सामर्थ्य नाहीं. 'उपासनेला दृढ चालवावें;' ' पहिलें तें हरिभजन ।
दुसरें तें राजकारण;' हा समर्थानीं सांगितलेला महाराष्ट्र-धर्म
आजच्या महाराष्ट्रीयंांसाठीं सर्वस्वी अनुकरणीय आहे; किंबहुना ह्या
धर्माच्या अवलंबनाशिवाय ' धामधुमीच्या दिवसांत मनाचें स्वास्थ्य
अढळ ठेवण्याइतकी विवेकशक्तीची जागृति व दुरुक्तीचा उच्चार न
होण्याइतका निश्चयाची दृढता कोणत्याही समाजधुरीणास प्राप्त
होणार नाहीं. ' समर्थाच्या कर्तृत्वाचें प्रतिबिंब त्यांच्या शिष्यवर्गाच्या
अंतःकरणावर इतकें स्पष्टपणें उमटलेलें पाहून, खुद समर्थाच्या
अंतःकरणाची स्थिति किती उदात्त आणि निश्चयपूर्ण असली
पाहिजे, याची कल्पना सहज होते. वरील निश्चयपंचकांत जी तेज-
स्विता आणि जें आत्मविश्वासाचें बळ प्रदर्शित झालें आहे, तो
सगळा उपासनामार्गाचा प्रभाव होय. स्वतःच्या सामर्थ्यावर पूर्ण
श्रद्धा असणे, हें दैवी प्रसादाचे निदर्शक होय; व हा दैवी प्रसाद
उपासनेशिवाय प्राप्त होणें दुरापास्त होय. महाराष्ट्रीयंांनीं ह्या गोष्टीचा
अवश्य विचार करावा.

शके १९६४ त भिंगार येथें दिनकरबुवांनीं भागवत ग्रंथ
लिहिल्याचा उल्लेख आढळतो. त्यांस शके १९७६ त समर्थाचा
अनुग्रह झाला व शके १६१६ त त्यांनीं स्वानुभवदिनकराची रचना
केली, हें पूर्वी सांगितलेंच आहे. शके १६१२ ते १६१८ पर्यंत
त्यांच्या नांवाचा उल्लेख कागदपत्रीं आढळतो; पुढें त्यांचे चिरंजीव
रामचंद्र यांनंच नांव सर्वत्र आढळतें. दिनकरबुवा हे रामदासी संप्र-

दायी असतां, पंढरपुरवर्णन व पांडुरंग यांवर त्यांनीं पुष्कळ कविता केली आहे व यावरून रामदासी व वारकरी संप्रदायांतील विरोधाभास म्हणजे अज्ञान लोकांनीं उत्पन्न केलेला केवळ आभासच होय, हे अगदीं स्पष्ट होतें. दिनकरबुवांची एकंदर कविता सुमारे १०००० असून, ती, शेवगांव जिल्हा अहमदनगर येथील शिक्षक रा० रा० अ० बा० रसाळ यांनीं मोठ्या परिश्रमानें मिळविली आहे. प्रस्तुत चरित्रलेखही रा० रसाळ यांच्याच श्रमाचें फल होय, हें मी येथें कृतज्ञतापूर्वक नमूद करितो.

तीसगांव येथे दिनकरबुवांच्या घराण्यांतील पुरुषांच्या तीन चार समाधि जवळ जवळ आहेत, त्यांत दिनकरांची समाधि कोणती, हें समजण्यास साधन नाही. जी समाधि सर्वांत जुनी दिसते, तीच बहुधा दिनकरांची असावी, असें वाटतें. यापैकी एका समाधीवर पुसट अक्षरांनीं लिहिलेला एक श्लोक आहे, तो असा:—

‘ वाच्या तिथी कृष्ण जुषाथ ज्येष्ठा । त्रिसष्ट सोळा लक्षे काल पुष्टा ॥

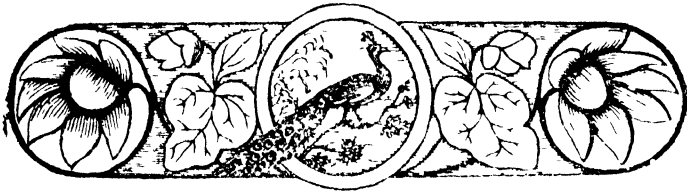
दिना दास राम प्राण जाला : श्रीगमचंद्रस्वरूपी मिळाला ’ ॥

परंतु हा श्लोक ज्या समाधीवर आहे, ती दिनकरबुवांची नसावी असें वाटतें; कारण ‘ त्रिसष्ट सोळा ’ म्हणजे शके १६६२ हा दिनकरांचा समाधि शक मानित्यास, निधनकालीं त्यांचें वय १००—१२० वर्षांहून अधिक होतें, असें म्हणावें लागेल. ‘ दिनादास राम प्राण जाला ’ ह्या चरणांतील ‘ दिनादास ’ हें नांव दिनकरबुवांच्या कवितेंत कोठेही आढळत नाही. तेव्हां ‘ दिनादास ’ म्हणजे दिनकरांचा शिष्य व पुत्र जो रामचंद्र, त्याची ही समाधि आहे, असें समजणें अधिक संयुक्तिक होईल. शेवटीं रामचंद्रबुवांनीं दिनकरबुवांवर लिहिलेली एक आरती येथें देऊन हा लेख पूर्ण करितो:—

‘ब्रह्मज्ञाना आगर सागर शांतीचा । कृपेचें माहेर उदधि करुणेचा ।
 शरणागत जनवत्सल मेरू सत्त्वाचा । विवेकाचा नायक दायक मुक्तीचा ॥ १ ॥
 अयदेव जयदेव जयजय गुरुदेवा । जय दिनकरदेवा ।
 निजभर्ते आरति तुज देसी निज ठेवा ॥ ध्रु० ॥
 नित्यानित्यविचारें निजसुख दाविसी । मी मम निरसुनि माझें आत्मत्व देसी ।
 जिवशिव भेदामेदें स्वर्णीं नुरवीसी । स्वानुभवे निजैक्य परब्रह्मैसी ॥ २ ॥
 निजदासादिव स्वामी दीनाचा । म्हणुनि दिनकरस्वामी आळविती वाचा ॥
 देवभक्ता ऐक्य करिसी तूं साचा । दिनकरनंदन राम शरण त्रिवाचा ॥ ३ ॥

महिपतींनीं आपल्या संतविजयाच्या १३ व्या अध्यायांत समर्थ-
 शिष्यांची नामावळी दिली आहे, तींत ‘दिनकर असती तिसर्गावी’
 असा स्पष्ट उल्लेख आहे.

दिनकरबुवांचे चिरंजीव रामचंद्रबुवा यांचा ‘श्रीसीतारामसंवाद’
 नामक एक ३३ अध्यायांचा ओवीबद्ध ग्रंथ रा० रसाल यांस
 उपलब्ध झाला आहे, त्यांत दिनकरबुवा व श्रीसमर्थ यांच्यासंबंधानें
 बरीच नवीन माहिती आहे, असें समजतें. अमृतराय या नांवाचे
 दोन कवि झाले, याबद्दलही सदर ग्रंथांत चांगला पुरावा आहे.
 प्रस्तुत ग्रंथाच्या चौथ्या भागांत रामचंद्रबुवांचें चरित्र देण्याचा
 विचार आहे, तेव्हां ह्या मुद्यांचा विचार करूं.

शिवरामस्वामी कल्याणकर.

शंभुसखीं धनदीहि न तें जें निजवित्तज यश शिवरामीं ।

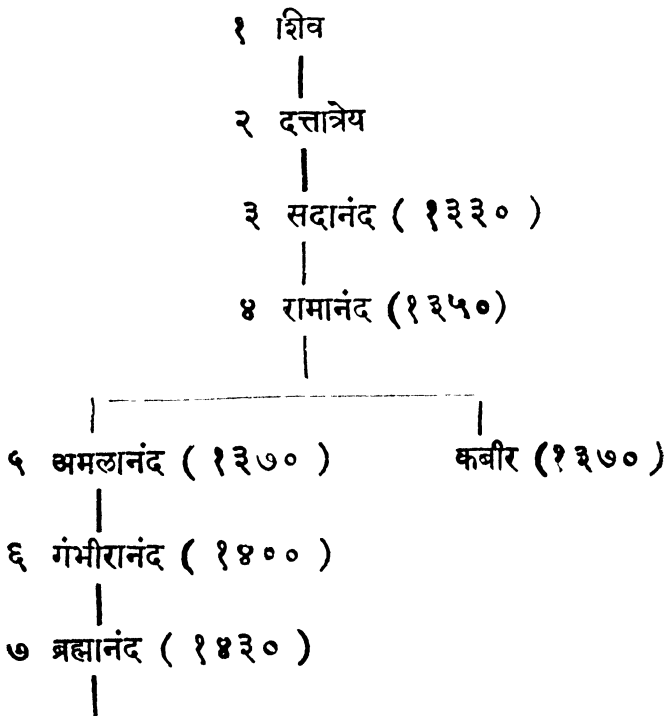
भुललों यातें जाणुनि निर्मळता चित्तजय शशिवरा मी ॥ १ ॥

सन्मणिमाला—मोरोपंत.

हे प्रसिद्ध सत्पुरुष इसवी सनाच्या सतराव्या शतकांत कलबुर्गा येथें होऊन गेले. हे रामदास, तुकाराम, केशवस्वामी, वामन, रंगनाथ इत्यादि सत्पुरुषांचे समकालीन असून, त्यांचा व यांचा चांगला परिचय होता. कलबुर्गा प्रांती 'महागांव' नामक एक गांव आहे, तेथें तिम्मण दीक्षित व राम दीक्षित या नांवाचे दोन बंधु रहात असत; पैकीं तिम्मण दीक्षितांस जानकीच्या उदरीं नारायण दीक्षित हे पुत्र झाले. ह्यांनीं आपली जोशीपणाची वृत्ति उत्तम प्रकारें चालविली. डंबळगांवचे बाळकृष्णपंत चंद्रकेत यांची मुलगी लक्ष्मी ही नारायण दीक्षितांस दिली होती. ह्या नारायण दीक्षितांचे वडील व मातुश्री हीं उतार वयांत काशीस जाऊन राहिलीं होती, त्यांचे भेटीस एकदां नारायण दीक्षित गेले असतां, तेथें त्यांस उपरति होऊन, ब्रह्मानंदस्वामींकडून त्यांनीं संन्यास-दीक्षा घेतली व तेव्हांपासून पूर्णानंद या नांवानें ते प्रसिद्धीस आले. ब्रह्मानंद स्वामी काशींत समाधिस्थ झाल्यावर पूर्णानंद कल्याणास आले व आपल्या मुलांबाळांस भेटून गांवाबाहेर मठांत राहूं लागले. पूर्णानंद यांस पूर्वाश्रमी संतती झाली, ती येणेंप्रमाणें:—१ तिम्मणभट्ट २ कृष्णाबाई ३ अनंतभट्ट ४ विवेकमा ५ रामभट्ट ६ गोदूबाई ७ शिवरामस्वामी.

शिवरामस्वामींची वृत्ति प्रथमपासूनच भगवत्परायण होती. पुढें ते मामलेदार झाले होते, पण लवकरच ती जागा सोडून

यांनीं पूर्णानंदस्वामींचा अनुग्रह घेतला ' असें काव्यसंग्रहांत लिहिलें आहे. शिवरामस्वामी एकदां पंढरपुरास गेले असतां, विजापुरचे कारभारी रुक्मणापंत यांशीं त्यांची गांठ पडली. रुक्मणापंत हे साक्षात्कारी पुरुष असून परमभागवत होते. त्यांच्या सहवासांत कांहीं वर्षे काढल्यावर शिवरामस्वामींचें परमार्थाकडे विशेष लक्ष्य लागत चाललें व पुढें त्यांनीं आपले तीर्थरूप पूर्णानंदस्वामी यांजकडून उपदेश घेतला. शिवरामस्वामींस पार्वती व सावित्री अशा दोन स्त्रिया होत्या. भागानगरच्या तानाशाचे कारभारी प्रसिद्ध साधु केशवस्वामी भागानगरकर यांचा शिवरामस्वामींवर विशेष लोभ असे. शिवरामस्वामींची गुरुपरंपरा पुढें दिल्याप्रमाणें:—

८ सहजानंद (१४६०) राजेबासकरांचे गुरु.

०. पूर्णानंद (१४९०)

१० ब्रह्मानंद (१५२०)

११ पूर्णानंद (१५५०)

१२ शिवरामस्वामी (१५८०)

१३ राजमणी (शिवमोग्गीकर)

१४ वैकुंठ

१५ केशव

शिवरामस्वामी कल्याण येथेंच समाधिस्थ झाले. शिवराम स्वामींची कविता पुष्कळ आहे व ती बहुतेक अद्याप अप्रसिद्ध आहे. शिवरामस्वामींच्या शिष्यपरंपरेचे कांहीं लोक हैदराबाद (भागानगर) येथें राहतात, त्यांजपाशीं शिवरामस्वामींचें एक ओवीबद्ध विस्तृत चरित्र आहे, असें समजतें.

‘ महाराष्ट्रकवि ’ चे संपादक रा० भावे यांनी महाराष्ट्र काव्य-ग्रंथांची एक यादी प्रसिद्ध केली आहे, तींत शिवरामस्वामींच्या नांवावर पुढील ग्रंथ दिले आहेत:—

१ गंडिकाख्यान श्लोक (काव्यसंग्रहांत प्रसिद्ध झालें आहे.) २ नानासाहेब पेशव्यास उपदेश, ३ पर्दे, ४ मुद्रिका, ६ रामजन्म

कटाव, ६ हस्तामलकाचें भाषांतर, ७ आत्मबोध श्लोक, ८ मनीषा-पंचक श्लोक, ९ शुकाष्टक, १० रामतुळसी अभंग, ११ बोध-बासष्टी, १२ शिवामृत, १३ उद्धोधदीपिका.

या ग्रंथांपैकी १ गंडिकाख्यान व २ नानासाहेब पेशव्यांस उपदेश हे ग्रंथ शिवरामस्वामी कल्याणकरांचे असतील असें वाटत नाहीं. रामदास-शिवाजीशीं समकालीन असलेले शिवरामस्वामी इ०स० १७४०त पेशवे पदारूढ होणाऱ्या नानासाहेब पेशव्यांस उपदेश करण्यास ह्यात होते, हें संभवनीय दिसत नाहीं. अर्थात् शिवराम या नांवाचा दुसरा कोणी तरी कवि होऊन गेला असला पाहिजे, हें उघड आहे. पुण्यानजीक मुळा नदीच्या कांठीं पौड नामक गांव आहे, तेथें ' दीननारायण ' नामक एक कवि ८० वर्षांपूर्वीं होऊन गेला, त्याच्या घरीं ' शिवराम ' नांवाचे एक सत्पुरुष कांहीं वर्षे राहिले होते व त्यांच्याच सहवासामुळे दीननारायणाची कवित्वाकडे प्रवृत्ति झाली, अशी माहिती मिळते; व ह्यावरून नानासाहेबांस उपदेश करणारे ' शिवरामस्वामी ' ते हेच असावेत; असें वाटतें. ह्या शिवरामाची बरीच कविता पौड येथें आहे. असो.

शिवरामस्वामी कल्याणकरांची कविता अगदीं सुलभ व प्रासादिक अशी आहे. त्यांनीं ठिकठिकाणीं आपले गुरु पूर्णानंद यांच्याही नांवाचा उल्लेख केला आहे. ' रामदासस्वामीची बखर ' या ग्रंथांत शिवरामस्वामीची थोडीशी माहिती दिली आहे ती वाचकांनीं अवश्य पहावी. शिवरामस्वामीचीं कांहीं पदे पुढें दिलीं आहेतः—

पंचपदी.

१

गुरु अरुणोदय काळीं शिवगुरुवर गीतीं गांवां ।

स्वहिताकारणें आपुला आपण विचार करावा ॥ ध्रु० ॥

इन्द्रियांसकट स्थूल नव्हे मी जाणता त्याचा ।
 याचें कारण विराट नोहे मी देखणा त्याचा ॥ १ ॥
 मनबुद्धि दो वृत्तिसि जाणे अंतःकरणाच्या ।
 कारण हिरण्यगर्भ तयाचा साक्षी मी साचा ॥ २ ॥
 स्वरूपी कांही विस्मृति तें मायेचें रूप जाणा ।
 तेंचि येथें कारण मीच जाणे आपणा ॥ ३ ॥
 तनुभयाचा साक्षी तो मी महाकारण ।
 तेथिल चौथे महामायेसी मीच वोळखण ॥ ४ ॥
 शबलद्वय उपाधि निरसितां जिवशिवपण हरलें ।
 शुद्ध पूर्णानंदी रिघतां शिवरामचि झालें ॥ ५ ॥

२

मी देह नव्हेसा झालों तेव्हा उपजणें ना निर्मणें ।
 रोड मोठा वृद्ध तरुण हें कांहीच मी नेणें ॥ १ ॥
 यापरि विचार करितां मनुजा सुमनें साक्षेपें ।
 चैतन्य आत्मा मी हें कळतां विचारही लोपे ॥ २ ॥
 मनसह अंतःकरणाचा परि देखणाचि वेगळा ।
 वर्णाश्रम सुख-दुःखें येउनि बाधति कवणाला ॥ ३ ॥
 क्षुधातृषादि प्राणधर्म हे मजला दिसताती ।
 मज मी फिरोनि पाहतां मग हे कवणा बाधिती ॥ ४ ॥
 हें जड ऐसें जाणुनि निराळा होउनी पाहतां ।
 व्यतिरेकेंची चिदचिदग्रंथी सुटे तत्त्वता ॥ ५ ॥
 सकळ सच्चिदानंदु हा हो अन्वयाचा बोधु ।
 तो जाणावा शिवरामाचा परिपूर्णानंदु ॥ ६ ॥

३

विषयइंद्रियें जड ओळखणें तेची विरक्ती ।
 चैतन्याकडे वृत्ति फिरवणें या नांव भक्ती ॥ १ ॥
 मी चिह्नन वृत्तिची प्रतीती शुद्ध तें ज्ञान ।
 यापरि त्रिवेणीचें नित्य करावें स्नान ॥ २ ॥

वर्णाश्रमसह युक्ताचारचि इन्द्रियां घडे ।
 विरक्ति भक्ति ज्ञान होतां आपेआप चडे ॥ ३ ॥
 मुळीच विचार हारपे हर्षामर्ष मंग कैचे ।
 शिवराम भजे पाय पूर्णानंदाचे ॥ ४ ॥

४

वृत्ती जिकडे धावे तिकडे न जावें तीपाठी ।
 साक्षी होउनि पाहतां स्वरूपी मग होय भेटी ॥ १ ॥
 वृत्तीकडे पाहतां वृत्ती आपणांतचि विरे ।
 आपण चैतन्य मात्र केवळ परिपूर्ण उरे ॥ २ ॥
 मग देखे ऐके त्वचे आढळे जो जो रस चाखे ।
 बोले चाले वेव्हारितां आपआपणां देखे ॥ ३ ॥
 सहज समाधि सहजचि भोगी पूर्णानंद उरे ।
 शिवराम निरावरण होउनी आनंदें वावरे ॥ ४ ॥

५

गुरु अरुणोदयकाळीं म्हणतां पदे पांच हीं ।
 अर्धी विवरुनि पाहतां होई देही विदेही ॥ १ ॥
 सद्गुरु आज्ञा वचन पाळणें या नांवें ।
 वेव्हारितां आपण आपणां विचरूं न द्यावें ॥ २ ॥
 विसरा विसरुनि आठवा प्रासुनि आत्मा स्वयें होणें ।
 होणें न होणें वृत्तीविण तें अंगीं अनुभवणें ॥ ३ ॥
 जर्गी आपण भरळा आपणामार्जी जग पाहे ।
 तो जाणावा शिवरामाचा पूर्णानंदु आहे ॥ ४ ॥

ह्या पंचपदीचा अर्थ फार गहन आहे. सद्गुरुकृपेनें जो पारमा-
 र्थिक अनुभव आमच्या साधुसंतांस प्राप्त झाला, तो सगळा या
 पंचपदीत सांगितला आहे. शिवरामस्वामींचें बोधबासणी नांवाचें
 एक उपदेशपर प्रकरण आहे, त्यांतही मुमुक्षु-जनांस फार उत्तम
 बोध केला आहे. हें प्रकरण माझ्या तीर्थरूपांच्या संग्रहीं होतें, तें

मी महाराष्ट्रकविकृत्यांकडे प्रसिद्धीसाठी पाठविले होते. परंतु पुढे ते मासिक बंद पडल्यामुळे, सदर प्रकरण प्रसिद्ध झाले नाही. शिवराम-स्वामींचीं आणखी कांहीं पदे येथे देतो.

१

भय कासयाचें आत्मानुभवी योगिया ? ॥ ध्रु० ॥
देह अहंभाव त्यागी । मृत्यु मारुनिया अंगी । देव आपणचि झालिया ॥ १ ॥
योग कर्मातें गाळी । ज्ञान संशयातें टाळी । आपुल्या ठायासी आलिया ॥ २ ॥
पूर्णानंदें पूर्णपणी । दुजयातें दृष्टी नाणी । शिवरामाचि होउनि ठेलिया ॥ ३ ॥

२

निर्जी नीज लागली मज माये । स्मरणाचा आठव तोहि नोहे नोहे ॥ ध्रु० ॥
जागृति स्वप्न सुषुप्ति द्वारपली । तूया तेथे विरोनिया गेली ॥ १ ॥
ब्रह्माविष्णुहरिहरादिक मूर्ति । मजमार्जी स्मरोनी उठताती ॥ २ ॥
पूर्णानंदी मी सहज निजो गेले । शिवरामी उठोचि विसरले ॥ ३ ॥

३

संत दयाळ कसे । राजा-रंक जयां सरिसे ॥ ध्रु० ॥
देउनि भेटी तोडिति माया । नेउनि दाविति निजपदढाया ॥ १ ॥
श्रवणीं पाजुनि अमृतवाणी । नेउनि दाविति चिन्मयखाणी ॥ २ ॥
शिवरामाचे अभिनव लेणे । लेवविले मज पूर्णकृपेने ॥ ३ ॥

४

तेचि गत बाई । आचार तिचे ठायी ।
जाणिवेचा बोल अंगी येउं दिला नाहीं ॥ ध्रु० ॥
सत्कर्माचा सडा बरा घालुनिया द्वारी ।
माजघराचि बोज बरी दावि लोकाचारी ॥ १ ॥
निष्कामाचें चहू कोनीं सारविले घर ।
सुरंग रंग रंगमाळ घालि निरंतर ॥ २ ॥
घवघवीत प्रेमकुंकू लावुनिया भाळी ।
पूर्णानंदी शिवरामी विचरे वेल्हाळी ॥ ३ ॥

५

जीवगांठी समूळ छेदुनियां । उभा कैसा सन्मुख येउनियां ॥ ध्रु० ॥
 कवण भाग्य नकळे मज माझे । दिली भेटी दयाळ गुरुराजे ॥ १ ॥
 दृश्य देखणे सर्व हिरुनि नेले । मन माझे संकल्पशून्य केले ॥ २ ॥
 स्फुरणाची मोडिली सर्व वाट । शिवरामी शिवराम असे दाट ॥ ३ ॥

६

हुकूम साहेबका । हम तो चोपदार बांका ॥ ध्रु० ॥
 ब्रह्माविष्णुमहेश । प्रभुका अवतार खासा ॥ १ ॥
 दश चारोंपर सत्ता । ब्रह्मा सत्यलोकका दाता ॥ २ ॥
 पूर्ण गुरु शिवराम बंदा । बंदगी करले येखादा ॥ ३ ॥

शिवरामस्वामींचीं अष्टोत्तरशत शिवबेल (अभंग), रामतुळसी (अभंग) व बोधामृत (श्लोक) अशीं तीन प्रकरणे बेळगांव येथील रामतत्त्व प्रकाश छापखान्याच्या मालकांनीं प्रसिद्ध केली आहेत. हीं प्रकरणे शिवरामस्वामींनींच रचिली आहेत, याबद्दल शंका नाही; पण 'राम-तुळसी' प्रकरणाच्या शेवटीं 'नारायण पाहीं अष्टोत्तरशत । शिवरामी वाहात रामतुळसी ॥' असा जो चरण आहे, त्याचा अर्थ बरोबर लागत नाही. त्याच्या जागीं 'नारायणपायीं अष्टोत्तरशत । शिवराम वाहात रामतुळसी' असा मूळ चरण असावा असे वाटते. हे राम-तुळसी प्रकरण फार गोड आणि अत्यंत भक्तिपूर्ण आहे. पुढील अभंग पहा:—

जेणे हें ब्रह्मांड सत्यत्व पै भासे । तो राम आभासे चराचर ॥ ५ ॥
 चराचरीं अवघे रामरूप झाले । मी तूपण नेले रामराजे ॥ ६ ॥
 रामीं कामना ही रामीं राम पाहीं । राम होउनि राहीं रामरूपी ॥ ७ ॥
 विकल्प संकल्प मनाचे व्यापार । जाणता निर्धार रामराजा ॥ १० ॥
 राजा इंद्रियांचा मनातें चाळवी । बुद्धीतें बोधवी स्वसत्तेनें ॥ ११ ॥
 बुद्धीतें बोधवी निश्चय करवी । अकर्ता म्हणवी रामराजा ॥ १३ ॥
 आपण श्रीराम कानातें ऐकवी । त्वचेतें जाणवी उष्णशीत ॥ १७ ॥

सीताराम ढोळां रूपानें दाखवी । रसनें चाखवी नानारस ॥ १८ ॥
 नाना परिमळ घ्राणा हुंगवीत । तेजें भासवीत दिवा जैसा ॥ १९ ॥
 दिबीं जे करिती इंद्रियव्यापार । राम निर्विकार साक्षीमुख ॥ २० ॥
 मुखीं जे बोलवी नाना शब्दरचना । तोचि रामराणा धरा हातीं ॥ २१ ॥
 हातीं राम माझा देववी घेववी । चरण चालवी पाउलातें ॥ २२ ॥
 राम देखों स्वप्नीं राम देखों शयनीं । जागृतीं नयनीं राम देखों ॥ २३ ॥
 राम ढावा उजवा राम मागें पुढे । रामाचें रूपढें सबाद्योसी ॥ २४ ॥
 राम सर्वाङ्गानि वरता अंतराळी । पाताळाचा तळीं राम देखों ॥ २५ ॥
 सबाद्य कोंदले राम सीतापती । आकारली मूर्ति विश्वाकार ॥ २६ ॥

हे एकंदर अभंग ११० आहेत. बोधामृताचे श्लोक ५२ असून त्यांतील पहिल्या ३९ श्लोकांत अध्यात्मबोध केला आहे व पुढील १७ श्लोकांत सद्गुरुस्तुति केली आहे. ह्या प्रकरणाचे शेवटचे दोन श्लोक असे आहेत:—

भजन निजगुरूचें सर्वभूतीं करावे । गुरुचरण पहाया सर्वकाळीं झुरावें ॥
 गुरुमुख निज बोधें चित्त आधीं भरावें । गुरुवर शिवरामें बोलिलें आचरावें ॥
 बंदूनि नारायणदेव पाउलां । बोधामृत ग्रंथ जगासि आर्पिला ॥
 संतांसि जै मानितसेल निश्चितीं । तरी विचारा शिवरामभारती ॥
 बोधबासष्टीचा शेवटचा चरण असा आहे:—

‘बासष्टी पद बोधाचें । जीवें करि जो वचनाचें ।

बळ हें श्रीगुरुचरणाचें । शिवरामचि होउनि नाचे ॥’

शिवबेल हें प्रकरण शिवरामस्वामीकृतच होय, हें त्याच्या शेवटच्या चरणावरून स्पष्ट होतें:—

पूर्ण शिवरामीं अष्टोत्तरशत । शिवराम वाहत शिवबेल ॥ १०८ ॥

ह्या प्रकरणांत स्वामीनीं आपला परमार्थनुभव वर्णिला आहे, ह्यांतील कांहीं अभंग पुढें दिले आहेत:—

नाहींच वियोग शिवाचा मजला । एकाकार झालों शिवरूप ॥ ९८ ॥

ऐसा कोणी नाहीं शिवजीसारखा । जेणें आत्मसखा भेटविला ॥ ९९ ॥

भेटता आणि भेटी भेटणें न दिसे । स्वयं शिव भासे आत्मरूप ॥ १०० ॥
 आत्मा अंतरीचा जीवाचें जीवन । प्राणाचाही प्राण शिवदेवो ॥ १०१ ॥
 शिवाच्या वियोगें जंव यावा प्राणें । विवेकें येवोन वांचविलें ॥ १०२ ॥
 विवेकें वांचतां आठवेना शिव । सवे यावा जीव ऐसें वाटे ॥ १०३ ॥
 वाटे जातां शिव देखिला अवचट । गेणें जाणें खुंटे तेचि वेळां ॥ १०४ ॥
 वेळोवेळां मज बोलतां चालतां । शिवरूपीं ममता लागली हे ॥ १०५ ॥
 लागलें शिवसुख आवडी वाढली । ओळंगू लागली मोक्षलक्ष्मी ॥ १०६ ॥
 लक्ष्मीच्या कडीये नारायण पढिये । शिव आवडीये वानूं किती ॥ १०७ ॥

गंडिकाख्यानाचे शेवटचा श्लोक असा आहे:—

ऐशा लिला नाथगणेश कर्ता । जो नाममात्र जिवक्लेशहर्ता ॥

तो शिवरामा स्मरणीं रिघोनी । भरी स्वनामामृत नित्य गोणी ॥ २३ ॥

ह्या श्लोकांतील नाथगणेश या नांवाचा उल्लेख पाहिला म्हणजे सदर काव्याचा कर्ता शिवरामस्वामी कल्याणकरांहून निराळा असला पाहिजे, हें उघड होतें.

महाराष्ट्रकवि मामिक पुस्तकांत शिवकथामृत नामक एक मोठें काव्य प्रसिद्ध झालें आहे, ते शिवराम स्वामीचेच होय स्कंद पुराणाच्या ब्रह्मोत्तर खंडावर ही प्राकृत टीका आहे; अध्याय २२ असून श्लोकसंख्या सुमारे १२०० होईल. या काव्यांत ओत्री, पदै व श्लोक इत्यादि वृत्तांचा उपयोग केला आहे. एकंदर काव्य सामान्य प्रतीचें दिसतें; भाषाशुद्धीकडे फारसें लक्ष दिलेंलें दिसत नाहीं. काव्यांतला मुख्य रस 'भक्ति' असून, कथाभागपरखें इतर रसांचीही थोडथोडी झांक मारते. ह्या काव्यावरून व 'शिववेळ' प्रकरणावरून शिवरामस्वामी शिवोपासक होते, असें दिसतें. शिवकथामृतांत शिवरामस्वामींनीं आपल्या आई-बापांचा व गुरूंचा सर्वत्र उल्लेख केला आहे:—

नारायणा शरण जातां । चरणींचा तो आमोद घेतां ।

त्या सुखें स्फुरली शिवकथा । श्रोता वक्ता शिवरावो ॥ ५० ॥

हा बलात्कार लक्ष्मीपतीचा । तोचि कर्ता जाला कवित्वाचा ।
चेववूनि शिवरामवाचा । रची सुखाच्या ग्रंथातें ॥ ५१ ॥

अध्याय १ ला.

लक्ष्मीनारायणा शरण । गोकर्णक्षेत्रमहिमावर्णन ।
श्रोतीं व्हावें सावधान । निरोपण अवधारा ॥ ४४ ॥

अध्याय २ रा.

ब्रह्मोत्तर खंडीची हे कथा । लक्ष्मीपतीच ग्रंथकर्ता ।
पूर्णानंदें रसिक वक्ता । शिवरामदाता गुहारावो ॥ ३३ ॥

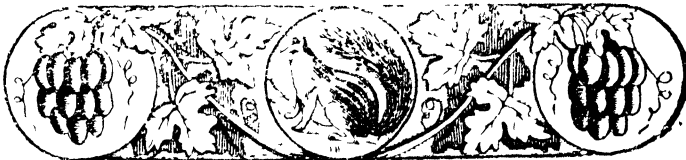
आध्याय ३ रा.

लक्ष्मीपतीने धरुनि हातीं । शिवकथा मज दाविली निश्चितीं ।
येन्हवीं मज कैची इतुकी मती । जे शिवकीर्ति वर्णावया ॥ २९ ॥

अध्याय ५ वा.

ब्रह्मोत्तरखंडांतील कथामागावर शिवरामस्वामीकृत शिवकथामृत,
श्रीधरकृत शिवलीलामृत व मारोपंतकृत ब्रह्मोत्तरखंड, असे तीन
मराठी ग्रंथ आहेत; त्यांत शिवलीलामृत हाच ग्रंथ अधिक चांगला
आहे व त्या मानानें त्याची लोकप्रियताही विशेष आहे.

विस्तारभयास्तव शिवकथामृतांतले वेंचे येथे देतां येत नाहीत;
तरी तो ग्रंथ वाचकांनीं महाराष्ट्रकवि मासिक पुस्तकांत वाचोवा,
अशी विनंति आहे.

उद्धवचिद्धन.

उद्धवचिद्धन केवळ मी मोर तयासमोर दर्शनं ।

तोष्टव करितों होउनि गतताप तदीय सूक्तिवर्णनं ॥ १ ॥

सन्मणिमाला-मोरोपंत.

ह्या कवीच्या चरित्रासंबंधाने सर्वस्वी विश्वसनीय अशी माहिती अद्याप उपलब्ध झाली नाही. या कवीने लिहिलेली एक संतमालिका 'महाराष्ट्र कवि' मासिक पुस्तकांत प्रसिद्ध झाली आहे, तीत रामदास व त्यांचे शिष्य व तुकारामबुवा व त्यांचे मुलगे यांच्या नांवाचा उल्लेख आढळतो; यावरून उद्धवचिद्धन हे रामदास-शिवाजीच्या काळीं विद्यमान असून, समर्थपक्षां ते वयाने लहान होते, असे स्पष्ट विधान करण्यास हरकत नाही. बीड येथील प्रसिद्ध सत्पुरुष जनी-जनार्दन यांचे विद्यमान वंशज हरिमक्तिपरायण मथुरानाथ गोसावी, यांनी रा० विश्वनाथ काशीनाथ राजवाडे यांस, उद्धवचिद्धनासंबंधाने जी माहिती दिली, तीही बरील विधानास बळकटी आणीत आहे. पुढील पद पहा:—

ज्याचे वंशी कुळधर्म रामसेवा । त्याचे वंशी मज जन्म दे गा देवा ॥ ध्रु० ॥

वारंवार विनंति आयकावी । दयासिधू ही सर्व सिद्धि न्यावी ॥ १ ॥

ज्याची वाणी रंगली रामनामा । त्यासि मजसी संवाद घडो रामा ॥ २ ॥

म्हणे उद्धवचिद्धन महाराजा । रामदासाचा संग घडो माझा ॥ ३ ॥

या पदाच्या शेवटच्या चरणांतील 'रामदास' या शब्दाचा अर्थ, हरिमक्तिपरायण मथुरानाथ गोसावी यांनी, 'श्रीसमर्थ रामदासस्वामी' असा केला आहे व उद्धवचिद्धन हे समर्थांशी समकालीन होते, हे लक्षांत घेतलें असतां, गोसावीबुवांचा हा अर्थ पुष्कळ अंशीं समर्पक दिसतो. परंतु बरील पदाच्या एकंदर रचनेकडे पाहिलें म्हणजे असें

वाटते कीं, ' ज्याचे मुखांत निरंतर रामनाम आहे, अशा रामभक्ताची व माझी गांठ पडो ' इतकीच विनंति कवीने देवापार्शी सामान्यत्वेकरून केली आहे; ' श्रीसमर्थरामदासस्वामीची व माझी भेट व्हावी ' अशा प्रकारची व्यक्तिविषयक कल्पना त्यांत कोठेही नाही. आतां वरील पदाच्या शेवटच्या चरणाचा अन्वय जर ' उद्धवचिदधन म्हणे ' महाराजा रामदासाचा माझा संग घडो ' असा लाविला, तर हें पद रामदासस्वामींस अनुलक्षून आहे, ही कल्पना कांहींशी सयुक्तिक दिसेल; पण अशा प्रकारची ओढाताण केल्यास मूळ पदाचा अर्थगौरव त्या मानानें कमी होतो, हें लक्ष्यांत ठेविलें पाहिजे. उद्धवचिदधनाचा पुढील अभंगही असाच शंकाजनक आहे:—

“रामनाम कथागंगा । श्रवणें पावन करी जगा ॥ १ ॥

तीस प्रेमपूर आला । शंकरहृदयीं सामावला ॥ २ ॥

रामदासांची माउली । आळशावरी गंगा आली ॥ ३ ॥

झालें कीर्तन या भावें । संतसज्जनी मानावें ॥ ४ ॥

आम्ही रामाचे पाईक । आमुचा श्रीराम नाईक ॥ ५ ॥

आमुचा भाव रामापायी । आम्ही रामावांचुनि नाही ॥ ६ ॥

म्हणे उद्धवचिदधन । आम्ही जालों रामार्पण ॥ ७ ॥

या अभंगांतील ' रामदासांची माउली ' या शब्दांचा अर्थ कसा करावयाचा, हा मोठा प्रश्न आहे. पुढील चरणांत कीर्तन

* या अभंगाचे पहिले तीन चरण रामदास स्वामीचे आहेत, असें समजून रामदासस्वामींच्या समग्र ग्रंथात ते उतरून घेतले आहेत; परंतु संप्रदायपरंपरेनें भजन करणाऱ्या लोकांकडून अशी माहिती मिळते कीं, हा सगळाच अभंग उद्धवचिदधनाचा आहे; व अभंगाच्या भावार्थाकडे पाहतां. होच माहिती बरोबर असावी, असे वाटते. काव्यसंप्रदात प्रस्तुतचा अभंग अढळत नाही; यावरून या कवीची बरीच फुटकळ कविता अद्याप अनुपलब्ध असली पाहिजे, असें उघड अनुमान होतें.

झाल्याचा स्पष्ट उल्लेख आहे. तेव्हां हें कीर्तन रामदासस्वामींचेंच असावें असें वाटतें. उद्धवचिद्धन यांनीं संतचरित्रांवर एकदोन मोठे ग्रंथ लिहिले आहेत. ते जर सुदैवानें उपलब्ध होतील, तर या मुद्द्यावर चांगला प्रकाश पडेल; तोंपर्यंत, या कवीसंबंधाची जी काय थोडी बहुत माहिती आज उपलब्ध झाली आहे, तिच्याच आधारेनें पुढील मार्ग आक्रमण करणें भाग आहे.

उद्धवचिद्धन हे मोगलाईत, वाडी स्टेशनापासून ९७ मैलांवर धारूर या नांवाचें एक गांव आहे, तेथें राहत असत. उद्धवचिद्धन हें एक नांव नसून 'एकाजनार्दन' या नांवाप्रमाणें तें एक गुरुशिष्यबोधक नांव आहे. प्रस्तुत कवीचें नांव 'उद्धव' असून, 'चिद्धन' (चिद्धनानंद) हें त्यांच्या गुरूंचें नांव होय. चिद्धन हे उद्धवस्वामीचे मामा असून गुरूही होते. रा० राजवाडे यांनीं प्रस्तुत कवीचा काल शके १६२० म्हणजे इ० स० १६९८ हा दिला आहे; पण त्यास आधार काय आहे, याचा उल्लेख त्यांनीं कोठेही केला नाही. कविचरित्रकारांनीं उद्धवचिद्धनाचा जन्मशक १२९० दिला आहे; पण या कवीनें लिहिलेल्या संतचरित्रांत, चौदाव्या शतकांतील संतांचींही चरित्रें आढळतात, यावरून, कविचरित्रकारांनीं दिलेला शक चुकीचा आहे, हें सप्रमाण सिद्ध होतें. काव्यसंग्रहकारांनीं उद्धवचिद्धनाचा काल इ० स० १६९० दिला आहे; पण महिपतींनी दिलेल्या माहितीशीं तो सुसंगत दिसत नाही. काव्यसंग्रहकार्यांनीं आपल्या अनुमानजन्य विधानाच्या समर्थनार्थ जीं प्रमाणें दिलीं आहेत, त्यांत 'या कवीच्या 'भक्तकथामृतसार' या ग्रंथांत शके १२९० च्या पुढील संतांचींही चरित्रें दिलीं आहेत' असें एक प्रमाण दिलें आहे; पण "भक्तकथामृतसार" हा ग्रंथ आपणास अद्याप उपलब्ध झाला नाही' असें त्यांनीं पुढें स्पष्ट सांगितलें आहे. अशा स्थितीत, जो

ग्रंथ आपल्या अवलोकनांत आला नाही, त्यांत अमुक अमुक संतांचीं चरित्रे दिली आहेत, असें अगदीं ठासून लिहिण्यास काव्यसंग्रहकार कसे धजावले, याचें मोठें आश्चर्य वाटतें. अस्तु. एकंदरीत, उपलब्ध असलेला सर्व पुरावा लक्षांत घेतां, उद्धवचिद्धन हे इ० स० १६८० च्या सुमारास विद्यमान होते, असें म्हणण्यास कांहीं हरकत दिसत नाही. या कवीचें आडनांव 'कोकीळ' होतें, असें ह० प० मथुरानाथ गोसावी यांजकडून समजल्याचें रा० राजवाडे यांनीं ग्रंथमालेंत लिहिलें आहे. उद्धवचिद्धन हे देशस्थ ब्राह्मण. ते मोठे रामभक्त होते. प्रतिवर्षीं धारूर येथें आपल्या मठांत रामनवमीचा मोठा उत्सव करण्याचा त्यांचा परिपाठ असे. एका रामनवमीच्या दिवशीं उद्धवचिद्धन हे बेदर येथें असतां, तेथें त्यांजकडून घडलेल्या एका चमत्काराची हकीकत महिपतींनीं आपल्या भक्तविजयाच्या ५६ व्या अध्यायांत दिली आहे; ती सारांशरूपानें येथें देतोः—

‘ एके वर्षीं चैत्र शुद्ध प्रदिपदेस, उद्धवचिद्धन बेदर येथें गेले असतां तेथील लोकांनीं त्यांचें कीर्तन करविलें कीर्तनास मोठमोठे पंडित, शास्त्री व इतर भाविक जन आले होते. त्यांस तें कीर्तन इतकें आवडलें कीं, आणखी कांहीं कीर्तनें करण्याची उद्धवचिद्धनांस त्यांनीं विनंति केली. त्यावेळीं उद्धवस्वामींनीं त्यांस सांगितलें कीं, ‘रामनवमीच्या उत्सावासाठीं मला धारूर येथें गेलें पाहिजे.’ लोक म्हणाले कीं, ‘यंदाची रामनवमी आपण येथेंच करावी.’ लोकांचा अत्याग्रह व आस्था पाहून उद्धवचिद्धन फार खूप झाले व त्या वर्षींची रामनवमी बेदर येथेंच करण्याचें त्यांनीं कबूल केलें. मग, एक मोठा वाडा पाहून लोकांनीं तेथें प्रशस्त मंडप उभारिला व त्यांत मखर बांधून, श्रीरामचंद्राची मूर्ति आणून बसविली. उत्सवासाठीं मोठमोठे हरिदास, वैष्णव इत्यादिकांस आमंत्रणें दिलीं.

नित्य पक्वान्नाचें भोजन व रात्रौ हरिकीर्तनाचा मोठा थाट सुरू झाला. दिंड्या पताका घेऊन वैष्णव वीरांचे समुदाय मोठमोठ्या मिरवणुकी काढूं लागले. पुढें वाजंत्री वाजताहेत व मागून वैष्णववीर प्रेमानंदानें भजनाचा घोष करीत चालले आहेत, इतक्यांत, वाटेंत एक मशीद होती, तेथील मुसलमानास हा प्रकार पाहून मोठें वैषम्य वाटलें. त्या वेळीं बेदर येथें मुसलमानाचें फार प्राबल्य होतें. न्याय नाही, मनसुबा नाही, बळी तो कान पिळी, अशा प्रकारची शोटीगपाच्छाई तेथें माजून राहिली होती. अशा स्थितींत, आपल्या मशिदीवरून 'हिंदु काफरांनीं' भजन करीत जावें, ही गोष्ट तेथील मुसलमान गुंडांस कशी खपावी ? त्यांनीं एकदम वारकरी मंडळावर दगड आणि धूळ यांचा वर्षाव सुरू केला ! कित्येक गुंडांनीं वारकऱ्यांच्या पताका हिसकून घेतल्या, तर कोणी त्यांस विनाकारण मारूं लागले. विण्याच्या तारा तोडून टाकल्या, मृदंग फोडून टाकले व सगळ्या वैष्णवांस हांकून लाविलें ! मग ते बिचारे उद्धवाचिद्वनांपाशीं आले व झालेला वृत्तांत त्यांनीं त्यांस निवेदन केला. तो ऐकतांच उद्धव स्वामीस पराकाष्ठेचें दुःख झालें.

‘ मग मखरापाशी जाऊन तत्त्वता । म्हणे ‘ जयजयाजो रघुनाथा । ।

हे नव्हतें येत दुक्षिया चित्ता । तरी अट्टहास वृथा का केला ? ॥

तूं श्रीराम जानकीवरू । वससी सर्वांचे अंतरू ।

मी कासया आता खेद करूं ? । केला अनादरू संतांचा ॥

याप्रमाणें देवापाशीं गाव्हाणें करून उद्धवस्वामींनीं श्रीरामाची मूर्ति देव्हान्यांत नेऊन ठेविली, मखर मोडून टाकिलें व मंडपही काढून ठेविला. नंतर जमलेल्या वैष्णवांस नमन करून ते सप्रेम हरिकीर्तन करीत बसले भगवद्भक्ताची ही अनुकंपनीय स्थिति अवलोकन करून मारुती अत्यंत क्रोधायमान झाले; सगळें

बेदर शहर पालथें घाळूं कीं जमिनींत गाडून टाकूं, असें त्यांस झालें. मग मोठ्यानें भुभुःकार करून त्यांनीं मशिदीवर उड्डाण केलें व जोरानें मशिदीच्या भिंती हालविण्यास प्रारंभ केला. मशिदी-शेजारीं एक फकिराचें झोपडें होतें; तो फकीर हा भयंकर प्रकार पाहून फार भयभीत झाला. त्यानें तत्काल जाणलें कीं, मुसलमान गुंडांनीं हरभक्तांचा छल केल्यामुळें, त्यांचा सूड उगविण्यासाठीं हा बलभीम या ठिकाणीं प्राप्त झाला आहे; आतां मशिदींतील मुसल-नांचीं शंभर वर्षे भरलीं, यांत कांहीं संशय नाही. मग त्यानें हात जोडून अत्यंत भक्तिपूर्वक मारुतीची प्रार्थना केली कीं, 'महाराज, माझ्या एवढ्या झोपडीस कोणत्याही प्रकारें धक्का लावूं नये.' हें फकिराचें भाषण मशिदींतील गुंडांच्या कानीं पडतांच त्यांस वाटलें कीं, फकीर ज्या अर्थी स्वतःशींच मोठ्यानें बोलत आहे, त्या अर्थी त्यास वेड लागलें असावें. तथापि फकिरानें, त्या लोकांच्या थट्टेकडे लक्ष्य न देतां, 'एक वानर मशिदीवर बसून मशीद पाडीत आहे, तरी तुम्ही बाहेर पडा' असें त्यांस सांगितलें. परंतु हा हितबोध त्या उद्धट लोकांस कसचा पसंत पडतो? ते म्हणाले कीं, वानराचे बापदादे आले तरी त्यांजकडूनसुद्धां मशीद पाडली जाणार नाही! हा त्यांचा उन्मत्तपणा पाहून मारुतीराय अत्यंत क्रोधाविष्ट झाले व एका लाथेनें मशिदीची इमारत त्यांनीं जमीनदोस्त करून टाकली. मग जो अनर्थ उडाला, तो काय वर्णावा? मशिदींतील बहुतेक गुंड जागच्या जागीं चिरडून मेले, कोणी अर्धमेले होऊन विव्हळू लागले व थोडेसे वांचले, ते भयानें वाट फुटली तिकडे पळत सुटले! अशा स्थितींत, एका मुसलमानानें धांवत जाऊन, हा सगळा प्रकार मुसलमानी मोहल्यांत जाहीर केला. मशीद पाडल्याची हकीकत तो आपल्या जातभाईस सांगत आहे, तोंच त्याच्या पोटांत असा भयंकर शूळ उठला कीं, त्याच्यानें पुढें एक अक्षरही बोलवेना!

इतक्यांत, तो फकीर त्या ठिकाणीं प्राप्त झाला व मुसलमान गुंडांनीं उद्धवचिद्धनांचा छल केला, म्हणून वानरानें मशीद पाडून गुंड मारल्याची हकीकत त्याने सगळ्या मुसलमानांस कथन केली. मग, ज्या मुसलमानाच्या पोटांत शूळ उत्पन्न झाला होता, त्यानें उद्धवचिद्धनांची भेट घेऊन त्यांची क्षमा मागितली व त्यांस एक हजार रुपये देऊन श्रीरामनवमीचा उत्सव यथासांग रीतीनें करण्याविषयीं विनंति केली. मग शहरांतले लोक जमा होऊन, त्यांनीं थोड्या वेळांत मंडप पुनः उभा केला व मखर करून त्यांत श्रीरामचंद्राची मूर्ति स्थापन केली. ब्राह्मणभोजनें आणि हरिकीर्तन यांचा द्वादशीपर्यंत सारखा थाट उडून राहिला होता. असो. याप्रमाणें उत्सव समाप्त झाल्यावर उद्धवचिद्धन हे आपल्या धारूर गांवीं निघून गेले. या एकंदर चमत्काराचें वर्णन करून, शेवटी महिपति म्हणतात:—

‘ साधुसंतांचा द्वेष करी । तयासी दुःख जन्मभरी ।

विघ्न येती नानापरी । तयाचे घरी शोधित ॥ ’

आमच्या साधुसंतांवर नेमळटपणाचा आरोप करणाऱ्या प्रतिनिविष्टांनीं आमच्या साधुसंतांचें भक्तिबल केवढें विलक्षण कार्यकर होतें, हें ह्या गोष्टीवरून समजून घ्यावें. आमचे सगळे साधुसंत भूतदयेचे केवळ पुतळे असल्यामुळे, त्यांनीं आपण होऊन आपल्या शत्रूसही त्रास दिला नाही, ही गोष्ट खरी; परंतु त्यांच्या ठायीं ‘ जें भगवंताचें अधिष्ठान ’ झालें होतें तें एवढें सामर्थ्यवान् होतें कीं, त्या एकट्याच्या जोरावर ते मृत्यूच्या भयंकर दाढेंतूनही सुटून आले, अग्नि त्यांचें दहन करूं शकला नाही, उदक त्यांस बुडवूं शकलें नाही आणि जुलमी व धर्मविध्वंसक राजांचे तुरंग त्यांस कोंडून ठेवण्यास समर्थ झाले नाहीत. आमच्या साधुसंतांच्यासारखें भक्तिबल आणि पुण्यबल जर आमच्या हल्लींच्या पुढाऱ्यांच्या भंगीं असेल,

तर अखिल पृथ्वीवर त्यांच्या सन्मार्गाच्या आड येणारी अशी कोणतीच सत्ता असू शकणार नाही.

उद्धवचिद्धनाच्या जन्मतिथीप्रमाणेच त्यांची मृत्युतिथीही प्रसिद्ध नाही, ही मोठ्या खेदाची गोष्ट आहे. उद्धवचिद्धन हे महाराष्ट्रांतील संतमालेंत चांगले नामांकित होते, हें या लेखाच्या आरंभीच दिलेल्या सन्मणिमालेंतील पंतांच्या आर्येवरून स्पष्ट दिसते. महिपतींच्या पूर्वीचे महाराष्ट्र-संतचरित्रकार या नात्याने ते विशेष प्रसिद्ध आहेत. 'उद्धवचिद्धनाच्या संतचरित्रांवरून मी भक्तविजय ग्रंथ लिहीत आहे.' असे त्या ग्रंथाच्या आरंभीच महिपतींनीं म्हटलें आहे. उद्धवचिद्धनाच्या कवित्वासंबंधानें महिपतींनी पुढील उद्गार काढिले आहेत:—

‘ जयाचीं पदपदांतरे बहुत । अनुभवरसिक जडाव अद्भुत ।

प्रेमळ विरक्त भाविक भक्त । भजनीं रत जाहलासे ॥ ’

उद्धवचिद्धनाची पुढील कविता काव्यसंग्रहांत प्रसिद्ध झाली आहे:—१ शुकरभासंवाद, २ श्रियाळचरित्र, ३ नागनाथचरित्र, ४ हेगराजचरित्र, ५ बहिरंभटचरित्र, ६ मृत्युंजयचरित्र, ७ गोरकुंभारचरित्र, ८ अनुभवशतक, ९ भगवद्गीता, १० गुरुशिष्यसंवाद व ११ पदे ४३—या सगळ्या प्रकरणांची पद्यसंख्या १०२० आहे. याशिवाय ध्रुवाख्यान, भक्तकथामृतसार व भक्तकथातत्त्व हे उद्धवचिद्धनाचे तीन ग्रंथ अद्याप अनुपलब्ध आहेत. हे ग्रंथ प्रसिद्ध झाल्याशिवाय उद्धवचिद्धनाचें चरित्र सर्वांगपूर्ण रीतीने लिहितां येणें शक्य नाही.

उद्धवचिद्धनाची कविता अगदीं सार्धी परंतु भक्तिरसपूर्ण आहे. भाषा अत्यंत सुलभ असून, तीत परकीय भाषेंतले शब्द फारसे आढळत नाहीत. कवीचा कटाक्ष केवळ अर्थबोधाकडेच विशेष असल्यामुळे, काव्यदृष्टीने, उद्धवचिद्धनाची कविता म्हणण्यासारखी हृदयंगम दिसत नाही; तथापि एका प्रेमळ सत्पुरुषाचे उद्गार या

दृष्टीने पाहिल्यास तिची योग्यता मोठी आहे, हें कोणाच्याही लक्ष्यांत येईल. उद्धवचिद्वनाच्या गीतार्थमंजरींत थोडेसे कवित्व चमकतें, पण त्यापेक्षां तें त्यांच्या पदांत अधिक चमकतें. त्यांच्या कवितेंतले थोडेसे वेंचे येथें देऊन, हा लेख आतां पूर्ण करितों.

पुढील श्लोकांत उद्धवचिद्वनानीं आपल्या पारमार्थिक अनुभवाचें वर्णन केलें आहे:—

‘ विराजलों शांतिमुखासनीं रे । स्थिरावलों आचळ आसनीं रे ॥

आतां सुखाची मज काय वाणी । केला सखा सद्गुरु चक्रपाणी ॥

बहु नग कनकाचे तेंवि मी विश्व जालों ।

मंजवरि जग खेले मी तया भिन्न ठेलों ॥

दिनकरकिरणानें देखिलें जै निशीतें ।

तइ मग मजमाजी नांदती सर्व भूतें ॥

केला निवास सहजें स्वरूपावबोधी ।

तैपासुनि विषमता हरली उपाधी ॥

आलें अपारपद वैभव भाग्य हाता । तेणेंचि द्वैत सरलें जगदेव गातां ॥

मी राम म्यां मारुनि रावणातें । म्यां सोडियेलें विबुधा जनातें ॥

म्यां तारिले पर्वत सागरीं हो । मी रामनामें जग उद्धरी हो ॥

मी कृष्ण मीं मर्दुनि काळियाला । म्यां ब्रह्म हा गोपसमूह केला ॥

मी गोपिका भोगुनि ब्रह्मचारी । मी गोधनें चारुनि निर्विकारी ॥

मी शून्यता ग्रासुनि शून्य जालों । शून्यासही चाटुनि मीचि प्यालों ॥

अनंत मी मीपण हाचि अंतु । मी हारपे निश्चित निश्चितार्थु ॥

ब्रह्मादि मुंगी वरि ब्रह्मभावे । साष्टांगता सर्व भुतीं नमावें ॥

कामादि साहा रिपु ते दमावे । तै भेटि देतो गुरुनाथ दैवें ॥

जाती कुळाचा अभिमान सांडी । जे कामना कर्म तया न मांडी ॥

अकाम ध्याई गुरुराज चित्तीं । भोगूं सुखें सर्व सुखानुभूति ॥

आधीं करीं साधुसमागमासी । संगीं तयाचे मग तूंचि होसी ॥

तरु बहू चंदन अंगसंगें । जाले बहू ओष पवित्र गंगे ॥

ज्याचे घरीं भक्ति रुढीस आली । ज्याचे घरीं नित्य विरक्ति जाळी ॥

ज्याचे घरीं वास असे क्षमेसी । ते संत सेवीं सुखरूप होशी ॥
 भावार्थ ज्यांनीं बळवंत केला । संकल्प ज्यांचे घरिंचा पळाला ।
 विवेक ज्यांचे पदिंचा मिराशी । ते संत सेवीं सुखरूप होशी ॥
 जे दाविती अक्षय राम डोळां । मोक्षासि ज्या ठाव नसे निराळा ॥
 जे दर्शनं उद्धरिती जगासी । ते संत सेवीं सुखरूप होशी ॥
 जे दंभमानाप्रति शोचताती । जे भोगमोक्षाप्रति चूळ देती ॥
 अहंकृती गर्व नसे जयांसी । ते संत सेवीं सुखरूप होशी ॥
 सेजेवरी वृश्चिक आंधुरीळे । तेथें निजे कोण सुखें निवाले ? ॥
 ऐसे परी ज्यासि विरक्ति जाली । त्याचे घरीं धांव हरीच घाली ॥
 अज्ञान मी स्पष्टहि बोल नेणें । कवित्व शब्दादि स्वजुं न जाणें ॥
 नेणे रसाळत्व गणाष्टकांही । जसें तसे अर्पण संतपार्यो ॥
 मो अल्पबुद्धी वरि भक्तिहीन । साधूदया पूर्ण प्रकाशमान ॥
 ते बोलवीते वदवी मुखानें । ते ऐकती सादर संत कानें ॥
 श्रीचिद्धर्षी स्नेहसुधाप्रसादें । वळनियां वर्षत पूर्ण बोधें ॥
 आब्रह्म प्रेमोदधि पूर्ण जाला । पूर्णोदकी उद्धवही विराला ॥

अनुभवशतक.

वरील श्लोकांची शब्दरचना फारशी चित्तवेधक नाही किंवा ती सर्वस्वी व्याकरणशुद्ध आहे असेही नाही; तथापि त्यांत जें औत्सुक्य आणि वैराग्य भरून राहिलें आहे, त्यामुळें कवितेच्या बाह्य स्वरूपाकडे लक्ष देण्यास सहृदय वाचकांस अवसरच मिळत नाही. आपण विद्वान् नाही, कवि नाही, ही गोष्ट कवीच स्वतः कबूल करित आहे; पण साधुकृपा अशी विलक्षण आहे की, स्वतः कवीनेच म्हटल्याप्रमाणें, 'ते बोलवीते, वदवी मुखानें । ते ऐकती सादर संत कानें;' आणि तसाच प्रकार प्रस्तुत कवीच्या वरील श्लोकांत दृष्टीस पडतो.

गोराकुंभारचरित्र (साकी.)

बरवीं संतचरित्रें हो । पावन परम पवित्रें हो ॥ धु० ॥
 सत्यपुरी जे पावन नगरी लोकीं म्हणती तेर ।

संतपरीक्षा करितो गोरा जातीचा कुंभार ॥ १ ॥
 अखंड आत्मध्यानीं निमग्न विट्ठल विट्ठल वाचे ।
 शरीरप्रपंचें माती तुडवी प्रेम भरोनी नाचे ॥ २ ॥
 रांगत बाळक सोडुनि तेथे गेली कांता जिवना ।
 येउनि पाहे तंव तें कोठें न दिसे तीच्या नयनां ॥ ३ ॥
 पाहे तों चिखलांत जावळ मांसास्थी दिसताती ।
 ' जळो भजन हें बाळकें मारिलें ' वदन पिटी ती हाती ॥ ४ ॥
 ध्यानभंग विक्षेप होतां चक्रदंड पडताळी ।
 येरि म्हणे ' मज स्पर्श कराल तर आण विट्ठूची पाळी ' ॥ ५ ॥
 टाकुनि काठी सहज स्थितिने प्रपंच अवघा सारी ।
 शय्यासन भोजनप्रवर्णी वर्जियली ते नारी ॥ ६ ॥
 तिणें आपली भगिनी आणुनि लग्नसोहळा केला ।
 चवथे दिवशीं पिता वधूचा वरा प्रार्थिता जाला ॥ ७ ॥
 ' हरिचे दास तुम्ही सज्जन तुम्हां लहान थोर नाही ।
 दोघींचेही समान पाळण, आण विट्ठूची पाही ' ॥ ८ ॥
 × ' अवश्य ' म्हणुनी वस्त्र-भूषणें दोघिजणीसी पाळी ।
 अंगस्पर्श न करी तेव्हां विचार करिती बाळी ॥ ९ ॥
 निद्रिस्त भ्रतार देखुनी दोघिजणी दों भागी ।
 धरुनि त्याचे पाणी हृदयीं निद्रा करिती वेगी ॥ १० ॥
 जा गृत होतां कर अन्यायी शास्त्रावार आपटिले ।
 कमळ तोडितां मृणाल तैसे थोटे बाहू जाले ॥ ११ ॥
 नामदेव संकीर्तन करितां कथेसि गोरा आला ।
 नामघोषप्रेमें टाळी करपल्लव थोड्या फुटला ॥ १२ ॥
 रांगत बाळक धावुनि आले महिमा हा नामाचा ।
 वेदशास्त्र पुराण वर्णी, कुंठित शेषवाचा ॥ १३ ॥

× हा चरण काव्यसंग्रहांतील प्रस्तुत प्रकरणांत आढळत नाही.

ऐसे अपार संत वर्णितां संशय सर्वहि जातो ।

आठवले तें ऐका भावें उद्धवचिह्नन गातो ॥ १४ ॥

हैं प्रकरण एका जुन्या वहीतून मीं येथें उतरून घेतलें आहे.
यांतील किलेक पाठ काव्यसंग्रहांतील पाठांहून अगदीं भिन्न आहेत.
पुढील धांवा तर प्रसिद्धच आहे; त्यांतील करुणरस किती
करुणाजनक आहे, ह्याचें आणखी निराळें वर्णन करण्याची
आवश्यकता नाहीं:—

पद.

कृष्णा धांव रे ! लवकरी । संकट पडलें भारी ।
हरि । तूं आमुचा कैवारी । आलें विघ्न निवारी ॥ ध्रु० ॥
पांडव असतां वनवासी । कळलें कौरवांसी ।
त्यांनीं पाठविले हे ऋषी । सत्त्व दरायासी ॥ १ ॥
साठी सहस्र खंज्या अन्न । दुर्वासभोजन ।
सत्त्व जातील घेऊन । अंतर पडतां जाण ॥ २ ॥
रात्र जाहलीसे दोन प्रहर । आले ऋषीश्वर ।
भोजन मागती सत्वर । कैसा करू विचार ॥ ३ ॥
आज कां निघुर जाहलासी । कोटें गुंतलासी ।
माझी होइल बा ! गत कैसी । आनाथ मी परदेशी ॥ ४ ॥
आतां न लावी उशीर । धर्म चिंतातुर ।
अनर्थ करील तो फार । एवढा करि उपकार ॥ ५ ॥
कंठ शोषला अनंता ! । प्राण जाइल आतां ।
पदर पसरितें तुज ताता । । पावें रुक्मिणीकांता ॥ ६ ॥
ऐकुनि बाहिणीची करुणा । आला यादवराणा ।
द्रौपदी लोळत हरिचरणा । उद्धवचिद्घन जाणा ॥ ७ ॥

सुमारें दहा बीरा वर्षापूर्वीं हा धांवा एका जुन्या वहीत मीं वाचला
होता, तेथें उद्धवचिद्घनाच्या ठिकाणीं ' चिंतामणि ' हें नांव होतें,
असें मला आठवतें.

निवडक पदें.

१

देवा ! तूं खांब सुत्रधारी रे । आम्हीं बाहुल्या निर्विकारी रे ॥ ध्रु० ॥
सकळांची कळा तुझे हातीं रे । आपुल्या मतीं वर्तताती रे ॥ १ ॥

एक रंक एक राव रे । एक चोर एक साव रे ॥ २ ॥

उद्धवचिद्धना द्वैत एक रे । एक बाप एक लेंक रे ॥ ३ ॥

२

सख्या हरि ! जेवीं रे सजणा ॥ ध्रु० ॥

साय दुधावरी रायपुरी वरि । कानवला चिमणा ॥ १ ॥

कालविला दधिभात आलें मिरे । मेळविलें लवणा ॥ २ ॥

उद्धवचिद्धन अद्वयमंचकी । गोपाळा सगुणा ॥ ३ ॥

३

गोड कथारस रे । । रासिकजन ! ॥ ध्रु० ॥

आदि सुधारस षड्स नवरस । सर्वहि कुरस रे ॥ १ ॥

सुगम सुसेव्य अवीट अमोलिक । न करी आळस रे ॥ २ ॥

संतमुखें रस सेवित उद्धव- । चिद्धन समरस रे ॥ ३ ॥

४

सज्जन यासाठीं यासाठीं । अवतरले या सृष्टी ॥ ध्रु० ॥

न बोलणें बोलावें । न दिसे तें दृष्टी दावावें ॥ १ ॥

सद्रूप हे जग माया । ऐसें साधक जन समजाया ॥ २ ॥

भेद लयाप्रति नेला । उद्धवचिद्धन अद्वय केला ॥ ३ ॥

५

भाळीं कस्तुरीचा टिळा । वैजयंती माळ गळां ।

रंग आंगीं सांवळा । कृष्णाई माझी ॥ १ ॥

साजिरे सुंदर ठाण । विशाळ डोळे आकर्ण ।

भक्तिभाव परिपूर्ण । कृष्णाई माझी ॥ २ ॥

पायीं पद ऊर्ध्व रेखा । तोडरावरतीं वांकी देखा ॥

कोटी शशि उपमा नखा । कृष्णाई माझी ॥ ३ ॥

चैतन्याची चालक सत्ता । चिद्धन विश्वाची माता ।

उद्धवा विश्रांति देता । कृष्णाई माझी ॥ ४ ॥

६

पिब रसने रामरसातें । किति भ्रमसी भवविरसातें ॥ ध्रु० ॥

जड तरले सागरजिवनी । विषहरणीं शिवसंजिवनी ॥ १ ॥

जरि अवचट ये वदनासी । तरि कलिकिल्मिष अध नाशी ॥ २ ॥

काथि चिद्धन निजगुज कर्णी । धृत उद्धव चिताहरणी ॥ ३ ॥

७

ऐसें जग नाना जग नाना । आत्मा एकचि जाणा ॥ ध्रु० ॥

उदंड शाखा पानें । परि तो एकचि तरु अभिधानें ॥ १ ॥

नाना प्रतिबिंबीचा । परि तो भानू एकचि साचा ॥ २ ॥

अपार जलधर धारा । उद्धवचिद्धन तोय उवारा ॥ ३ ॥

उद्धवचिद्धनाच्या कांहीं आरत्या एका जुन्या बाडांत मिळाल्या.
या अद्याप अप्रसिद्ध असाव्या, असें वाटल्यावरून त्यांचा येथें संग्रह
केला आहे:—

आरती.

१

‘तत्त्वमसि’ पद ऐसें वाक्य त्रैवाती । अनुभवपात्रीं विचार आज्येंसी निगुती ।

तेथे संयोजिली आत्मत्व ज्योती । प्रकाशला दीप न दिसे दिनराती ॥ १ ॥

जयदेव जयदेव जय सद्गुरुनाथा । एकीं एकारती अर्पण अद्वैता ॥ ध्रु० ॥

प्रकाश प्रकाशतां प्रकाशला भाव । स्वप्रकाशें सहजें त्रि... हे वाव ॥

तेथें उरोनि नुरण्या नुरण्याचा ठाव । वोवाळी उद्धवचिद्धन गुरुदेव ॥ २ ॥

२

नाना शाखा पानें लवणें रुचि आली । बोदन ओंकाराचें वरण वर घाली ।

पूर्ण पूर्णपोळी भक्ति चौघडिली । क्षराक्षराविरहित उत्तम क्षीर केली ॥ १ ॥

जयदेव जयदेव जय स्वसंवेद्या । अंगीकारीं सद्गुरु... नैवेद्या ॥ ध्रु० ॥

सारासार मथुनी अनुभव नवनीत । वैराग्याग्नित कढवुनि सुवास मधमाधित ।

ऐसें ठायीं ठेवुनि सत् सद्यः तप्त । उद्धवचिद्धन साखर सद्वावासहित ॥ २ ॥

३

अन्नं प्राणें माया मानस आनंदें । पंचकोश पंचवाती ॥

ज्ञानस्नेहामाजी भिजवुनियां शुद्ध । चैतन्याचा दीप उजळे प्रसिद्ध ॥ १ ॥

जयदेव जयदेव जय स्वप्रकाशा । पंचारति सप्रेम सद्गुरु सर्वेशा ॥ ध्रु० ॥

ज्याला स्तवितां कोटी शशि कोटी कोटी । पावक पादता दिवसा खद्योत सृष्टी ।

दृश्य द्रष्टा दर्शन न दिसे त्रिपुटी । उद्धवचिद्धन अद्वय हारपला पोटी ॥ २ ॥

आणखी एक आरती आहे, पण ती फार अशुद्ध आहे. प्रसिद्ध ध्रुवाख्यानाच्या दिंड्या चिंतामणि कवीच्या आहेत, असें नवनीतां तल्या त्या प्रकरणाच्या शेवटल्या दिंडीवरून दिसते; परंतु सदा प्रकारणाच्या कांहीं हस्तलिखित प्रतींतील शेवटचा चरण 'उद्धव चिद्धन गाउनी गुण त्याचे ।' असा आढळतो; व त्यावरून हे ध्रुवाख्यान उद्धवचिद्धनकृतच असावे असें वाटते.

उद्धव स्वामीचे मामा व गुरु चिद्धनस्वामी यांनीं केलेली एव तुळशीची भूपाळी एका जुन्या वहींत मिळाली, तीही पुढें दिली आहे:-

उठोनियां प्रातःकाळीं । तुळसी वंदावी माउली ।

तुळसी संतांची साउली । मुकुटीं वाहिली विष्णुनें ॥ १ ॥

तुळसीचे किती पवाडे—। वर्णू; कृष्णासी आवडे ।

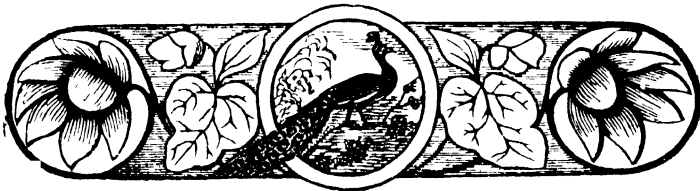
तुळसी सेविलिया घडे । पुण्य गाढें आपणा ॥ २ ॥

तुळसी असे ज्याचे द्वारीं । लक्ष्मी वसे त्याचे घरीं ।

आपण स्वयें तो श्रीहरी । क्रीडा करी गोविंद ॥ ३ ॥

तुळसीसी मंजुन्या येतां । पळ सुटे यमदूतां ।

अद्वयतुळसी कृष्ण स्मरतां । नाश दुरिता चिद्धनीं ॥ ४ ॥

चिदानंदस्वामी.

सावंतवाडी संस्थानांत तेंडुली नामक एक गांव आहे; तेथे गलांची राई' या नांवाची एक रमणीय वाडी आहे. त्या ठिकाणीं मरे दोनशे वर्षांपूर्वी, कुडाळदेशस्थ गौड ब्राह्मण ज्ञातीचे 'चिदानंद' नांवाचे एक महान् सत्पुरुष होऊन गेले. ह्यांचे वंशज हल्लीं ये राहत असून, त्यांच्या संग्रहीं स्वामींची थोडीशी कविता आहे. चिदानंदस्वामीसंबंधाने त्यांच्या वंशजांस फारशी माहिती नाही. गलांची राई येथे स्वामींची भव्य व मजबूद समाधि असून, तिज- [श्रीशंकराची पिंडी स्थापन केली आहे. चमत्कारांच्या गोष्टी तत्पन्न किंवा साधु-संतांच्या शिष्यांनीं आपापल्या मुखेंचें माहात्म्य दाखवें म्हणून रचलेल्या असतात, अशी ज्यांची समजूत असेल, तांनीं कृपा करून वरील पवित्र स्थळ एकवार अवश्य अवलोकन करावें, अशी आमची शिफारस आहे.

स्वामींच्या समाधीवर एक चौकोनी लांकडी तुळई आहे, तींत हाशिवरात्रीपासून पाण्याचे तुपार उत्पन्न होऊन, त्या उदकाचा जालील पिंडीवर, मृगाचा पाऊस पडेपर्यंत सारखा अभिषेक होत असतो. 'चक्षुर्वै सत्यं' या न्यायाने पुष्कळ सदृहस्थानीं हा चमत्कार प्रत्यक्ष पाहिला आहे व त्यांपैकीं दोघानीं केरळकोकिळांत व इंदुप्रकाशांत आपला अनुभव प्रसिद्धही केला आहे. वर ज्या तुळईतून जलप्रवाह चाटू होतो म्हणून लिहिलें, ती तुळई कांहीं वर्षांपूर्वी नवीन जालण्यांत आली, त्यावेळीं कित्येकांस अशी शंका आली कीं, जुन्या तुळईप्रमाणें या नव्या तुळईतून पाण्याचा अभिषेक होणार नाही; पण अनुभवांतीं ही शंका खोटी ठरली. चमत्कारांवर ज्यांचा विश्वास नसेल, त्यांनीं हा प्रकार एक वेळ प्रत्यक्ष पाहून, त्याची उपपत्ति

प्रसिद्ध केल्यास माझ्यासारख्या भोळ्या लोकांवर त्यांचे मोठे उपकार होतील.

वर सांगितलेली लांकडी तुळई फारशी भक्कम नसून, तिचा घेर फार तर पांच सहा इंच असेल. ह्या तुळईच्या तीन बाजू अगदीं कोरड्या असून, खालची बाजू मात्र पाण्यानें डबडबलेली असते. तिजवर दहिंवरासारखे तेजःपुंज जलबिंदु दिसतात व ते एकास एक मिळून त्यांचें थेंब थेंब पाणी खालील पिंडीवर गळत असतें. हा विलक्षण प्रकार अवलोकन करितांच मन आश्चर्यानें थक्क होऊन जातें व प्राकृत मानवी ज्ञानास अगोचर अशी कांहीं तरी शक्ति सत्पुरुषांच्या ठायीं वास करित असली पाहिजे, याबद्दल प्रेक्षकाची खात्री होऊन चुकते. तरीपण मनुष्यमात्राचें अंतःकरण निसर्गतःच संशयी असल्यामुळे, सदर चमत्काराची कांहीं तरी उपपत्ति लावतां येईल तर लावावी, या हेतूनें प्रेक्षक आपल्या चर्मचक्षूंचा यथाशक्ति उपयोग करून पाहतो व शेवटीं त्यास 'अज्ञेय अज्ञेय !' असें ह्मणावें लागून, स्वस्थ बसावें लागतें. कोणी तरी कावेबाज व स्वार्थी लोकांनीं, भोळ्या बापड्यांस मोह पाडून त्यांकडून आपला तळिराम गार करून घेण्यासाठीं हें थोतांड उभारलें आहे म्हणावें, तर अशा प्रकारचे स्वार्थसाधु किंवा भटभिक्षुक तेथें मुळींच नाहीत. या समाधीजवळ स्वामींच्या वंशजांचें घर आहे व समाधीच्या खर्चासाठीं सरकारांतून जमीन इनाम देण्यांत आली आहे. त्या जमिनीच्या उत्पन्नातून स्वामींचे वंशज समाधीच्या पूजेचा व नैवेद्याचा खर्च चालवितात. पण यापलीकडे, स्थानमाहात्म्य वाढविण्याचा त्यांचा बिलकुल प्रयत्न नाही. समाधीची हल्लींची स्थिति फारशी सामाधानकारक आहे, असेंही नाही. ही समाधि ज्या ठिकाणीं आहे, तें ठिकाण एका टेकडीवर असून, सभोंवतालच्या नारळीच्या व सुपारीच्या वृक्षांमुळे त्यास एकप्रकारचें सहजमनोहर स्वरूप प्राप्त झालें

आहे. हल्लींची तुळई घालण्यापूर्वी, जुनी तुळई मोडून पडली होती; त्यावेळीं तिच्या जागीं विजयादशमीच्या दिवशीं फुलांच्या माळा बांधण्यासाठीं एका बांबूची योजना करण्यांत आली होती; पण चमत्काराची गोष्ट ही कीं, महाशिवरात्रीचा दिवस उगवतांच, त्या बांबूतून पाण्याचा अभिषेक होऊं लागला ! व ही गोष्ट शेंकडो लोकांनीं प्रत्यक्ष पाहिली आहे. स्वामींप्रमाणेंच त्यांचे दोन पुत्रही मोठे भगवद्भक्त होऊन गेले; त्यांच्या समाधि स्वामींच्या समाधिगृहांत बाहेरच्या बाजूस आहेत. ह्या समाधिगृहासमोर जवळच एक पिंपळाचा जुनाट वृक्ष असून, त्यासंबंधानें आज असा चमत्कार आहे कीं, कितीही मोठा सोसाऱ्याचा वारा आला, तरी इतर पिंपळवृक्षांप्रमाणें, या वृक्षाच्या पानांचा ' सळसळ ' असा शब्द बिलकुल होत नाही; वाऱ्यानें पानें मात्र हालतात. यासंबंधानें अशी कथा सांगतात कीं, स्वामी एकदां पुराण वाचीत बसले असतां, वाऱ्यानें पिंपळाचीं पानें वाजूं लागल्यामुळें त्यांच्या वाचनास विक्षेप होऊं लागला. तेव्हां स्वामींनीं, 'सळसळ शब्द करूं नकोस' अशी आज्ञा हस्तसंकेतानें त्या वृक्षास केली व तेव्हांपासून ती आज्ञा तो सारखा पाळीत आला आहे. ह्या सत्पुरुषास समाधिस्थ होऊन आज दोनशें वर्षे होऊन गेलीं, पण आज त्यांचे हे चमत्कार पाहून त्यांच्या अलौकिक सामर्थ्यासंबंधानें प्रेक्षकांच्या अंतःकरणांत भक्तिभाव व पूज्यबुद्धि उत्पन्न झाल्याशिवाय रहात नाही.

स्वामींच्या वंशजांच्या संग्रहीं स्वामींचा एकच ग्रंथ आढळला. हा ग्रंथ म्हणजे, संस्कृत गुरुगीतेवर 'स्वानंदलहरी' नामक प्राकृत ओवीबद्ध टीका होय. हिचे अध्याय १४ असून ओवीसंख्या १००० आहे. स्वामींची वाणी किती प्रासादिक व अनुभवयुक्त आहे, हें पुढील ओव्यांवरून समजेल:—

आशापाश विशाल । शतबंध वसती प्रबळ ।
 ऐसा संसार दुःखमूळ । पाववी सकळ पतनातें ॥ १ ॥
 ऐधें संसार घोर विघ्न । त्यातें गुरुगीता ही कृतघ्न ।
 जपतां करितसे भग्न । होई निमग्न भावेंसी ॥ २ ॥
 सर्व सिद्धि येउनी तेथ । होऊनि मृत्यांचा निजभृत्य ।
 दिनरात्रीं गृही नांदत । ऐसा महिमा ये ग्रंथी ॥ ३ ॥
 भुक्ति नांदे देहीं असतां । मुक्ति सर्वदा येतसे हाता ।
 अंतों सायुज्याच्या माथां । भोगी कांता मुक्ति तो ॥ ४ ॥
 सत्य सत्य हें पुनः सत्य । मी धर्म देवी केला उदित ।
 गुरुगांतेऐसा ग्रंथ । नाही मात अवधारीं ॥ ५ ॥
 हें बोलणें जाणिजे सत्य । बोलिलों सत्याचें निज सत्य ।
 न शिवे तिळमात्र असत्य । धरिजे सत्य मानसीं ॥ ६ ॥
 या परिचा निजधर्म । जे गुह्याचें निजवर्म ।
 देवी म्यां करुनि सुगम । ओपिला उगम तुजलागीं ॥ ७ ॥
 गुरुगीतेसी लावितां तुळी । समता नाही भूमंडळी ।
 सकळ शास्त्रांची मुळी । गीता बाळी जाणिजे ॥ ८ ॥
 मृगासनावरी देखा । बैसूनि जपतां ग्रंथमाळिका ।
 सकळ ज्ञानाची सिद्धि जे कां । होय एका क्षणार्धें ॥ ९ ॥
 घालोनियां व्याघ्रांवर । नित्य विलोकी हा ग्रंथसार ।
 तोही अंतो मोक्षद्वार । पावे साचार जाण तूं ॥ १० ॥
 दर्भासनीं बैसूनि जाण । भावें ग्रंथाचें करी अवलोकन ।
 करितां वृद्धि होय दारुण । गृही जाण अंबिके ॥ ११ ॥
 आसन बोलिजे निर्मळ । पवित्र जें कां शुभ्र कंठळ ।
 घालुनी हा ग्रंथ सोज्यळ । सिद्धि सकळ ओळंगती ॥ १२ ॥
 येथें प्रीत धरी जयाचें मन । तो लेउनि होय समाधान ।
 हृतदैवी जो अभाग्य जन । न भोगी आपण सर्वथा ॥ १३ ॥
 हे वाणी नोहे प्राकृत । निज गुह्याचा गुह्यार्थ ।
 आनंदाचा एकांत । गुरुभक्त जाणती ॥ १४ ॥

जे आदिशक्ति महामाया । जे चैतन्यशिवाची स्वरूपकाया ।
तिणें पुसोनियां ग्रंथान्वया । दावी उपाया सकळांसी ॥ १५ ॥
ही सकळ भक्तीची मूळ वाट । हाचि सर्व साधनांचा शेवट ।
गुरुभक्तीह्वनि श्रेष्ठ । नाहीं स्पष्ट सर्वत्रों ॥ १६ ॥

स्वामींचा हा ग्रंथ रा० आनंदराव बाळकृष्ण रांगणेकर यांनीं शके १८१३ सालीं छापून प्रसिद्ध केला आहे, त्याच्या आरंभीं त्यांनीं जी स्वामींची माहिती दिली आहे, ती येणेंप्रमाणें:—“ या सत्पुरुषाचें जन्म शके १६३० च्या सुमारास सावंतवाडी संस्थानांतील आजगांव नांवाच्या गांवीं एका घरंदाज व कुलीन घराण्यांत झालें. यांचें पूर्वाश्रमींचें नांव रुद्राजी बाळकृष्ण प्रभु मतकरी असून, आईचें नांव रमाबाई होतें. हे कुडाळदेशस्थ गौड ब्राह्मण असून, यांचें गोत्र भारद्वाज होतें. यांचे वडील बाळकृष्ण हे चांगले कर्मनिष्ठ होते. परंतु आपल्या एकुलत्या एक मुलाचें मौजीबंधन करण्यापूर्वींच ते इहलोकींची यात्रा आटोपून गेले. यामुळें मुलाचे संगोपनाची जबाबदारी मातोश्रीवर पडली. बाळकृष्णपंत यांची घरची स्थिति केवळ गरिबीची नव्हती. ते ग्रामाधिकारी घराण्यांपैकीं होते. परंतु त्यांचे भाऊवंदांत यावेळीं कलहाम्नि माजून राहिला होता. शिवाय देशाची राजकीय परिस्थितीही अगदींच प्रतिकूल होती. अशा स्थितींत रमाबाईनें आपल्या मुलाचें मौजीबंधन कसें बसें उरकून घेतलें व भाऊवंदांच्या भीतीनें, आपल्या मुलास घेऊन, ती आपल्या माहेरीं-वेतोरें गांवीं-जाऊन राहिली. यावेळीं रुद्राजींचें वय सुमारे १० वर्षांचें होतें. विद्याभ्यासाचे सुरुवातीसच बाप निवर्तल्यामुळें बाळबोध बाराखड्या लिहिण्यावाचण्या-पलीकडे त्यांचा अभ्यास झाला नव्हता. पुढें, आजोळीं विद्याभ्यास पुढें चालविण्याची सोय नसल्यामुळें, त्यांना आपल्या आजोबांच्या गाई-म्हैशी राखण्याचा उद्योग करावा लागला. नशिबीं आलेला हा उद्योग रुद्राजीपंत

मोठ्या आनंदानें करीत असत. परंतु विद्याभ्यास करण्याची त्यांची उमेद नष्ट झाली नव्हती. कारण, शिकलेल्या बाराखड्या म्हैशी-रेड्यांचे पाठीवर ते काठीनें लिहित असत ! एके दिवशीं ते खडेसल नांवाच्या जंगलांत गुरें चारणीस सोडून एकांतांत बसले असतां, एका व्याघ्रासह एक देदीप्यमान् संन्यासी आपल्याकडे येत आहे, असें त्याच्या दृष्टीस पडलें. रुद्राजी हे आधींच फार धीट होते; त्यांत स्वतःच्या दुःस्थितीमुळें जीवित त्यांस तृणप्राय वाटत असे. यामुळें ते न डगमगतां त्यांनीं मोठ्या प्रेमानें धांवत जाऊन स्वामीच्या पायांवर मस्तक ठेविलें व त्यांची करुणा भाकली. त्या सिद्ध पुरुषानें त्यांचें हृदय जाणून त्यांस पूर्ण ब्रह्मोपदेश दिला व त्यांचें नांव चिदानंद ठेवून त्यांस घरीं जाण्यास सांगितलें. परंतु आपल्या गुरूंचा सहवास सोडून जाण्यास चिदानंदांचें मन घेईना. पुढें ते गुरु-शिष्य त्या ठिकाणीं आठ दिवस राहिल्यावर, गुरूंनीं चिदानंदांस आपण उत्तरयात्रा करून परत येईपर्यंत घरीं जाऊन राहण्यास सांगितलें. ही गुर्वाज्ञा ऐकून चिदानंदांस फार वाईट वाटलें; व याउपपर गुरुचरणसेवेस न अंतरण्याचा आपला निश्चय त्यांनीं नम्रपणें विदित केला. तेव्हां “ निदान तूं आपल्या मातोश्रीस तरी भेटून ये; तोंपर्यंत मी येथेंच राहतों ” असें वचन देऊन गुरुजींनीं त्यांस घरीं पाठविलें. इकडे रुद्राजीच्या आईनें व तिच्या माहेरच्या मंडळीनें रुद्राजीपंतांचा चार-पांच दिवस शोध केला. परंतु कांहींच पत्ता न लागल्यामुळें, बिचाऱ्या रमाबाईनें निराशेनें बिछाना धरला होता. पुढें, वर सांगितल्याप्रमाणें चिदानंद हे जेव्हां तिला येऊन भेटले, तेव्हां तिला किती आनंद झाला असेल, हें सांगावयास नकोच. चिदानंदांनीं आपल्या मातेच्या चरणावर मस्तक ठेविलें. त्यांची गंभीर व सतेज मुद्रा पाहून सर्व मंडळींस फार आश्चर्य वाटलें. आठ दिवस उपासमार होऊन आपल्या मुलाचे फार हाल झाले असतील, अशा समजुतीनें

रमाबाईंनी चिदानंदांची खाण्या-पिण्याची व्यवस्था फार चांगली ठेविली होती, परंतु त्यांचे मन गुरुचरणीं गुंतले असल्यामुळे त्यांनी परत जाण्यास मातोश्रीची परवानगी मागितली. त्यांचा हा विलक्षण आग्रह पाहून सर्व मंडळीस सखेदाश्चर्य वाटले. शेवटी, त्यांचा निश्चय दळत नाही, असे पाहून रमाबाईंनीही त्याजबरोबर जाण्याचे ठरविले. व कांहीं वेळाने तीं दोघेही अरण्यांत त्या सत्पुरुषापाशी येऊन दाखल झाली. रमाबाईने आपले मस्तक स्वामीच्या चरणावर ठेवितांच त्यांनी आपला वरद-हस्त तिच्या मस्तकावर ठेवून, तिच्या अंतःकरणांत ज्ञानदीपाचा उज्ज्वाल प्रकाश पाडिला. मुलास लागलेले वेड दूर करण्याच्या निश्चयाने निघालेली रमाबाई स्वतःच वेडी झाली ! शेवटी त्या साध्वीस घरी जाण्यास सांगून व आपण चिदानंदांसह उत्तर-यात्रा पुरी करून बारा वर्षांनी परत येतो; असे तिला आश्वासन देऊन स्वामी तेथून निघून गेले. रमाबाईने घरी येऊन कवी हकीकत मंडळीस निवेदन केली, तेव्हां सर्वांस फार आश्चर्य वाटले. पुढे बारा वर्षांनी ते गुरु-शिष्य परत आल्यावर त्यांनी वेतारे येथेच एक वर्ष मुकाम केला. या अवधीत रमाबाईचे देहावसान झाले. चिदानंदांनी पुत्रधर्मानुसार मातेचा यथाशास्त्र उत्तरविधि आटोपल्यावर गुरु-शिष्यांची जोडी दक्षिण-यात्रेस निघून गेली व थोड्याच अवधीत आजगांव येथे येऊन दाखल याली. येथे, जनरूढीप्रमाणे चिदानंदस्वामींनी कुलदेवतेचे व ग्रामदेवतेचे दर्शन घेतले. पुढे आजगांव येथे त्यांनी बरेच दिवस वास्तव्य केले, या अवधीत त्यांनी चमत्कारही पुष्कळ केले. त्यांच्या गुरूंचे नांव पूर्णानंद होतें. पुढे कांहीं दिवसांनी, पूर्णानंद स्वामींनी दामोळी येथील मठाचे आधिपत्य स्वीकारण्याचे कबूल केले व त्या जागी आपल्या वतीने काम करण्याची व गृहस्थाश्रम स्वीकारण्याची चिदानंदांस त्यांनी आज्ञा केली. चिदानंदस्वामींकडे मठाचे सर्व अधिकार सोंपविण्यांत

आले. त्याप्रमाणें ते यथाशास्त्र धर्मदंडाधिकार चालवीत असत. सावंतवाडी संस्थानचे त्या वेळचे राजे सरदेसाई खेमसावंत भोंसले यांनीं वरील मठासंबंधानें पुढील राजाज्ञा जाहिर केली होती:—

श्रीमठ दाभोली येथील मठाधिकारी श्रीमत् चिदानंदाश्रम संन्यासी यांचे व यांचे शिष्यपरंपरेचे आज्ञेप्रमाणें आचार, व्यवहार व प्रायश्चित्तादि कर्म चालवीत जाणें. त्यांस अडथळा करतील त्यांचें परिपत्य केलें जाईल. इत्यादि०

वर सांगितल्याप्रमाणें, गुर्वाज्ञानुसार चिदानंदस्वामींनीं एका स्वज्ञातीय कुलीन गृहस्थाच्या कन्येशीं यथाशास्त्र विवाह केला. या वेळीं त्यांचें वय सुमारे ४० वर्षांचें होतें. त्यांच्या पत्नीचें नांव पार्वती. पार्वतीबाईंच्या पोटी सहा मुलगे व एक मुलगी अशीं अपत्यें झालीं. चिदानंदस्वामींचे सर्व पुत्र मोठे भगवद्भक्त होते. त्यांपैकीं दोघांनीं गृहस्थाश्रम न स्वीकारतां, संन्यासदीक्षा घेतली होती. या दोन्ही मुलांच्या समाधि स्वामींच्या भव्य समाधिगृहांतच आहेत. हें समाधिगृह ज्या 'बागलांच्या राईत' आहे, त्या ठिकाणीं स्वामींनीं वसति करण्याचें कारण असें समजतें कीं, स्वामी एक वेळ गुरुदाक्षिणेसाठीं निघाले असतां केळूस नामक गांवीं गेले. तेथील एक गृहस्थ ब्रह्मसंघाचे पीडेमुळें प्रेतवत् होत असे. त्याप्रमाणें एके दिवशीं तो प्रेतवत् होऊन पडला असतां, स्वामी त्या ठिकाणीं गेले. तेव्हां त्या गृहस्थाच्या घरच्या माणसांनीं त्यांचे पाय धरले. त्यावेळीं स्वामींनीं आपल्या कमंडळूतील उदक सिंचून त्या गृहस्थास जागृत केलें. पुढें, त्याची ब्रह्मसंघाची पीडा कायमची नाहीशी होण्यास जें अनुष्ठान करणें अवश्य होतें, त्या अनुष्ठानास योग्य अशी ही एकांत जागा स्वामींनीं पसंत केल्यावरून ती पन्नास होन देऊन त्या गृहस्थानें विकत घेऊन दिली. त्यावेळीं या राईत वाघ, तरस, लांडगे वगैरे हिंस्र पशूंची बस्ती असल्यामुळें,

तिकडे सहसा कोणी जात नसे. परंतु या प्राण्यांशीं स्वामी फार सलगीनें वागत असत.

पुढें स्वामींच्या इच्छेवरून ही व आसपासची उत्पन्नाची जमीन सरकारांतून त्यांस इ० स० १६७०त इनाम देण्यांत आली. ती अद्याप त्यांचे वंशजांकडे चालत आहे. अशा प्रकारें, प्रपंच व परमार्थ हीं दोन्ही साध्य करून आपल्या वयाच्या ८०व्या वर्षी स्वामी समाधिस्थ झाले. त्यांनीं अनेक ग्रंथ लिहिले होते व ते निपाणी येथील त्यांच्या एका शिष्यांच्या मठांत होते. पण दुर्दैवानें तो मठ अग्नीच्या भक्ष्यस्थानीं पडला, त्या वेळीं ते ग्रंथही कायमचेच नष्ट झाले. स्वानंदलहरी ग्रंथांत स्वामींनीं आपली गुरुपरंपरा दिली आहे, ती येणेंप्रमाणें:—

ओव्या.

बैलग्राम कर्नाटिका । तेथें चिदानंद मूलशीठिका ।
 प्रत्यक्ष भोगावती देखा । आसनासन्मुख आली असे ॥ २८ ॥
 साही प्रहर स्थिरपणीं । राहिला सावेव जीवनीं ।
 स्नान केलें ब्राह्मण जनीं । धन्य वाणी बोधिली ॥ २९ ॥
 तो परात्पर श्रीगुरु । त्यानें बोधिला बोधसागरु ।
 विमलानंद यतीश्वरु । सर्व विचारु जाणता ॥ ३० ॥
 जन्मांधासि दिधले नेत्र । हंदी खंडी आश्रम पवित्र ।
 चारी आश्रमांचें सूत्र । लेइला पवित्र सर्वांगां ॥ ३१ ॥
 तो परमेष्टि अवतार । तेणें शिष्या दाविला पार ।
 विश्वानंद नाम सुंदर । ठेवूनि कर मस्तकीं ॥ ३२ ॥
 तो सकळ शास्त्रार्थी ज्ञानकंद । सेवड ग्रामों नांदे प्रसिद्ध ।
 परम गुरु तो महासिद्ध । वाचे अगाध बोलतां ॥ ३३ ॥
 त्याची ह्जोऊनि पूर्ण दया । पूर्णानंद श्रीगुरुराया ।
 प्रांत कुडाळ दाभोली ठाया । करितो दया दीनातें ॥ ३४ ॥

वंध्या जाह्नवी पुत्रवती । तैसी त्यानें मज दिधली बोधशक्ति ।

मुक्या भेटला बृहस्पती । वांचे किती अनुवादों ? ॥ ३५ ॥

स्वामींनीं ग्रंथसमाप्तीचा कालही दिला आहे:—

शके सोळाशें चौन्याहत्तरासी । संवत्सर अंगिरा वर्षी ।

चिदानंदें सुख उल्हासीं । ग्रंथ टीकेसी लेखिलें ॥ ४७ ॥

इंदुवारी एकादशी । शुक्लपक्षीं पौषमासीं ।

दोन प्रहर माभ्याह्नेसी । ग्रंथ टीकेसी पूर्णता ॥ ४८ ॥

अध्याय १५.^१

कोंकणांतील मराठे लोकांच्या लग्नकार्यांत बायका जमून 'घाणा' व 'आंबा' नामक गाणीं म्हणण्याचा प्रघात आहे. एकदां हीं गाणीं स्वामींनीं ऐकलीं, तेव्हां गूढार्थपूर्ण अशीं नवीन गाणीं तत्काल रचून त्यांनीं म्हणून दाखविलीं; त्यांपैकीं एक गाणें पुढें दिलें आहे:—

घाणा.

नमन गणेश्वरा गौरीच्या कुमरा । शारदा सुंदरा नमियेली ॥ १ ॥

सद्गुरु प्रारंभ ॐकार हा कोष । विवाह आरंभ स्थूलदेहीं ॥ २ ॥

निजशांती नोवरी निर्गुण साकारी । सुलभाची परी ऐका श्रोते ॥ ३ ॥

कुळदेव नमिला घाणा आरंभिला । उल्हास मांडिला देहामाजी ॥ ४ ॥

प्रथम मूळाधारी चौघी कुमरी । स्वाधिष्ठानावरी सहजणी ॥ ५ ॥

दश बाळा मणिपुरा, अनुहार्तीच्या बारा । घाणा पूर्ण बरा कांडिताती ६

विशुद्धि सोळाजणी अभिचर्की दोनी । घाणा आरंभुनी सिद्ध केला ॥ ७ ॥

पन्नास कुमरी घाणा भरियेला । नाद उसळला अनुहात ॥ ८ ॥

वो माई वरमाया ब्रह्मस्थानी दोघी । सामग्री सवेगी केली पहा ॥ ९ ॥

त्रैलोक्याच्या नारी हा घाणा पै गाती । त्यांसी ज्ञानमुक्ति प्राप्त होय १०

घाण्याची सिद्धि जाली पूर्ण बोधी । चिद् पूर्णानंदी ओळंगत ॥ ११ ॥

कचेश्वर.

ह्या कवीसंबंधानें इतिहाससंग्रह मासिक पुस्तकाच्या पांचव्या व सरस्वतीमंदिराच्या शेवटच्या अंकांत थोडीशी माहिती देण्यांत आली आहे, तिच्या आधारानें प्रस्तुत लेख लिहिला आहे. याशिवाय, भारतइतिहास-संशोधक-मंडळाच्या एका सभेंत या कवीची कांहीं नवीन माहिती एका सभासदानें सांगितली होती, परंतु ती अद्याप अप्रसिद्ध असल्यामुळें तिचा संग्रह प्रस्तुत निबंधांत करितां येत नाहीं, याबद्दल वाईट वाटतें.

हा कवि सातारचे थोरले शाहूमहाराज छत्रपति यांच्या कारकीर्दींत होऊन गेला. कचेश्वरांची बरीच कविता हल्लीं काव्यसंग्रहांतून प्रसिद्ध झाली आहे. कचेश्वर हे पुणें जिल्ह्यापैकीं खेड तालुक्यांतील चाकण गांवीं एका वैदिक ब्राह्मणाच्या घराण्यांत जन्मले. हे जातीनें ऋग्वेदी देशस्थ ब्राह्मण, उपनांव ब्रम्हे, गोत्र काश्यप. कचेश्वर हे चाकणच्या रानांत आश्रम बांधून, मुलांवाळांसह अयाचित वृत्तीनें राहत असत. हे मोठे तपस्वी व सत्यसंपन्न असल्यामुळें, त्यांचा योगक्षेम चालविण्याच्या कामीं लोकही यथाशक्ति साहाय्य करीत असत. कचेश्वर चाकण येथें असतां, छत्रपति शाहू महाराज हे दिल्लीश्वराच्या कैदेतून सुटून दक्षिणेंत आले व ताराबाईकडून आपलें राज्य मिळविण्याचा त्यांनीं प्रयत्न चालविला. एके दिवशीं ते चाकण गांवांतून जात असतां, जवळच रानांत कचेश्वराचा आश्रम असल्याचें त्यांनीं ऐकिलें; तेव्हां अशा सत्पुरुषाचें अवश्य दर्शन घ्यावें या हेतूनें ते कचेश्वरांच्या आश्रमां गेले. कचेश्वरांनीं महाराजांचा यथोचित आदर-सत्कार करून त्यांस भोजनाकरितां ठेवून घेतलें. भोजनोत्तर महाराजांनीं कचेश्वर व त्यांची पत्नी यांस वंदन

करून त्यांचा आशीर्वाद घेतला. पुढे सातान्यास जाऊन व ताराबाईचा पराभव करून आपले राज्य त्यांनी मिळविले. नंतर, कचेश्वरांस सातान्यास आणून, महाराजांनी त्यांचा उपदेश घेतला. त्यांनी कचेश्वरांस पुष्कळ द्रव्य देऊं केले, पण त्या निरपेक्ष पुरुषाने त्याचा स्वीकार केला नाही. कचेश्वर हे पुढे सातारा येथेच अयाचित वृत्तीने राहिले. महाराजांकडून त्यांस नित्य शिधा येत असे, पण त्यांपैकी निर्वाहापुरते घेऊन, बाकीचा शिधा ते परत करीत असत. महाराजांनी कचेश्वरांचा उपदेश घेतल्यापासून लोक त्यांस 'राजगुरु' म्हणू लागले. पुढे त्यांच्या वंशासही 'राजगुरु' हे उपनांव पडले व ते हल्लीही चाळू आहे. कचेश्वरांच्या एका शिष्याने 'आदि' या नांवाचा एक ग्रंथ लिहिला आहे, त्यांत त्याने कचेश्वरांचे वर्णन दिले आहे. सातान्यास कांहीं वर्षे राहिल्यावर, ते शहर सोडून कचेश्वर हे कृष्णातीरीं उंब्रज येथे येऊन राहिले.

आपण देऊं केलेले वैभव कचेश्वरांनी घेतले नाही किंवा आपल्या पुत्रांसही घेऊं दिले नाही, हे पाहून महाराजांनी, रामचंद्र खटाटोपे म्हणून कचेश्वरांचा एक शिष्य होता, त्याच्या हातावर गुरु-दक्षिणोद्देशाने सहा गांवांचे दानोदक सोडिले. पुढे खटाटोपे यांनी ते सहा गांव कचेश्वरांच्या पुत्रांच्या नावे करून दिले. ते सहा गांव येणेप्रमाणे:—सातारा जिल्ह्यांत १ सासवडे व २ अतीत; आणि पुणे जिल्ह्यांत ३ बाकी बुद्रूक ४ चांडोली ५ धावडी व ६ पांगरी. कचेश्वरांस दोन पुत्र होते, त्यांपैकी एकाच्या वंशजांकडे अतीत, बाकी बुद्रूक व चांडोली हीं तीन गांवे चालतात; व बाकीचीं तीन गांवे दुसऱ्या मुलाच्या वंशजांकडे आहेत. हे वंशज हल्ली अतीत व सासवडे ह्या गांवी राहतात. ह्या सहा गांवांचे एकंदर उत्पन्न सुमारे पंधरा-वीस हजारांचे आहे; पण दुःखाची गोष्ट ही की, ह्या इनामाचा बहुतेक भाग हल्ली ऋणग्रस्त आहे.

रा० रा० विश्वनाथ कार्शीनाथ राजवाडे ह्या शोधक गृहस्थांनीं रैस्वतीमंदिर मासिकपुस्तकांत ह्या कवीसंबंधानें जी माहिती दिली आहे, तिचा सारांश येणेंप्रमाणें:—कचेश्वरांचे वंशज हल्लीं पुणें जिल्ह्यांत खेड येथें राहतात, ते आपणांला 'राजगुरु' म्हणवितात. जुन्या कागदपत्रांत कचेश्वरांचा उल्लेख 'कचेश्वरभट' या नांवानें केलेला आढळतो. शाहुमहाराज शके १६०३ मध्ये सातान्यास जात असतां, खेड येथें कचेश्वरांनीं त्यांस 'तुला राज्य मिळेल' असा आशीर्वाद दिला. एकदां अवर्षण पडलें असतां, चाकणच्या मुसलमान किल्लेदारानें कित्येक ब्राह्मणांस कोंडून ठेविलें व 'तुमच्या देवास पाऊस पाडण्यास सांगा' असें म्हणून त्यांस चिडविलें. ब्राह्मणांनीं कचेश्वराकडे बोट दाखवून, हा पाऊस आणील, असें सांगितलें. किल्लेदारानें कचेश्वरांस धमकी दिली. कचेश्वरांनीं भर दोन प्रहरीं भजनास प्रारंभ केला; तों एकावर एक मेघ येऊन दोन घटकांत सर्वत्र पाणीच पाणी झालें, आणि सर्व ब्राह्मणांची बंदीतून सुटका झाली. 'राजगुरु' च्या दप्तरांत कचेश्वरांसंबंधाचे कांहीं कागदपत्र सांपडले, त्यांत शिवाजी महाराजांसंबंधानें खालील कविता आढळली:—

आला असे वीरवतंस राजा । मागें तुम्ही मोगल हो जरा जा ॥

मी सांगतों हें जरि आइकाना । तुम्ही गमावालहि नाककना ॥ १ ॥

पृथ्वीवरी पाप बहूत केलें । तें तों तुम्हा सर्व फळास आलें ॥

गाईं द्विजाला बहु पीडिलेंसे । शापें त्यांच्या तप वेंचलेंसे ॥ २ ॥

ह्या श्लोकांतील 'वीरवतंस' हा शब्द कवीनें शिवाजीस अनुलक्षून योजिला आहे, अर्थात् या कविता शिवाजीसंबंधाच्याच

१ प्रस्तुत ग्रंथाच्या पहिल्या भागांत गोपाळनाथ मळगांवकरांचें चरित्र दिलें आहे, त्यांतही अशाच एका चमत्काराचें वर्णन आलेलें वाचकांस आठवत असेलच.

आहेत, असें रा० राजवाडे म्हणतात. हे श्लोक कचेश्वरांनीं शके १५९६ च्या सुमारास लिहिले, अशी माहिती मिळाल्याचा उल्लेखही रा० राजवाडे यांनीं केला आहे; यावरून, शके १५९५ त निगम-सार ग्रंथ लिहिणाऱ्या वामनाशीं, शके १६०१ त रसमंजरी काव्याची रचना करणाऱ्या विठ्ठल कवीशीं, शके ११०३ मध्ये समाधिस्थ झालेल्या समर्थीशीं व शके १६४३ त सुलोचनागहिवर काव्य रचनाऱ्या अनंतकवीशीं कचेश्वर समकालीन होते, हें उघड होत आहे. शिवाजी, संभाजी, राजाराम, दुसरा शिवाजी व शाहू या पांच राजांच्या कारकीर्दी कचेश्वरांनीं पाहिल्या होत्या असें दिसते. शिवाजीमहाराजांच्या उदयकालीं सगळ्या महाराष्ट्रांत जी एक प्रकारची स्फूर्ति व चेतना उत्पन्न झाली होती, तिनें आमच्या परमार्थ-मार्गानुयायी संतांसही सोडिलें नाहीं, हें कचेश्वर व देवदास यांच्या उदाहरणांवरून स्पष्ट होत आहे. असो.

खेड येथील राजगुरुंच्या दफतरांतील कांहीं पत्रें रा० राजवाडे यांनीं प्रसिद्ध केलीं आहेत, त्यांपैकीं एका पत्रांत कचेश्वरांनीं बाळाजी विश्वनाथ यांस 'श्रीमत् भगवद्भजनपरायण सद्गुणाधिष्ठान विवेक-सागर राजमानविराजित नाना स्वामी गोसावी यांसी' असा मायना लिहून 'अपलें कचेश्वरें नमस्कार विशेष' असें म्हटलें आहे, ह्यावरून बाळाजी विश्वनाथांपेक्षां कचेश्वर हे वयानें लहान होते, असें दिसते. कचेश्वर स्वामी शके ११५३ त वारले, त्या-नंतर त्यांचे चिरंजीव देवराव कचेश्वर व जयकृष्ण कचेश्वर यांस राव रंभाजी निंबाळकर यांनीं लिहिलेलें पत्र प्रसिद्ध झालें आहे, त्यांत पुढील वाक्यें आहेत:—मौजे वांकी बुद्रुक पाा चाकण हा गांव सरकारतर्फेनें जागीर, फौजदारी व जिल्हेदारी कुलबाव कुल-कानू वेदमूर्ति महाराज राजश्री कचेश्वरबावा कैलासवासी यांस दिल्या असे. त्यास, ईश्वर इच्छेनें कैलासवास जाला. म्हणोन

सरकारच्या अमिलांनीं तो गांव जप्त केला होता, म्हणोन तुम्ही लिहिलें. त्याजवरून बदस्तूर साविला जागीर फौजदारी व जिल्हेदारी कुलबाब कुलकानू दरोबस्त तनखा तुम्हां उभयतांस दिल्या असे. तरी जोंवर जागीर सरकारांत बहाल, तोंवर सुखरूप गांव खाऊन स्नानसंध्या करून आम्हास आशीर्वाद* देऊन राहणें. ये बाबे सरकारच्या अमिलांस व जमीदारांस ताकीद परवाने सादर केले असत, तरी याउपरी कोणी मुजाहीम होणार नाहीं.

कचेश्वरांनीं बाळाजी विश्वनाथांस पाठविलेल्या पत्राचा मार्गे उल्लेख केला आहे, त्यांत चऱ्होली गांवचें उत्पन्न व खर्च यांचा हिशोब देऊन, शेवटीं ' आमच्या ऋणाची चिंता स्वामीस आहे ' असे उद्गार कचेश्वरांनीं काढले आहेत, यावरून, इतिहाससंग्रहांत

* समर्थाशिवाय महाराष्ट्रांतले सगळे साधु प्रपंचपराङ्मुख अर्थात् ' पंगु ' होते, असें काहीं पुणेरी विद्वानाचें मत आहे. इतिहासाकडे पाहतां, शहाजी, शिवाजी, शाहू, बाळाजी विश्वनाथ, बाजिराव, विजापूरचा एक बादशहा, चिमाजी आप्पा, महादजी शिंदे, अहल्याबाई होळकरीण, कोल्हापुरचा संभाजी व तिसरा शिवाजी, सावंतवाडीचे सरदेसाई, शिधोजीराव निपाणकर, बापू गोखले या सगळ्या राजकारस्थानी स्त्री-पुरुषांचा, आनंदतनय, रामदास, तुकाराम, स्वानंदस्वामी, कचेश्वर, धावडशीकर स्वामी, मुक्तेश्वर, सिद्धेश्वर, गोपाळनाथ, चिदंबर दीक्षित इत्यादि सत्पुरुषांशीं शिष्यसंबंध होता व त्यांच्या आशीर्वादाची त्यांस फार आवश्यकता वाटत होती, ही गोष्ट स्पष्टपणें सिद्ध होत आहे. आतां हे सगळे साधु जर अगदीं ' पंगु ' होते, तर त्यांच्या आशीर्वादाची वर नमूद केलेल्या राजकारणी पुरुषांस एवढी आवश्यकता वाटण्याचें कारण काय, याचा खुलासा रा० मुंडले करतील काय ? स्वतः प्रपंचपराङ्मुख असलेले लोक समजसुखासंबंधानेंही पराङ्मुखच होते, असें कां मानावें ? ज्यांच्या आशीर्वादानें आपण स्वराज्य चालवूं, अशी मोठमोठ्या राजकारणी पुरुषांस खात्री वाटत होती ते सत्पुरुष पंगु होते, असें म्हणणें म्हणजे स्वराज्यस्थापनेस पुण्यबलाची आवश्यकताच नाहीं, असें प्रतिपादन करणें होय.

म्हटल्याप्रमाणें कचेश्वरस्वामी अगदींच प्रपंचपराङ्मुख होते, असें दिसत नाही. कचेश्वरांनीं आत्मचरित्र लिहिलें होतें, त्याचे पाहिले ५७ अभंग गहाळ झाले असून, पुढचे ५४ अभंग मात्र रा० राजवाडे यांस सांपडले, ते येणेंप्रमाणें:—

टेवियला माझ्या माथ्यावरी हात । स्वयें जाला गुप्त स्वप्नामाजो ॥
 तेथूनियां स्फूर्ति तुकोबानें दिली । येर दिवशीं केली कथा दीनें ॥
 स्वरताळ ज्ञान नव्हतें ठाऊकें । कथा कवतिकें करविली ॥
 व्यथा जे जे होती ते ते सर्व गेली । प्रचित घडली माझी मज ॥
 मग म्यां सोंडली लौकिकाची लाज । इतरांसी काज काय माझें ॥
 ब्राह्मण म्हणती यास काय झालें । कांहीं संचरलें महदूत ॥
 बापापाशीं द्वेष सांगती गाढाणें । तूमच्या पुत्रांनें वूडवीलें ॥
 लाज येते आम्हां वैदिक आमचा । पुत्र हा तुमचा म्हणोनियां ॥
 नाचतो बाजारी यासी शिक्षा करा । येऊं नका घरा देऊं तुम्ही ॥
 भलत्यासी हा हो करितो नमन । देतो आलिंगन लघू वर्णा ॥
 ऐसे आईकिलें ब्राह्मणाच्या मुखें । अत्यंत त्या दुःखें कष्टी जालों ॥
 बोलती कष्टोनी क्रोधें तीर्थरूप । कैसा पापरूप पोटा आला ॥
 यासी पढविलें सर्व शिकविलें । वृथा वायां गेले काय करूं ॥
 कष्टाचें सार्थक माझें जालें नाही । म्हणवुनी देहीं कष्टी जाले ॥
 सोडी करुनियां वेगळें घातलें । अन्नवस्त्र दिल्लें थोडें बहू ॥
 संतांसी करीती गाळीप्रदानातें । अर्भक आमुचें वेडें केलें ॥
 बाळीत घालावें कोणी बोलिलेलें । मजपाशीं आलें कैसे आतां ॥
 अवश्य म्हणोनी आशा(ज्ञा?) म्यां दीधली । उक्ति तों खुंटली ब्राह्मणांची ॥
 सांभाळाया आले हरिभक्त कोणी । देखिले दूरोनि दानवाणें ॥
 चिंता नको करूं आशीर्वाद देती । धनधान्य येती आपेंआप ॥
 आशीर्वाद त्यांचा मानिला विश्वासें । जीव श्वासोच्छ्वासें दाटलासे ॥
 ईश्वराची माया कोणाही कळेना । प्रेषिलें सद्गता पत्र पंती ॥
 नारायणें दिलहा चढोली मोकासा । जालासे भर्वसा आदे देव ॥
 इच्छा जाली चित्तीं निस्पृही अस्रावें । स्थळ दिल्लें देवें तळयापाशीं ॥

काष्ठें तोडावों ना संकल्प म्यां केला । देवें सिद्धी नेला पण माझा ॥
 विहीर खणावी ऐसी जाली वांच्छा । देवें तीही इच्छा पुरवीली ॥
 पुजावीसी वाटे महाविष्णुमूर्ति । देवें अवचितीं तेही दिल्ली ॥
 विस्तीर्ण असावें स्थळ कथेसाठीं । देवानें शेवटीं पूर्ण दिल्लें ॥
 अभिहोत्र ध्यावें स्मार्तांभीसहित । देवें तें साहित्य घडवीलें ॥
 करावीसी वाटे स्वयें देवस्तुती । देवें दिल्ली स्फूर्ति कवित्वाची ॥
 जो जो हेत माझ्या मनामध्ये येतो । तो तो पुरावितो स्वामी माझा ॥
 कोठेही अंतर पडों नेदी कांहीं । संसाराची नाही मज चिंता ॥
 माझा अंगीकार पूर्ण देवें केला । अनुभव आला अंतरासी ॥
 मागें पुढे देव मज संभाळितो । बाळातें पाळितो माय-बाप ॥
 आतां वणवण करूं कशासाठीं । हृदयसंपुष्टीं आला देव ॥
 माझा योगक्षेम चालवितो देव । त्यासी अहंभाव पूर्ण माझा ॥
 त्याणें उणे कांहीं केलें नाही मज । इच्छिलें सहज पावतों मी ॥
 स्नान संध्या माझी नित्य चालवितो । कथा करवितो अहोरात्रीं ॥
 जाऊं नेदी कोठें आपुल्या वेगळें । न धरी निराळें बाळकासी ॥
 संकटाचा कांहीं येवों नेदी वारा । वारितो पर्भारा स्वामी माझा ॥
 होणारासारखी करितो सूचना । सादवीतो दीना होई जागा ॥
 किती उपकार आठवूं स्वामीचे । सर्व खेळ याचे अगणित ॥
 अनंत ब्रह्मांडें व्यापूनि भरला । पुरोनी उरला निराळाची ॥
 इच्छेविना काडी पानही न हाले । जग चाले बोलें सत्ता त्याची ॥
 हानी मृत्युलाभ उत्पत्ति प्रलय । स्थिति समुदाय कर्ता तोची ॥
 याचा पार वर्णां ऐसा आहे कोण । शेवाही संपूर्ण वर्णवेना ॥
 वेद नेति नेति स्तवितो शिणले । तटस्थ राहिले अधोमुखें ॥
 ब्रह्मादिक अंत पाहतां भागले । साधक शिणले ठायीं ठायीं ॥
 तोचि कृपा करी जरी दीनावरी । भुक्ति मुक्ति चारी दासी होती ॥
 बर्म आहे थोडें स्वामीचें आईका । भक्तिभावे एका वश्य होतो ॥
 कलयुगामाजी वर्णाश्रमधर्म । करूनि सत्कर्म आचरावें ॥
 ऐसें प्रेरुनियां कथा करवितो । नित्य चालवितो महाविष्णु ॥

पुढील प्रसंग जाणे नारायण । अवस्थेचा प्रश्न ऐसा आहे ॥

पृच्छेचें उत्तर वदवितो देव । बोले अनुभव कचेश्वर ॥

हे सगळे अभंग अतिशय प्रेमळ आणि फार गोड आहेत. 'पृच्छेचें उत्तर वदवितो देव' या वाक्यावरून, कोणाच्या तरी प्रश्नास उत्तर म्हणून कचेश्वरांनीं हें आत्मचरित्र सांगितलें असावें, हें उघड दिसतें. ह्या चरित्रांत कवीची ईश्वरानिष्ठा आणि साधुत्व यांचा ठसा अगदीं स्पष्ट उमटला आहे. 'तुकोबांनीं स्वप्नांत उपदेश दिल्यापासून आपणास कीर्तनाची स्फूर्ति झाली व त्यामुळें फार दिवसांची व्यथाही दूर झाली, असें कचेश्वर म्हणतात; ही व्यथा कोणती, हें समजण्यास कांहीं मार्ग नाहीं. लौकिकाची लाज सोडून हीन वर्णाच्या लोकांशीं बंधुत्वाच्या नात्यानें वागल्याबद्दल तत्कालीन भटाभिक्षुकांनीं व प्रत्यक्ष कवीच्या बापानें त्याचा जो छळ केला, तो आमच्या जुन्या साधु-संतांच्या चरित्रांत अगदीं सर्वसाधारण असल्या-मुळें, त्याबद्दल कोणास आश्चर्य वाटण्याचें करण नाहीं; पण ह्या छळास भिऊन आमचे संत आपल्या अंगीकृत कार्यापासून परावृत्त झाले नाहींत, हें मात्र खरोखर मोठें आश्चर्य होय सदर चरित्राचे षहिले ५७ अभंग उपलब्ध नाहींत, ही मोठ्या दुःखाची गोष्ट आहे. थोरले शाहूमहाराज, बाळाजी विश्वनाथ, बाजीराव, चिमाजी अप्पा, नानासाहेब, सदाशिवराव भाऊ, रावरंभा निंबाळकर, फत्तेसिंग भोसले, फत्तेसिंगाची स्त्री अहल्याबाई भोसले, कान्होजी आंग्रे, तुकोजी होळकर, दुसरे बाजीराव, माधवराव, नारायणराव व सवाईमाधवराव पेशवे इत्यादि स्त्री-पुरुषांची कचेश्वरांवर व त्यांचे पुत्रपौत्रांवर भक्ति असे, असें राजवाडे यांनीं लिहिलें आहे. कचेश्वरांस तुकारामबुवांनीं स्वप्नांत दृष्टांत दिला व पुढें महिपतींसाठीं स्वप्नांत दृष्टांत देऊन, तुकारामांनीं त्यांजकडून संतचरित्रें वदविलीं,

ह्या गोष्टींचें रहस्य काय आहे, ह्याचा खुलासा करणें माझ्या सामर्थ्या-
बाहेरची गोष्ट आहे. असो.

कचेश्वरांचें देहावसान कृष्णातीरीं उंब्रज येथें शके १६५३
फाल्गुन शुद्ध द्वितीया, या दिवशीं झालें. त्यांचे गुरुभक्त शिष्य
रामचंद्र खटाटोपे यांनीं त्यांच्या देहाचें दहनादि सार्थक कृष्णावेणी-
संगमीं माहुली येथें केलें व तेथेंच आपल्या अंगणांत कचेश्वरांच्या
अस्थी पुरून, त्यांजवर समाधि बांधिली. ह्या समाधीचा एक मजला
जमिनींत असून, त्यांत कचेश्वरांच्या पादुका आहेत. ह्या ठिकाणीं
कचेश्वरांचे अतीत येथील वंशज प्रतिवर्षी येऊन, फाल्गुन शुद्ध
द्वितीयेस त्यांच्या पुण्यतिथीचा उत्सव करतात; इतर वंशज आप-
आपल्या गांवीं हा उत्सव साजरा करतात.

पुणें जिल्ह्यांत खेड व चांडोली या गांवीं कचेश्वरांनीं श्रीपांडुरं-
गाच्या मूर्ति स्थापन केल्या आहेत. कचेश्वरांची बरीच कविता
यांचे वंशज व शिष्यसंप्रदायी लोक यांच्या संग्रहीं आहे; त्यांपैकीं
मुदामचरित्र व गजेंद्रमोक्ष हीं त्यांचीं दोन काव्ये मात्र काव्यसंग्रहांत
प्रसिद्ध झालीं आहेत. याशिवाय, काव्यसंग्रहांत विट्ठल कविकृत
कवितासंग्रह या सदराखालीं एक श्लोकबद्ध द्रौपदीवस्त्रहरण प्रसिद्ध
झालें आहे, तेंही कचेश्वरांचेंच असावें असें वाटतें. शेवटचे कांहीं
श्लोक कमी असल्यामुळें त्यांत कचेश्वरांच्या नांवाचा उल्लेख नाही; पण
या काव्याची एकंदर रचना कचेश्वरी धाटाची दिसते. मुदामचरित्राचे
१०३, गजेंद्रमोक्षाचे ९९ व द्रौपदीवस्त्रहरणाचे २३१ श्लोक
आहेत. कचेश्वरांचीं पदे वगैरे इतर कविता अद्याप अप्रकाशित आहे.
कचेश्वरांची एकंदर कविता मध्यम प्रतीची आहे; तींत यमक-
व्यंकार नाहीत, अलंकार नाहीत किंवा फारसें भाषासौंदर्यही
नाहीं. तथापि त्या कवितेंत प्रसाद आहे व भक्ति रस विशेष
आहे. कचेश्वर हे वामन-मोरोपंतांसारखे भाषापंडित नव्हते, ते

एक प्रेमळ हरिभक्त होते व याच दृष्टीने त्यांच्या कवितेचें अवलोकन केलें पाहिजे. त्यांच्या काव्यांची भाषा साधी, प्रेमळ व रसवती आहे; त्यांनीं वृत्तेही निरनिराळीं उपयोजिलीं आहेत, तथापि क्वचित् स्थलीं वृत्तसुखार्थ शब्दांची ओढाताण झालेली दृष्टीस पडते. सुदामचरित्र व गजेन्द्रमोक्ष हे दोन्ही विषय करुणरसप्रधान असून यांपैकी पहिल्या विषयावर आजपर्यंत निरनिराळ्या दहा बारा कवींनीं कविता केली आहे, पण कचेश्वरांच्या सुदामचरित्रांतल्या इतका करुणरस दुसऱ्या कोणत्याही कवीस साधला नाही. पुढील उतारे पहा:—

सुदाम्याचें दारिद्र्य:—

श्लोक.

सुदामा दरिद्रें बहू पीडिलासे । कुटुंबी गृहामाजि तो बैसलासे ॥
गृहाची रिती वर्णितां वर्णवेना । कुठें ऊपमा यावया पूरवेना ॥ ५ ॥
गृहा पांच वांझे, असे एक आडें । असावीं तिथें कासयाचीं कवाडे ? ॥
शिरीं उष्ण पाऊस वारा भरारा । तिळालुल्यही नाहिं तेथें निवारा ॥ ६ ॥
अशाही गृहामाजि त्या अन्न नाहीं । मुलें माणसें पीडिलीं फार देहीं ॥
समस्तां मिळोनी असे एक वस्त्र । कदाही नसे स्वप्निं त्यां पाकपात्र ॥ ७ ॥

सुदामा व त्याची पत्नी यांचा संवाद:—

श्लोक.

तदां बोलली पत्नि सुदामजीला । 'नका हो स्मरूं सांगतें कृष्णजीला ॥
तुम्हाला नसे नाम तें धारजीणें । किती सीकवूं, नायका, कोण जीणें ?' ॥ ९ ॥
स्त्रियेसी म्हणे 'कृष्णजी मित्र माझा । बरा जाण गे । पांग फेडील तूझा
गुरुदक्षिणे पुत्र दीला जयानें । बलें मारिले कंस चाणूर ज्यानें ॥ १० ॥
प्रतापी पद्मा कृष्ण माझा कसाहे । अहंकार त्या पापबुद्धी न साहे ॥
असे लक्ष्मीसारिखी ज्याचि रामा । उणें काय आतां ? प्रिये ! सांग आम्हां
' बोलतां असें नित्य मंदिरीं । वाटतें मला व्यर्थ अंतरीं ॥
कासया मला नित्य सांगतां । मित्रथोरवी व्यर्थ वानिती ॥ १२ ॥

करितां उपवास मला बरि हो ! । कथितां बडिवार कसा तुम्हि हो ! ॥
मज वज्र नसे, अशि हे अपदा । किति सांगतसां हरिची संपदा ॥ १३ ॥
जरि मित्र असे हरि हो तुमचा । तरि भोग कसा न सरे अमुचा ? ॥
दिसती अगदीं बहु दीन मुलें । हरिभेटिस जा, मज हें सुचलें ॥ १४ ॥

‘रिक्तपाणि काय जाऊं, सांग सांग सुंदरी ।
कृष्णजीस काय नेऊं, बोल शीघ्र लौकरी ॥
मीळते जरी पृथू हरीस शुद्ध न्यावया ।
वाटतें तरी मनांत त्याध्य तेथ जावया ॥ १५ ॥
लागला बहुत हेत जावयास अंतरी ।
‘कंद मूळ पत्र पुष्प कांहीं पाहिं मंदिरी’ ॥
म्हणे ‘घरांत अस्ति नास्ति सर्व ठाउकें असे ।
कसें हळूच पूसतां ? प्रपंच यांत हा दिसे ॥ १६ ॥
कृष्णजीस न्यावया असून काय ठेवितें ? ।
मी तुम्हास कासयास भेदरीति दावितें ॥
मला तुम्हापरीस फार ध्यास लागला असे ।
परंतु काय मी करूं ? घरांत अर्थ ना दिसे’ ॥ १७ ॥

सुदामा द्वारकेस जाऊन पांचल्यावर त्याच्या मनांत काय विचार
उत्पन्न झाले व नागरिकांनीं त्याच्याशीं कशी वर्तणूक केली,
त्याचें वर्णन:—

जशी द्वारका देखिली वांचनाची । तशी फीरली वृत्ति भावें मनाची ॥
म्हणे ‘येवढें भाग्य, हा कृष्णराजा । तिथें रंक मी कायसा पाड माझा ॥ २४ ॥
बोळली जरी ना धरी हरी । बूडिजे तरी शोकसागरी’ ॥
एक पाय तो टाकितां पुढें । पाउलापदीं वृत्ति नातुडे ॥ २५ ॥
अर्मे पावला द्वारकाद्वारदेशीं । पुसों लागले आमिंचे धामवासी ॥
‘अहो ! कोण कोठून आलेत तुम्हां ? !’ म्हणे ‘कृष्णजीचे सखे बंधु आम्हां’ २६
म्हणे आयका ‘नाम माझें सुदामा । बरा जाणतो कृष्णजी पूर्ण आम्हां ॥
त्वरे जाणवा राउळीं मात माझी । नका रे करूं हेळणा बुद्धि हूजी’ ॥ २७ ॥

* ‘पत्रं पुष्पं फलं तोयं’ इत्यादि गीतावचनावर येथें कटाक्ष आह.

असें ऐकतां हांसले द्वारपाळ । वदों लागले ' कृष्णजीचें कपाळ ॥
 विनोदार्थ सांगूं चला राउळासी ' । त्वरें जाउनी बोलती माधवासी ॥२८॥
 पण त्या द्वारपालांची ही विनोदवृत्ति लवकरच मावळली, कारण—
 ' दरिद्री असे विप्र नामें मुदामा । उभा राहिला द्वारिच्या द्वारधामा ' ॥
 असें ऐकतां धांवला दीनबंधु । त्वरें शीघ्र आलिगिला विप्रबंधु ॥ २९ ॥

मुदाम्याचा भोजनाचा थाट:—

वाजती बहू ढोल दुंदुभी । भेरिया तुरें गर्जती नभी ॥
 हर्ष वाटला कृष्णभंतरी । पांक्ती मांडिल्या स्तनमंदिरां ॥ ३६ ॥
 पकानें बहु वाढिली षडरसें, शाका बहूतांपरी ।
 नाना पापड सांडगे लघुवडे मांडे पुऱ्या भीतरां ॥
 सांबारी कथिका बहू ठिकरिच्या मेथ्याकुटें लोणचीं ।
 वेलें कोमल आम्ल तीक्ष्ण मिरें नाहीं कदा वाणिचीं ॥ ३७ ॥
 साळो शुभ्र सुवास ओदन बरें पीतें वरान्नें वरी ।
 क्षोरि मालति बोटवेच गहुंले क्षिप्रा अनेका परी ॥
 चीनी साखर पांढरी मगदुमी तैशीच नाबादही ।
 अंब्याचे रस पीवळे शिखरिणी नाना मधूरें दहीं ॥ ३८ ॥

स्वयं विंक्षणे वारिती कृष्णनारी । करी प्रार्थना फार आंगें मुरारी ॥
 असो, यापरी सारिलें भोजनाते । बसूं घातलें उत्तमा आसनातें ॥४०॥
 िडे दीधले कर्पूरेला लवंगा । अनेकापरी चर्चिलें गंध अंगा ॥
 सुवासीकही लाविलीं सर्व तेलें । करें आपुल्या मर्दिलीं चापियेलें ॥ ४१ ॥

पकान्नवर्णनाचे वरील श्लोक कोंकणांतल्या भोजन-समारंभांत
 वरचेवर ऐकूं येतात. यासंबंधानें काव्यसंग्रहकार म्हणतात:—
 ' हा कचेश्वराच्या वेळचा भोजनाचा थाट ! साखरभात, लाडू,
 जिलव्या, श्रीखंड इत्यादि पकानें रसास्वादनविष्ट महाचार्यानीं पेश-
 वाईत, विशेषतः रावबाजींच्या अमदानींत सुरू केलीं असावीं. '
 यावरून पेशवाईच्या पूर्वीं हीं पकानें, निदान महाराष्ट्रांत तरी अस्ति-
 त्वांत नव्हती, असें काव्यसंग्रहकारांचें मत दिसतें. पण वस्तुतः तसें

समजण्याचें कांहीं प्रयोजन नाहीं. कारण कचेश्वर हे पक्कान-
भोजनपंडित रावबाजींच्या पूर्वीं सुमारे १०० वर्षे होऊन गेले व
दुसरें असें कीं, कचेश्वरांपूर्वीं १०० वर्षे लिहिलेल्या मुक्तेश्वरी
भारतांत यांतील बहुतेक पक्कानांचीं नांवें* आढळतात.

सुदामश्रीकृष्णसंवादः—

‘वोहिनी सुखी ?’ श्रीहरी पुसे । ‘काय संतती संपती असे ?
योगक्षेम तो चालतो कसा ? । काय खातसां काय जेतसां ?’ ॥ ४३ ॥
येरु बोलिला ‘ऐक श्रीहरी । काळ तीनही नांदती घरीं ॥
संतती बहू फारशी असे । संपती कदां स्वप्निही नसे ॥ ४४ ॥
सर्वही सुखी बाळकें मुलें । स्नेह हा तुझा याचियामुळें ॥
काळ कर्मिती तूज चित्तिती । तूजवेगळें आन नेणती’ ॥ ४५ ॥
कृष्ण बोलिला ‘आठवे मला । उज्जनीमधे खेळ मांडिला ॥
गुरुपतिनें धाडिलें वना । आठवे बहू मासिया मना ॥ ४७ ॥
पावसांत रे ! फार भीजलों । वायुसंकटीं थोर कष्टलों ॥
धोत्र तूं तधीं आपुल्या करीं । घातलें असे माक्षिया शिरीं ॥ ४८ ॥
काष्ठाच्या लघु कावडी धरुनियां होतो वटाखालते ।
वारा पाउस घेतला वटतळीं, मोठी अवस्थाचि ते ॥
तेव्हां त्वां लघु धोत्र रे ! मजवरी घालोनियां राक्षिलें ।
कांसे लावुनि कावडी मज तुवां क्षिप्रेमधें तारिलें ॥ ४९ ॥
लागली मला भूक रे जशी । कावडी तुवां घेतली तशी ॥
आठवूं किती काय रे तुझें । नाहिं दाविलें त्वां कधीं दुजें’ ॥ ५० ॥
सुदामा म्हणे ‘तूं भलें आठवीशी । बहुतांपरी तूं मला गौरवीशी ॥
तरी रे तुला राज्य कां प्राप्त झालें । मला रे कसें दैन्य धावुनि आलें’ ॥ ५१ ॥
‘विचारिं मनीं’ श्रीहरी गुह्य ऐसें । दिल्यावांचुनी पाविजे सांग कैसें ? ॥
परी पूर्वपुण्यें मला भेटलासी । श्रुतीच्यानि योगें मला पावलासी ॥ ५२ ॥

* मुक्तेश्वरी महाभारत, वनपर्व, अध्याय १२ (दुर्वासभोजन); विराटपर्व,
अ० ८ (अभिमन्युविवाह) व सभापर्व, अ० ९ (राजसूययज्ञसमारंभ) पहा.

वदा ब्राह्मणालागि कांहीं न दीलें । कदा स्वप्रिंदी पुण्य कांहीं न केलें ॥
 कदा तीर्थयात्रा तुवां नाहिं केली । कदा सत्कथा स्वप्रिंदी नायकीली ॥५३॥
 नसे देह हा लाविला ऊपकारा । नसे भक्तिचा लागला लेश वारा ॥
 नसे आदरें साधुसन्मान केल । नसे वस्तिला ब्राह्मणा ठाव दीला ' ॥ ५४ ॥

द्वारकेंत श्रीकृष्णमंदिरीं सुखानें कालक्रमणा करणाऱ्या सुदामदेवास जेव्हां आपल्या स्त्री-पुत्रांची आठवण झाली, तेव्हां त्यानें आपल्या गांवीं जाण्यास श्रीकृष्णाचा निरोप मागितला. सुदामाच्या भक्तीनें संतुष्ट होऊन, विश्वकर्माकडून भगवंतांनीं आपल्या द्वारकेसारखांच सुदामनगरी तयार करवून, तेथें सुदाम्याची स्थापना करण्याचा विचार केला होता. परंतु, सुदाम्याच्या मनाची परीक्षा करण्यासाठीं, तो जेव्हां आपल्या गांवीं जाण्यास निघाला, तेव्हां भगवान् त्यास म्हणतात:—

‘ परी ऐक रे ! एक ती मात माझी । नको आणुं तूं मानसीं बुद्धि दूजी ॥
 बहू फीरती चोरटे भिल्ल मार्गी । ^१असा देखतां खंडिती शस्त्रखड्गों ॥ ६५ ॥
 वस्त्रभूषणें सर्व ठेवुनी । जाइजे घरा शुद्ध होउनी ॥
 मार्गि रे बहू चोर फिरती । अर्थ देखिल्या जीव मागती ’ ॥ ६६ ॥

या भाषणाचा भावार्थ असा आहे:- भगवान् म्हणतात, सुदाम्या! तूं आपल्या गांवीं खुशाल जा; पण मी एक महत्त्वाची गोष्ट तुला सांगतो ती लक्ष्यांत घे; तीत कांहीं कपट आहे असें समजूं नको. तूं आतां ज्या वाटेनें जाणार आहेस, त्या वाटेत चोरटे फार आहेत, ते तुला असा वस्त्राभरणमंडित पाहून तुला ठार करावयाला चुकणार नाहीत; म्हणून हीं सगळीं वस्त्रेभूषणें येथेंच ठेवून, तूं शुद्ध होऊन जा. ' दरील श्लोकांचा सकृदर्शनीं असा अर्थ दिसतो खरा, पण त्यांत दुसरा कांहीं गूढार्थही आहे. भगवान् म्हणतात-ह्या ज्या दृश्य (नश्वर) वस्तु आहेत, त्या सर्व टाकून देऊन शुद्ध म्हणजे निष्काम

हो. म्हणजे षड्विंश्या त्रासांतून तूं सहज मुक्त होशील.' पण संसारांत निमग्न झालेल्या सुदामदेवास हा उपदेश कसचा रुचतो ! कचेश्वर म्हणतातः—

ऐकतां असें वस्त्रभूषणें । ठेवुनी पुढें, शब्ददूषणें ॥

कष्टला, वहू शोक वाटला । 'चोरटा' म्हणे हाचि भेटला ॥६७॥

जाउं मी कसा रिक्त त्या घरा । काय दाखवूं पत्तिकूमरां ॥

चोरटा ठकू ठाउका हरी । गोरसा मिसें गौळियां घरीं ॥ ६८ ॥

परद्वारि हा गोरखा गौळियांचा । कसा मांड हा मांडिला आजि याचा ॥

घरीं वातल्या गौळणी जार नारी । मला ठाउका पूर्ण होता मुरारी ॥६९॥

रडायस मी कासया व्यर्थ आलों । अरे ईश्वरा ! फार मी कष्टि झालों ।

रित्या हस्तकें काय म्यां व्यर्थ जावें । कसें पत्तिना तोंड हें दाखवावें ॥७०॥

घरीं सांगतों थोरवी नित्य याची । न माये कुठें, लाज मोठी जनाची ॥

जरी वाटखर्चीस हा पीठ देता । तरी लौकिकीं फारसें येस घेता ॥७१॥

वहू फार होती मला आस याची । निराशा परी थोर झाली मनाची ॥

पहा हो ! कसें सर्वही व्यर्थ झालें । मुलांमाणसांमाजि मूर्खत्व आलें ॥७२॥

स्त्रियेसी नसे वस्त्र नेसावयासी । करावें कसे काय आतां तिथेसी ! ॥

जरी रुक्मिणी जाणसें वस्त्र देती । तरी अंतुरी फार संतुष्ट होती ॥७३॥

×

×

×

मार्गि चालतां फार गर्हिवरे । आपल्या मनीं आठवी झुरे ॥

' भावती मुलें देखतां मला । काय मी करे देउं त्यांजला ॥ ७६ ॥

ब्राह्मणीस मी काय रे कथूं ! कोणती कशी गोष्ट मी जथूं ' ॥

हेंचि भावितां पंथ चालिला । पाहतां पुढें ग्राम देखिला ' ॥ ७७ ॥

वरील श्लोकांत सुदामदेवाच्या अज्ञान्यजन्य निराशेचें व निराशाजन्य करुणास्पद स्थितीचें किती समर्पक वर्णन केलें आहे ! भगवंतानें आपल्यासाठीं सुदामपुरी निर्माण केली असून, ती आपणास लवकरच प्राप्त होणार आहे, हें ठाऊक नसल्यामुळें व श्रीकृष्णाच्या कपटचरित्राशीं पूर्वपरिचय असल्यामुळें, अशा निराशेच्या

वेळीं, श्रीकृष्णासंबंधानें सुदामाच्या तोंडांतून जे उद्गार बाहेर पडले आहेत ते क्षम्य होत, असें म्हणण्यास हरकत नाही. सुदामाचे हे उद्गार वाचून हसूं येतें व त्या वेळच्या त्याच्या मनःस्थितीबद्दल अनुकंपा उत्पन्न होते. एखादा अत्यंत दरिद्री मनुष्य, आपल्या श्रीमान् मित्राकडून आपणास खाचित साह्य होईल अशा भावनेनें त्याजकडे गेला असतां, त्याची जर सर्वस्वी निराशा झाली, तर त्या वेळीं त्याच्या मुखांतून वरच्यासारखे उद्गार निवावे, हें अगदीं साहजिक होय व हा मनुष्यस्वभाव लक्षांत घेऊन, त्याचें यथार्थ चित्र रेखाटण्यांत कचेश्वरांनीं मोठें कौशल्य दाखविलें आहे यांत शंका नाही. असो.

वर लिहिल्याप्रमाणें, विचारा सुदामा विचारमग्न होऊन मार्ग कमीत असतां, भगवदाज्ञेवरून विश्वकर्मानें नुकतीच बसविलेली सुदामपुरी त्याच्या दृष्टीस पडली. द्वारकेसारखीच तिची एकंदर रचना पाहून, आपण वाट चुकून पुनः द्वारकेतच आलों कीं काय असा संशय त्यास उत्पन्न झाला. कचेश्वर म्हणतातः—

कळस देखिले कांचनाकृती । 'चूकलों' म्हणे 'मार्ग मागुतीं ॥

भ्रांत जाहलों काय अंतरीं ? । 'लागला पुसों 'कोण हे पुरी ? ॥७८॥
अहो पांथि हो ! चूकलों मार्ग मी रे । । पुढें ग्राम हा कोण सांगा मला रे ! ॥
नसे ठाउका आपुला कीं दुजा रे । । बरा सोनियाचा दिसे चांगला रे ।' ॥७९॥
पुसों लागले 'नाम रे काय तुझे' ? । 'सुदामा असें बोलती नाम माझे' ॥
'पुरीचें तुझे नाम रे एक जालें !' । म्हणे 'लोकही बोलती दैन्य बोले' ॥८०॥

पण पुढें लवकरच नागरिकांनीं सुदामदेवास ओळखून त्यास पालखींत बसविलें व मोठ्या थाटानें त्याची मिरवणूक काढिली. हा अकल्पित प्रकार पाहून सुदामदेवास तर वेड लागण्याचा प्रसंग आलाः—

मात फांकली राजमंदिरीं । मंत्रि धांवले मुख्य आदरीं ॥

पालखीमधें घालिती बळें । कंप सूटला ब्राह्मणा चळें ॥ ८३ ॥

भेरी दुंदुभि वाजती चवघडे धो धो धमामे किती ।
 यंत्रांचे भडिमार थोर सुटती नादें कडे फूटती ॥
 आवाजें नभ कोंदलें उडुगणें धाकें पडों पाहती ।
 *विप्राचे मनि भीति फारचि दिसे, गात्रें बहू कांपती ॥ ८६ ॥
 करीं आरत्या सुंदरी नागरीका । बहू पातल्या दामिनी कामिनीका ॥
 अनंतापरी हेमपुष्पें वहाती । करीं अक्षवाणें द्विजाते पहाती ॥ ८७ ॥
 पुढें पालखी मंदिरामाजि गेली । प्रिया आरती शीघ्र घेऊनि आली ॥
 झणत्कारले हो ! अलंकार तीचे । तसे झांकले नेत्र सुदामजीचे ॥ ८८ ॥
 § बहू विप्र व्याकूळ पाहूनि तीला । मनी घाबरोनी निचेष्टीत झाला ॥
 प्रिया हालवी डोलवी दिव्य हस्ते । म्हणे 'ओळखाना कसे स्वामि मातें ?
 कांता मी तुमची सुशीळ गृहिणी कां ओळखाना पती ? ।
 झाली ज्या परिसासि भेट तुमची, तो ओळला श्रीपती ॥
 प्रीतीनें पृथु भक्षिले मटमटां तो तूमचा हो सखा ।
 तेणे हेमपुरी तुम्हांसि दिधली जैशी दुर्जा द्वारका ' ॥ ९० ॥

कांतिच्या तोंडून हा सगळा खरा प्रकार ऐकेपर्यंत, बिचाऱ्या सुदामदेवाची स्थिति, आरबी भाषेतील सुरस गोष्टींतल्या अबु हुसेनासारखी झाली होती. बगदादच्या कालिफानें अकस्मात् राज्यपद दिल्यामुळें अबुहुसेनाची काय विलक्षण स्थिति झाली; त्यानें डोळे कसे मिटले; सभोंवतालच्या दासींस, आपण कोण आहों, म्हणून किती प्रश्न केले; आपण जागृत आहों कीं शोपेंत आहों हे समजून घेण्यासाठीं एका दासीकडून आपला हात कसा चालविला व शेवटीं आपण खरोखरच बादशहा झालों आहों अशी खात्री झाल्यावर, लगेच आपला बादशाही अंमल गाजविण्यास त्यानें कसा प्रारंभ

* हा चरण काव्यसंग्रहांत असा दिला आहे:—' तेव्हां देव समस्त संस्त-
 विति त्या पुष्पें द्विजा ओपिती. ' § ह्या श्लोकाचे पाहिले दोन चरण काव्य-
 संग्रहांत असे आहेत:—' कदा ओळखेना घरामाजि दारा । बहु देखिला
 संपतीच, पसारा ' ॥

केला, हें वाचकांस माहीत आहेच; व हाच प्रकार सुदामदेवाच्या बाबतीतही झाला असला पाहिजे हें उघडच आहे. मात्र येथें ही गोष्ट लक्ष्यांत ठेविली पाहिजे कीं, सुदामदेव हा अबूहुसेनासारखा निव्वळ प्राकृत मनुष्य नव्हता; तो मोठा सात्त्विक व प्रेमळ हरिभक्त होता व याच प्रकृतिभेदामुळें त्या दोघांच्या चरित्रांत पुढें जमीन-अस्मानाचें अंतर पडलें आहे. असो.

ज्या श्रीकृष्णाची आपण इतका वेळ निंदा केली, त्यानेंच हें सगळें वैभव आपणास दिलें आहे, ही गोष्ट लक्ष्यांत येतांच सुदाम-देवास अतिशय पश्चात्ताप झाला. कचेश्वर म्हणतात:—

एकतां असें खोंचला मनी । नीर सूटलें फार लोचनीं ।

कृष्णदेव म्यां व्यर्थ द्रोहिला । निंदिला बहू अंत पाहिला ॥ ९१ ॥

सिंधु जो उडे त्यासि पोहणें । कायसे पृथू काय त्या उणें ? ।

भक्तिचा बहू आळका हरी । देत संपदा आपदा हरी ॥ ९२ ॥

अरे कृष्णजी काय कौशल्य केलें ! । तुझ्या दर्शना चित्त माझे भुकलें ॥

तयालागिं तूं प्राप्त दे दिव्य हस्तें । करीं रे क्षमा तारिं तूं शीघ्र मातें ९३

अंतःकरणावर आलेलें तात्कालिक निराशापटल दूर होतांच सुदामाचा मूळचा उदात्त स्वभाव लागलाच प्रगट झाला. तो आपल्या स्त्रीस म्हणतो:—

‘ हरीचा नमस्कार हा तूजला ग । निरोपामध्ये कोणि ठेवूं नये गे ॥

म्हणोनी तुला सांगतो आदरेंशी । हरीतें स्मरीं अंतरीं निश्चयेंशी ’ ॥ ९८ ॥

मग सुदामदेवानें आपल्या प्रजाजनांस काय आज्ञा केली !:—

समस्तांसि आज्ञा दिली राजयानें । अलंकार वस्त्रें दिलीं शोभमानें ॥

म्हणे ‘प्रार्थना हेचि सर्वां जनांसी । करा कीर्तनें, रंजवा माधवासी’

कवीनें येथें, सुदामदेवाच्या तोंडीं ‘ प्रार्थना ’ हा शब्द घातला आहे व त्यावरून, प्राप्तनवश्रीपुरुषाप्रमाणें सुदामदेव उन्मत्त न होतां, उलट तो विशेष विनयसंपन्न झाला, असें दाखविलें आहे. एकंदरीत

या लहानशा काव्यांत कवीने आपलें काव्यरचनाचातुर्य बऱ्याच स्पष्टतेनें दाखविलें आहे, यांत संशय नाही. हें काव्य मला इतकें सरस वाटलें कीं, त्यांतले उतारे देतां देतांच हा लेख इतका लांबला. आतां कचेश्वरांच्या गजेंद्रमोक्षांतले कांहीं निवडक श्लोक येथें देऊन कचेश्वरांची तूर्त रजा घेऊं.

द्रवीड देशचा विष्णुभक्त राजा इंद्रद्युम्न हा पुष्कर सरोवराच्या कांठीं ध्यानस्थ होऊन बसला असतां, तिकडून अगस्ति ऋषि आले. राजानें आपणांस उत्थापन दिलें नाही म्हणून अगस्ति ऋषींनीं त्यास 'मदोन्मत्त तूं हत्ति होशील रानीं' असा शाप दिला. त्यावेळीं इंद्रद्युम्न त्यांस म्हणतो:—

‘जरी तुम्हांसि देखिलें असेल आजि लोचनीं ।

तरी घडेल देहपात त्वरित याचि भूवनीं ॥

असें असोनि शापिलें अनाथनाथ बंधुजी ।

बरे तुम्हांसि मानलें अहा ! अनाथनाथ । जी ! ॥ १० ॥

अन्यायाविण शापिलें मज तुम्हीं स्वामी अगस्ती मुनी ।

यांनीं मी निजमंदिरीं नदितिरीं ध्यानस्थ होतों मनीं ॥

कर्माची गति ना टळे विधि हरी लक्ष्मीपतीलागुनीं ।

बोलों काय कुडें तुम्हां ऋषि मला उःशाप द्यावा ज्ञानीं ’ ॥ ११ ॥

पुढें राजा इंद्रद्युम्न हत्ती होऊन, पुष्करसरोवरांतल्या नकाच्या दाढेंत सांपडला असतां, त्याच्या पुत्रांनीं कशी वर्तणूक केली, हें कवि सांगतात:—

‘काय पाहतां सांखळी करा । सोंड पुच्छ हो सर्वही धरा ॥

एक नेट ध्या सर्वही वळें ’ । बोढिती वट्ट शक्तिच्या बळें ॥ ३५ ॥

ओढ मांडिली त्यासि दोंकडे । यातना बहू कुंजरा घडे ॥

स्थूळदेहि तो ओढिती किती । त्रास पावले आस टाकिती ॥ ३६ ॥

‘मरावें कसें मेलिया पाठिसी हो ! ।

झुधा लागली फार आतां चला हो ॥

परी सर्वही एकचो नेट ध्या हो ।

जळीं स्वामिसी लोटुनी शीघ्र या हो ॥ ३७ ॥

जीव जायसें सत्वरें करा । लोभ मोह त्यां नीकरा करा ॥

येश हें तुम्हा येइ हे घडी । स्वामि लोटुनी या चला तडी ॥ ३८ ॥

आपल्या संकटकाळीं, आपल्या पुत्र-पौत्रांची ही वर्तणूक पाहून व असले उद्धार ऐकून विचाऱ्या गजेन्द्रास काय वाटलें असेल ! एकंदरीत ‘कठिण समय येतां कोण कामास येतो ?’ या रघुनाथ-पांडितांच्या वचनाचा प्रत्यय प्रत्यहीं येतो; यांत संशय नाही. असो. कचेश्वर म्हणतातः—

सरोवरांत लोटिला गजेन्द्र पुत्रपौत्रका ।

निधोन सर्व चालिले जळांत तोचि एक कीं ॥

पूर्वभक्ति धांवली मनांत हर्ष वाटला ।

सर्व दुःख वीसरोनि सद्गदीत दाटला ॥ ३९ ॥

स्मरोनि विष्णु अंतरांत धाय फार मोकली ।

म्हणे ‘असा तसाचि धांव शक्ति फार वेंचली ॥

व्यर्थ फार पांडिलों जळांत नक्रसंगतीं ।

तयाकडून सोडवीं त्वरीत तूंचि श्रीपती ॥ ४० ॥

पांडिलों बहू पावगा हरी । पायिंचो व्यथा शीघ्र तूं हरीं ॥

लागल्या कळा थोर या पदी । पांडिलें मला नक्रआपदीं ॥ ४१ ॥

नक्रगांठिसी अग्नि लागला । पाहतोस तूं काय ऊगला ? ॥

पाव गा हरी ! दासपालका ! मोकळें नको विश्वव्यापका ॥ ४२ ॥

भक्तवत्सल दीनमोचन पाव सत्वर तूं हरी ।

थोर संकट विघ्न उद्भट पातलें मज केसरी ॥

नक्रगांठिसि सोडुनी पद मोकळें करिं यादवा ।

झोंबला करूं काय तस्कर नाकळे मज माधवा ॥ ४३ ॥

विधीकारणें मास्य झालासि वेगें । त्वरें दानवां मारिलें शीघ्र आगें ॥
 बळें आणिले वेद हीरोनि चारी । गजेंद्रास वेळेस आलासि हारी ॥ ४५ ॥
 महीमाजि मंदागिरी चालियेला । तई कूर्म होवोनियां स्थीर केला ॥
 अशी कीर्ति केली महीमाजि भारी । गजेंद्रास वेळेस आलासि हारी ॥ ४६ ॥
 धरित्री बळें दानवीं चालवीली । वराहेरुपें स्वामि तूं थांबवीली ॥
 हिराण्याक्ष मर्दान भक्तास तारी । गजेंद्रास वेळेस आलासि हारी ॥ ४७ ॥
 तुवां नारसिंहें बहू खेळ केला । महामक्त प्रल्हाद तो रक्षियेला ॥
 अरी मर्दुनी फोडिला स्तंभ भारी । गजेंद्रास वेळेस आलासि हारी ॥ ४८ ॥
 क्षितीकारणें वामना धांवलासी । बळीदान घेऊनियां राहिलासी ।
 तथा कारणें तूं उभा नित्य द्वारी । गजेंद्रास वेळेस आलासि हारी ॥ ४९ ॥
 अरे भार्गवा ! थोर अद्भुत केलें । सहस्रार्जुनालागि तूं मर्दियेलें ॥
 जहालासि तूं ब्राह्मणां साहकारी । गजेंद्रास वेळेस आलासि हारी ॥ ५० ॥
 तुझी राघवा ! वर्णु मी काय लीला । पदस्पर्शनीं तारिली शापर्लाला ॥
 सुरां सोडुनी मर्दिला तो सुरारी । गजेंद्रास वेळेस आलासि हारी ॥ ५१ ॥
 अरे कृष्णजी काळिया नाथिला रे ! । रिकामा तिव्हां काय होतास तूं रे ? ॥
 अरी मर्दुनी तारिल्या गोपनारी । गजेंद्रास वेळेस आलासि हारी ॥ ५२ ॥
 पहा बौद्धरूपा कलंकी स्वरूपा । बहू वेंचला प्राण रे ! नामरूपा ॥
 न देखों तुझी स्वामिजी वाट येतां । क्षणामाजि हा टाकीन आतां ॥ ५३ ॥
 तुझें नाम घेतां हरे सर्व वेधा । असें ऐकिलें संतमुखें अनंता ॥
 तयालागि त्वां लाविला बोल आतां । असें ऐकतां धांवला जीवदाता ॥ ५४ ॥

गजेंद्राचा हा धांवा ऐकून भगवान् त्या ठिकाणीं प्राप्त झाले, व आपल्या चक्रानें नक्रमुख विदारून त्यांनीं गजेंद्रास मुक्त केलें. वैकुंठास जाण्याकरितां गजेंद्र विमानारूढ झालेला पाहतांच, नक्रानें काय केलें ? कचेश्वर म्हणतात:—

अपें देखुनी हांसला नक्र दृष्टीं । म्हणे 'वर्तलें थोर आश्चर्य सृष्टीं' ॥
 पुसे श्रीहरी 'कां तुवां हास्य केलें ?' । 'म्हणे म्यां तुला लोचनीं देखियेलें ॥
 विमानां गजा घालुनी चालवीसी । मला रे कसा हे वनीं मोकळीसी ? ॥ ७३ ॥

पतितपावन नाम तुझे हरी । तरि कसा मज टाकिसि तूं दुरी ? ॥
 नवल थोर मनीं मज वाटलें । त्रिदाचि काय तुझे हरि सूटलें ? ॥ ७४ ॥
 गजराज कसा वरि चालविला । हरि नक्र तुवां वनिं सांडियला ॥
 जरि पातकि मीच खरा असतो । तरि हेच जळीं हरि रे नसतो ॥ ७५ ॥
 कितिएक तुतें भजती पतितें । कितिएक तुतें जपती मुनि ते ॥
 कितिएक गिरीवर ते असती । कितिएक उदास तुते भजती ॥ ८० ॥
 कितिएक ते पर्वतीं राहताती । कितिएक ते कर्वतीं देह देती ॥
 कितिएक ते अग्निसंगा सहाती । तुझेवीण अन्या न जोडूं पहाती ॥ ८१ ॥
 परी नातुळे स्वप्नि त्यां ध्यान तूझे । तयां आगळें श्रीहरी पुण्य माझे ॥
 अकस्मात म्यां तूजला देखियेलें । मला टाकुनी इंद्रयुम्नासि नेलें ॥ ८२ ॥
 म्हणोनि मला हास्य आलें दयाळा । त्वरें उद्धरीं श्रीहरो हो कृपाळा ' ॥
 असें बोलतां देव भक्ताभिमानो । म्हणे ' चालवा नक्र आधीं विमानी ' ॥ ८३ ॥
 अशी कथा सांगून, कथेश्वर सत्संगाचा महिमा वर्णन करितातः—
 सत्संग होतां तरती दुरात्मे । सत्संगयोगें पात्रझ आत्मे ॥
 सत्संग होतां बहु सौख्य आहे । सत्संग नक्रा फळलाचि पाहें ॥ ८७ ॥
 संतसंग करितां हरि भेटला । संतसंग करितां शिण फोटला ॥
 संतसंग करितां सुख आहे । संतसंग करितां तरलाहे ॥ ८८ ॥

असा हा थोर सत्संग आम्हांस प्राप्त होवो, अशी त्या भगवंताची प्रार्थना करून हा लेख येथें पूर्ण करितों.

शिवदिन केसरी

गावें नतपच्चाते जो दे निःसीम शिव दिनकरा या ।

पट्ट हित उपासकांचें, श्रीशिवदिन तेंवि शिवदिन कराया ॥ १ ॥

सन्मणिमाला-मोरोपंत.

हैं प्रसिद्ध सत्पुरुष सुमारे १५० वर्षापूर्वी श्रीक्षेत्र पैठण येथें होऊन गेले. मोरोपंत, अमृतराय, मध्वमुनीश्वर, सोहिरोबा, महिपति व निरंजनमाधव हे महाराष्ट्रकवि शिवदिनकेसरीचे सम-कालीन होत. शिवदिनांच्या मातुःश्रीचें नांव सरस्वती व ती पांचें नांव कृष्ण यादव जोशी. यांचें जन्म शके १६२०, ब्रह्म नाम संवत्सरे वैशाख वद्य ७, भृगुवासर या दिवशीं २, तांच्या शिरोभागी दिलेल्या आयेंतील दिनकर शब्दाचा याच गोष्टीशी संबंध असावा, असें वाटतें. शिवदिनधामींची गुरुपरंपरा* येणें-प्रमाणें:—

श्रीआदिनाथ

|

मत्स्येंद्रनाथ

|

गोरखनाथ

|

गैनीनाथ

|

निवृत्तिनाथ

|

* ही परंपरा केसरीनाथांचे एक शिष्य मालोनाथ यांनी आपल्या संप्रदायावर १५ श्लोक लिहिले आहेत, त्यांवरून घेतली आहे.

ज्ञाननाथ (ज्ञानेश्वरीकार ज्ञानदेव)

सत्यामलनाथ

गैत्रीनाथ

गुप्तनाथ

उद्धोधनाथ

केसरीनाथ

शिवदिननाथ

शिवदिन. केसरी या नांवांत शिवदिननाथ आणि त्यांचे गुरु केसरीनाथ या दोघांचाही समावेश झाला आहे, हें वाचकांच्या लक्षांत आलेंच असेल. केसरीनाथांचा जन्म शके १९८५ मार्गशीर्ष शुद्ध पंचमी या दिवशी झाला व शके १६४६ मार्गशीर्ष शुद्ध २ या दिवशी ते समाधिस्थ झाले. शिवदिननाथ हे यजुर्वेदी कौशिक गोत्री देशस्थ ब्राह्मण; ह्यांना जन्मापासून समाधि साधली होती, यावरून

‘ पाप्य पुण्यकृतोल्लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः ।

शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभि जायते ॥

तत्रऽ तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम् ।

यततेच ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनंदन ॥ ’

§ ‘ तैसी दशेची वाड न पाहता । वयसेचिया गांवा न वेतां । बालपणीच सर्वज्ञता । वरी तयातें ॥ तये सिद्धप्रज्ञेचेनि लाभें । मनचि सारस्वतें दुभे । मग सकळ शार्जें स्वयंभें । निघती मुखें ॥

श्रीज्ञानेश्वरी, अध्याय ६ वा.

या गीतावचनांत सांगितलेल्या योगभ्रष्टांच्या वर्गांतले ते होते, असें वाटतें. शिवदिननाथ पांच वर्षांचे होते, त्या वेळीं कांहीं मुलांनीं गोदेच्या वाळवंटावर त्यांस खेळावयास नेलें. खेळतां खेळतां, यांनीं शिवदिननाथांस मौजेनें वाळवंटांत पुरलें व वर माती टाकली. पुढें, खेळण्याच्या भरांत तें ठिकाण विसरल्यामुळें सगळीं मुलें भिऊन आपापल्या घरीं निवून गेलीं. मुलगा वेळेवर घरीं आला नाही म्हणून शिवदिननाथांचे तीर्थरूप कृष्णाजीपंत यांनीं पुष्कळ शोध केला, परंतु मुलाचा पत्ता लागेना. पुढें गांवांतील मुलांनीं त्यास वाळवंटांत पुरल्याची हकीकत त्यांस समजल्यावरून, तिकडे जाऊन त्यांनीं पुष्कळ शोध केला, परंतु कांहीं उपयोग झाला नाही. शेवटीं, पठण येथें ' केसरीनाथ ' नामक एक सिद्ध पुरुष होते, त्यांकडे जाऊन, मुलाचा पत्ता लावण्याविषयीं कृष्णाजीपंतांनीं त्यांस विनंति केली. केसरीनाथ कृष्णाजीपंतांस घेऊन वाळवंटावर गेले व शिवदिनाचें नांव घेऊन त्यांनीं मोठ्यानें हाक मारिली. त्या क्षणींच शिवदिनस्वामी वाळूंत्त वर आले ! आपल्या मुलास पाहून कृष्णाजीपंतांस अत्यनंद झाला. त्यांनीं त्यास केसरीनाथांच्या पायांवर घातलें. नाथांनीं त्यास आपल्याजकळ ठेवून घेतलें व पुढें शके १६२८ सालीं त्याचा व्रतबंध करून, त्याजवर आपल्या संप्रदायानुसार अनुग्रह केला. एके दिवशीं गोदातीरीं, शिवदिननाथ हे पार्थिवलिंगार्चन करीत असतां, त्यांच्यावरून नदीचें पाणी गेलें तरी त्यांनीं आपलें स्थान सोडिलें नाहीं अशी एक आख्यायिका आहे. शिवदिननाथ हे जन्मापासून अत्यंत सात्त्विक व प्रेमळ होते; पुढें केसरीनाथांपासून गुरूपदेश मिळाल्यावर तर ते अगदींच पूर्णत्वास पोचले. प्रसिद्ध महाराष्ट्र कवि अमृतराय व शिवदिननाथ हे समकालीन असून, रायजींची नाथांचे ठायीं अत्यंत पूज्यबुद्धि असे. वेळूळ येथें शिवदिननाथांचीं कीर्तनें चाळ

असतां, तेथें जर्जरीवक्ष नामक एक मुसलमान अवलिया होता, तो तीं कीर्तनें ऐकण्यास येत असे. शिवदिननाथांचें कवित्व, त्यांची निरूपणशैली व त्यांचा अधिकार पाहून, तो अवलिया फार खूप झाला व आपल्या डोक्यावरची टोपी शिवदिनांच्या मस्तकीं ठेवून, त्यानें त्यांस ' दीन ' (धर्म) अशी पदवी दिली. यापूर्वी लोक त्यांस ' शिवनाथ ' म्हणत असत; परंतु यापुढें ते त्यांस ' शिवदिननाथ ' या नांवानें संबोधूं लागले. त्यावेळीं पैठण येथें शहादावल नामक एक अवलिया राहत असत, त्यांचा व शिवदिननाथांचा फार स्नेह असे. त्यांच्या एकांतांत नेहमीं बैठकी होत असत. शिवदिननाथांनीं या अवलियावर ' वाहवा शहादावल शहादावल । पीर जागते आवल । ' असें एक पद केलें आहे.

शिवदिननाथांचा विवाह त्यांच्या बाराव्या वर्षी झाला. त्यांच्या पत्नीचें नांव उमाबाई. ही मोठी पतिव्रता होती. शिवदिननाथांच्या मृत्यूची खोटी बातमी एकदां पैठणभर प्रसिद्ध झाली असतां, या साध्वीनें क्षणैक ध्यानस्थ होऊन सांगितलें कीं, माझें मंगळसूत्र माझ्या गळ्यांत आहे, यावरून ते सुखरूप असले पाहिजेत. शिवदिनांस दोन पुत्र होते, त्यांनीं आपल्या तीर्थरूपांचाच उपदेश घेतला होता. त्यांचीं नांवें नरहरिनाथ व गदाधरनाथ. नरहरिनाथ व त्यांचे पुत्र लक्ष्मीनाथ हे मोठे अधिकारी पुरुष होते. लक्ष्मीनाथांची समाधि आळंदी येथें केसरीनाथांच्या समाधीजवळ आहे. शिवदिननाथ रूपानें फार सुंदर होते. त्यांचा शिष्यसमुदाय मोठा होता. त्यांपैकीं उमाबाई, रमाबाई व मुकुंद यांनीं शिवदिननाथांस पाठविलेलीं पत्रें पैठण येथील मठांत अद्याप आहेत. रमाबाईनें आपलें पत्र ओवीवृत्तांत लिहिलें आहे. आमच्या जुन्या साधुसंतांशीं ज्या स्त्रियांचा शिष्यत्वसंबंध जडला, त्या बहुतेक स्त्रियांनीं कविता केली आहे; यावरून स्त्रीशिक्षणाच्या बाबतींत

आमचे प्राचीन सत्पुरुष उदासीन नव्हते, हें स्पष्ट होत आहे. मुक्ताबाई, प्रेमाबाई, जनी, नामदेवाच्या घरच्या स्त्रिया, चोखा-मेळ्याची पत्नी, अक्का, वेणू व मिराबाई ह्या सगळ्या स्त्रिया उत्तम कवयित्री होत्या. हल्लीं स्त्रीशिक्षण वाढलें आहे म्हणतात, पण जनाबाईच्या अभंगांसारखे प्रासादिक अभंग रचणारी किंवा वेणूबाईच्या 'निवृत्तिराम' ग्रंथासारखा सरस ग्रंथ लिहिणारी एकही विदुषी हल्लींच्या शिक्षणानें अद्याप तयार केली नाही, हें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. असो.

शिवदिननाथ हे, आमच्या इतर साधुसंतांप्रमाणें, अगदीं निःस्पृह व वैराग्यसंपन्न होते; तथापि, त्यांनीं स्वतःच म्हटल्याप्रमाणें 'प्रपंच साधुनि परमार्थाचा लाभ जयानें केला । तो नर भला रे भला' या कोटींतले ते होते. प्रपंच व परमार्थ या दोन्ही विषयांकडे त्यांचें सारखेंच लक्ष्य होतें. बडोद्याचे दिवाण रावजी बापुजी यांस शिवदिननाथांनीं शके १६५१ या वर्षीं उपदेश केला. त्यांना देणग्या व उत्पन्नं बरींच मिळालीं होती; त्या सर्वांचें एक संस्थान करून, त्याचे द्वारे भजन-पूजनाची परंपरा चालू राहिल, अशी व्यवस्था त्यांनीं करून ठेविली आहे. शके १९९९ माघ वद्य १० सोमवार रोजीं त्यांनीं संस्थानपत्र करून, तें आपल्या वडील मुलाच्या स्वाधीन केलें. हें पत्र बरेंच मोठें असल्यामुळें, त्याची नकल येथें दिली नाही. या संस्थानपत्रांत पुढील वाक्यें आहेतः—

“ आमचे गुरु श्रीकेसरीनाथजी व आमचे गुरुंचे गुरु श्रीउद्धोद-नाथजी या उभयतां नाथजीविषयीं तुम्हांस आज्ञा करितों कीं, आपण स्मरणपूर्वक मनन, पठण, निजध्यास हृदयांत धरून, श्रीउद्धोद-नाथजी यांचा उत्सव, महोत्सव, कथा, कीर्तन, भजन-पूजन, चार दिवस आनंद करावा. दुसरे श्रीगुरु केसरीनाथस्वामी आमचे गुरु यांचा उत्सव, महोत्सव, कथा, कीर्तन भजन-पूजन, ध्यान, मनन,

चार दिवस श्रीक्षेत्र आळंदीस जाऊन समारंभ करावा. यांत अंतर पडूं नये हेंच माझे सांगणें आहे. आमचा उत्सव न झाल्यास आपण काळजी करूं नये, परंतु गुरु श्रीगुरुनाथजी यांचे उत्सव आपण संतोष आनंदमय करावे, यांत आम्हांस बहुत संतोष आहे. आपला संस्थानी वांझ्याचा सांप्रदाय नाही. असें माझे सांगणें आहे कीं, दोन होऊं नये. दोन झाल्यास त्याजला यश प्राप्त होणार नाही. वडिलांनीं पुढें होऊन कथाकीर्तन करावें. सर्व समान असून सर्वांनीं स्वामीचे सेवेत वडिलांचे आज्ञेनें चालावें. अनुक्रम ऐसा चालवावा..... प्रपंचास दोन रुपये कमजास्त लागल्यास भिक्षा करावी अगर कर्जवाम सावकाराचें द्यावें.” या पत्राच्या खालीं ‘हस्ताक्षर शिवदिन कृष्ण जोशी, संस्थान क्षेत्र प्रतिष्ठान’ अशी सही आहे. हें पत्र करून दिल्यावर तीनच दिवसांनीं, म्हणजे शके १६९६ माघ वद्य १३ या दिवशीं स्वामी समाधिस्थ झाले. त्या वेळीं त्यांचें वय ७६ वर्षांचें होतें व अशा वयांत, मरणापूर्वीं तीन दिवस, इतकें व्यवस्थित संस्थानपत्र तयार करण्यास किती मनःस्वास्थ्याची आवश्यकता आहे, याचा विचार वाचकांनींच करावा. वरील उताऱ्यावरून, शिवदिननाथांची उत्कट गुरुभक्ति जशी स्पष्टपणें दिसून येत आहे, त्याचप्रमाणें त्यांचें व्यवहारज्ञानही उघड उघड दृश्यमान होत आहे. शिवदिननाथांची समाधि पैठण येथें गोदातीरी आहे. याप्रमाणें या सत्पुरुषाचें हें संक्षिप्त चरित्र आहे.

शिवदिननाथांच्या गुरुपरंपरेतील बहुतेक सत्पुरुषांनीं थोडीबहुत कविता केली आहे. निवृत्तिनाथ व ज्ञाननाथ (ज्ञानदेव) हे तर महाराष्ट्र कविमंडळांत प्रसिद्धच आहेत. गैबीनाथ व गुप्तनाथ यांचे कांहीं अभंग आढळतात. गुप्तनाथांच्या अभंगांची एक वही डॉ० विस्सन यांच्या संग्रहीं होती, ती हल्लीं मुंबई विश्वविद्यालयाच्या पुस्तकसंग्रहालयांत आहे. ह्या वहींतील एकदोन अभंगांच्या आधारे,

मुंबईतील सुबोधपत्रिका पत्राच्या ता० ७ जुलई १९०१ च्या अंकांत एक लेख प्रसिद्ध झाला आहे. त्याच अंकांत, पत्रिकाकारांनीं, 'गुप्त स्वामी कोण ?' या मथळ्याखालीं एक लहानसा लेख लिहून, या कवीसंबंधाची माहिती भारद्वाज, भिंगारकर, अशांसारख्या कोणीं गृहस्थांनीं आपल्याकडे अवश्य पाठवावी, अशी विनंति केली होती, परंतु तिकडे कोणाचेंही लक्ष्य गेल्याचें दिसत नाही. असो; या गुप्तस्वामीचे एकदोन अभंग पुढें दिले आहेत:—

१

सर्व करी देवाधिदेव । त्यासी नेणती मानव ॥ १ ॥
वाहती देह अभिमान । देव सर्व कांहीं जाणें ॥ २ ॥
अहंपणें आतां । देव न दिसे सर्वथा ॥ ३ ॥
अहंकर्ता जो मी म्हणे । तेणें केली आपुली हानी ॥ ४ ॥
चाले देवासी भिऊन । गुप्त म्हणे तोचि धन्य ॥ ५ ॥

२

माता पिता त्राता अरि पुत्र त्राता । गुरूवीण आतां नाहीं दुजा ॥ १ ॥
पशुपक्षी याती गुरुरूप भासती । ऐसी ज्याची स्थिति तोचि जाणें ॥ २ ॥
वृक्षवल्ली पाही अणुरेणु तेही । गुरूविण नाहीं रितें कोठें ॥ ३ ॥
ऐसा गुरुराज भज पूर्ण व्यापक । गुप्त बोले रंक राज सम ॥ ४ ॥

गुप्तनाथांचे शिष्य उद्बोधनाथ यांचीं कांहीं पदे व अभंग आढळतात; त्यांपैकीं तीन अभंग पुढें दिले आहेत:—

३

काय उतराई पाया । होऊं तुझ्या गुरुराया ॥ १ ॥
नित्य नूतन विठ्ठलवीर । केला डोळ्या गोचर ॥ २ ॥
साध्य साधनें नावुडे । तया केलें मागें पुढें ॥ ३ ॥
चौस आठरां कानडें । तें त्वां दाविलें ऊषडें ॥ ४ ॥
म्हणे उद्बोध सर्वदा । नाहीं उत्तीर्णता कदा ॥ ५ ॥

४

स्वर्ग मृत्यु आला वाटे येतां जातां । परि नाही गुंता कांहीं येथें ॥ १ ॥
 जेथें तूं अससी तेथें मी येईन । स्वरूप पाहिन याचि होळां ॥ २ ॥
 न करिं ध्यान मी सिद्ध तूं असतां । न धरीं सर्वथा दुरस्ता ते ॥ ३ ॥
 दुरी मी न जाय तुज जाऊं नेदीं । उद्धोध गोविंदीं लीन पायीं ॥ ४ ॥

५

दृष्टि पुंजाळली निजरूपीं बैसली । पाहतां पाहतां परतली ठायींच मुराली ॥ १ ॥
 दृश्य लया गेलें देखणें पारुषलें । दर्शन ठसावलें तन्मय झालें ॥ २ ॥
 जालें म्हणतां नये आटली मनाची सोये । कोण कोणासि पाहेरे सहज आहे रे ॥ ३ ॥
 उद्धोधनाथकृपें नसतें हें हारपे । दाविलें निजप्रतापें या केसरीषी ॥ ४ ॥

हा शेवटचा अभंग, उद्धोधनाथांचे शिष्य व शिवदिनस्वामींचे गुरु केसरीनाथ यांचा आहे. केसरीनाथांचीं कांहीं पदे व सिद्धांतसार या नांवाचा ग्रंथ इतकी कविता उपलब्ध आहे. शिवदिनस्वामींची बरीच कविता पैठण येथें त्यांच्या वंशजांच्या संग्रहीं आहे; त्यांत सुमारे ५०० पदे व शके १६९२ मध्ये लिहिलेला ज्ञानप्रदीप नामक २१ अध्यायांचा ओर्वाबद्ध ग्रंथ, इतकी कविता अप्रकाशित आहे. एकंदरीत, शिवदिन केसरी व त्यांच्या गुरुशिष्यपरंपरेतील इतर साधु यांची बहुतेक कविता अद्याप अप्रकाशित असून, ती प्रकाशांत आणण्याचें जर कोणी सज्जन मनावर घेईल, तर महाराष्ट्रावर त्याचे मोठे उपकार होतील. शिवदिनस्वामींचीं 'माझी देवपुजा, देवपुजा' 'सद्गुरुमार्तंडा, मार्तंडा' 'भाव धरा रे । आपुलासा देव करा रे !' इत्यादि पदे ज्यांनीं ऐकलीं असतील त्यांस त्यांच्या कवितेच्या योग्यतेसंबंधानें विशेष कांहीं सांगितलें पाहिजे, असें नाही. रा० पांगारकर यांच्या भाषेत बोलावयाचें म्हटल्यास 'मराठी भाषेतला पदसंग्रह म्हणजे अनुभवी साधूंचे सहजोद्गार आहेत, त्यांची किंमत करतां येणार नाही;' व शिवदिननाथ यांची बहुतेक कविता याच मासल्याची

आहे. शके १६४४ पासून १६४८ पर्यंत शिवदिननाथांनीं तीर्थयात्रेसाठीं सगळ्या हिंदुस्थानभर प्रवास केला. त्यांनीं कित्येक पदे जगदंबा, गणपति, मरुती, खंडोबा, विठ्ठल, दत्त, भैरवनाथ इत्यादि देवांवर केलीं आहेत. शिवदिननाथांचीं पदे अत्यंत प्रासादिक, तेजस्वी आणि ठसकेदार अशीं आहेत. शिवदिननाथ हे पार्थिव-पूजा करणारे शिवभक्तपरंपरेचे होते. प्रसिद्ध कविवर्य अमृतराय यांच्या संगतीमुळे, शिवदिननाथांनीं कटावांच्या धर्तीवर कांहीं कावती केली आहे. पंढरीच्या विठ्ठलावरील त्यांचे अभंग फार साधे आणि गोड आहेत.

पैठण हें क्षेत्र आमच्या साधुसंतांची प्रसवभूमि होय. ज्ञानदेवांनी रेड्याकडून वेद म्हणविले ते पैठण येथेंच; एकनाथस्वामींचें वास्तव्य-स्थान पैठणच होय; कृष्णदासमुद्गल हा कवि पैठण येथेंच होऊन गेला; रंगनाथ मोगरेकरांनीं याच ठिकाणीं वास्तव्य केलें; श्रीमत्-कृष्णदयार्णव, त्यांचे गुरु गोविंद व शिष्य उत्तमश्लोक हे सगळे पैठणचेच रहिवासी. शिवदिननाथ व त्यांच्या शिष्यपरंपरेतील सत्पुरुष पैठण येथेंच वास करून समाधिस्थ झाले; मुक्तेश्वर आणि त्यांचे तीर्थरूप चिंतामणि ऊर्फ विश्वंभरस्वामी यांच्या आयुष्याचा बहुतेक भाग पैठणांतच गेला; शहादावल नामक मुसलमान सत्पुरुष पैठण येथेंच राहत असत; अमृतरायांनीं पैठण येथें वरेच दिवस वास्तव्य केलें होतें असें दिसतें व थोड्या वर्षांपूर्वी समाधिस्थ झालेले अनंतनाथस्वामी यांनींही आपलें अवतारकार्य पैठणांतच केलें ! याशिवाय, ह्या सगळ्या सत्पुरुषांच्या गुरुशिष्यपरंपरेतील किती तरी सत्पुरुष पैठण येथेंच होऊन गेले आहेत, ही गोष्ट लक्ष्यांत घेतली म्हणजे सत्पुरुषनिर्माणाच्या बाबतींत पंढरपुराच्या खालोखाल पैठणासच महत्त्व द्यावें लागतें. अस्तु.

निळोबा.

नमनेचे जसा सत्पथदर्शक झाला भला निळोबा हो ।

मज तों प्रसाद त्याचा प्रणता ज्या लाभला मिळो बाहो ॥ १ ॥

सन्मणिमाला-मोरोपंत.

निळोबा हे अहमदनगर जिह्यांत पिपळनेर गांव आहे, तेथील कुलकर्णी होत. पिपळनेर गांव यांनीच वसविलें, असें महिपतींच्या ग्रंथांत सांगितलें आहे. हे जातीचे आश्वत्थायन शाखेचे ब्राह्मण. तुकाराममहाराजांच्या चौदा टाळकरी शिष्यांपैकीं निळोबा हे एक. हांत व त्या सर्वांच्या कवितेपेक्षां निळोबांच्याच कविता विशेष प्रसिद्ध आहे. शके १५८० च्या सुमारास हे विद्यमान होते. त्यांच्या जन्मतिथी-निदान जन्मशक-संबंधानें कांहींच माहिती मिळत नाही; तथापि ते पिपळनेर गांवीं फाल्गुन शुद्ध प्रतिपदेस समाधिस्थ झाले अशी माहिती मिळते व त्या दिवशीं पिपळनेर गांवीं मोठा उत्सवही होतो. तुकारामबुवांसंबंधानें निळोबांच्या ठायी अत्यंत पूज्यभाव होता व स्वतः ब्रह्मकुलोत्पन्न असतां तुकारामांचें शिष्यत्व पतकरण्यास त्यांस लवमात्र शंका वाटली नाही, यावरून ते चांगले गुणज्ञ व खरे मुमुक्षु होते, हें उघड होतें. समर्थानीं आपल्या दासबोधांत ' नीच यातीचा गुरु करूं नये ' अशी मर्यादा घाळून ठेविली आहे, पण समर्थांशींच समकालीन असलेले निळोबा, रामेश्वरभट्ट व जयरामस्वामी वडगांवकर हे प्रसिद्ध सत्पुरुष नीच यातींच्या गुरूंकडूनच उपदेश घेऊन सायुज्याचे अधिकारी झाले, ही गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे; व वारकरी संप्रदाय व इतर संप्रदाय यांच्यांत जो मुख्य भेद आहे, तो येथेंच आहे. अस्तु.

एके दिवशीं निळोबांनीं आपल्यावर अनुग्रह करण्याविषयीं तुकारामास विनंति केली असतां त्यांनीं उत्तर दिलें कीं, ' तुमच्या-

दासी जाली रावराणी । फिरून बाहे काय पाणी ? ।

तैसा मीही तुझे ध्यानी । जाण सद्गुराया ॥ ४ ॥

पद २. (जगदंबेचे).

व्यास वाणी गीर्वाणी तुज वाणी । प्राकृत भाषा वर्णन वाणी ।

काय भवानी ॥ ध्रु० ॥

हे जगदंबे विश्वकदंबे । निरावलंबे । तूं शिवसांबे । मज अविलंबे ।

धांव पाव निर्वाणी ॥ १ ॥

कृपाकटाक्षे सर्वहि साक्षे । अलक्षपक्षे । प्रताप दक्षे । मज संरक्षे ।

पुण्यभाग्य परवाणी ॥ २ ॥

केसरिनाथे तुर्य समर्थे । तूं परमार्थे । शिवदिनार्थे । स्वहितसार्थे ।

जागृत कीं शर्वाणी ॥ ३ ॥

३

विठ्ठल गाइलाचि गाऊं । विठ्ठल पाहिलाचि पाहू ॥ ध्रु० ॥

सत्रावी भिवरेच्या तीरी पंढरपुरासि जाऊं ।

चंद्रभागे स्नान करुनी मुक्तिपताका लावूं ॥ १ ॥

मृदंग वीणा टाळघोळ संतसमागमि बाहूं ।

प्रदक्षिणोसि नाचत कीर्तनि नेमनिष्ठ राहूं ॥ २ ॥

जीवजंतु पंढरिचे वतनी विठ्ठलरूप भावूं ।

स्वहितशिक्षित वचने त्यांचीं अनाक्रोश साहूं ॥ ३ ॥

वेणूनादीं संतत काला केसरि गुरुचा खाऊं ।

शिवदिन गरुडपारीं प्रसाद हरिदासाचा लाहूं ॥ ४ ॥

४

भाव धरा रे । आपुलासा देव करा रे ॥ ध्रु० ॥

कोणी कांही म्हणो यासाठी । बळकट प्रेम असावें गांठी ।

निंदास्तुतिवर लावुनि काठी । मी तूं हरा रे ॥ आपुलासा० ॥ १ ॥

सकाम साधन सर्वहि सांडा । निष्कामें मुळ भजनि भांडा ।

नाना कुतर्क वृत्तिसि दवडा । आलि जरा रे ॥ आपुलासा० ॥ २ ॥

केसरिनाथ गुरूचे पायी । सृष्टी आजि बुडालि पाही ।

शिवदिनि निश्चय दुसरा नाही । भक्त खरा रे ॥ आपुलासा० ॥ ३ ॥

आतां मी नाहीं । मी नाहीं । नरहरिवांचुनि कांहीं ॥ ध्रु० ॥
 विकल्प अवघा सरला । दोहीं डोळां नरहरि भरला ॥ १ ॥
 अनुभव पाउल वाटे । जिविंचें जीवन नरहारे भेटे ॥ २ ॥
 सच्चिद्वनरूप सारा । नरहरिविरहित काय पसारा ॥ ३ ॥
 विसरुनि साधन धुदा । ल्यालों सबाह्य नरहरिमुदा ॥ ४ ॥
 शिवदिन-जिवपण गेलें । केसरि गुहनें नरहरि केलें ॥ ५ ॥

६

माझी देवपुजा देवपुजा । पांय तुझे गुरुराजा ॥ ध्रु० ॥
 गुरुचरणाची माती । तेच माझी भागीरथी ॥ १ ॥
 गुरुचरणाचा बिंदु । तोचि माझा क्षीरसिंधु ॥ २ ॥
 गुरुचरणार्चें ध्यान । तेंचि माझें संध्यास्नान ॥ ३ ॥
 शिवदिन केसरिपार्थी । सद्गुरुवांचुनि दैवत नाहीं ॥ ४ ॥

७

निष्ठाभावे व्यापक सकळांतरींमीं ।
 तरती पायी ज्याच्या पावन निजनामीं ।
 ध्यातां चित्तों चितन उन्मन सुखसिंधु ।
 तो हा वंदा ज्ञानेश्वर गुरु दिनबंधु ॥ १ ॥
 योगीयांचा मुकुटमणि जो अविनाशी ।
 लक्ष्मी लक्षातीतचि जडला नयनासी ।
 कृपादृष्टी वारित जन्ममरणबंधु ।
 तो हा वंदा ज्ञानेश्वर गुरु दिनबंधु ॥ २ ॥
 सत्ता साक्षी लीला कौतुक करि नाना ।
 सोज्वळ साधु विष्णु अवतारचि माना ।
 वदला म्हैसा वेदकृचेचा उद्बोधु ।
 तो हा वंदा० ॥ ३ ॥
 जागृत केली प्राकृत गीता गुढ अर्थी ।
 वाची नेमें तो न पडे विघ्न अनर्थी ।
 बोली भीती चालवि जड देह समंधु ।
 तो हा वंदा० ॥ ४ ॥

अर्ध मात्रा इंद्रायणि तटं सुरगंगा ।
 सिद्धातांच्या सिद्धेश्वर शिवनिजलिंगा ।
 अद्वैताचे अळंकार क्षेत्र निबंधु ॥
 तो हा वंदा० ॥ ५ ॥

निवृत्तीच मुळ जो विश्वरूपि नटला ।
 ज्याच्या बोधें नाना संशय भ्रम फिटला ।
 डोळस डोळा सर्वहि जाला जिव अंधु ॥
 तो हा वंदा० ॥ ६ ॥

अजान दंड फुटला ऊर्ध्व पक्षि वृक्ष ।
 शांति सन्मुख बाह्यांतरि दक्ष ।
 दर्शन दृष्टि यात्रा प्रेमभरें धुंधु ।
 तो हा वंदा० ॥ ७ ॥

ज्याचे द्वारी सुंदर पिंपळ कनकाचा ।
 निष्कामाचें अक्षयि फळ देत फुळाचा ।
 निःशब्दार्थ वदला पदग्रंथप्रबंधु ।
 तो हा वंदा० ॥ ८ ॥

वेदाक्षर हा मंत्र अनुष्ठित निजभाक्ती ।
 ज्ञानीयांच्या तो नर बसला निजपंक्ती ।
 संचित क्रियमाणेचें खोडित प्रारब्धु ।
 तो हा वंदा० ॥ ९ ॥

अर्थे स्वार्थ वदनो दशक स्तोत्र पढा ।
 यशप्रतापें उत्तम कीर्तीलागि चढा ।
 शिवदिनासि पूर्ण सदा केसरी लब्धु ।
 तो हा वंदा० ॥ १० ॥

ह्या पदावरून, आळंदीचेच ज्ञानदेव ज्ञानेश्वरीचे कर्ते होत, या गोष्टीस आणखी एका सत्पुरुषाची साक्ष मिळून, कै. भिंगारकर-बुवांच्या लेखास बळकटी येत आहे.

अभंग नरहरिनाथांचे

१

गुरुराये बरवे केलें । माझें मीपण हरुनी नेलें ॥ १ ॥
 काय सांगूं आतां वाई । सांगायची सोय नाहीं ॥ २ ॥
 ठेवितां चि माथां हात । षड्पूंचा झाला घात ॥ ३ ॥
 दिठी मुरडोनी दावितां । जाली मनासि उन्मनता ॥ ४ ॥
 सहन करितां अवलोकन । गेलें तुटोनी बंधन ॥ ५ ॥
 शिवनाथें धरितां करी । तेव्हां जाला नरहरी ॥ ६ ॥

२

जित असतां मारिलें । मेलियासी जित केलें ॥ १ ॥
 मोठें कौतुक सद्गुरु आई । तुझें, वाचे बोलुं मि कायी ॥ २ ॥
 रात्रीं सूर्याचा प्रकाश । दिवसा चंद्रतारा भास ॥ ३ ॥
 आकाशाचें फोडुनि पोट । त्यांत दाविलें निघोट ॥ ४ ॥
 मेघावांचुनि पाणी वर्ष । पीक अचाट नयनीं दिसे ॥ ५ ॥
 शिवकेसरी न करी काय ? । नराचा हा हरि होय ॥ ६ ॥

नरहरिनाथ हे शिवदिनकेसरीचे पुत्र होत; त्यांची कविताही त्यांच्या परंपरेंतील इतर सत्पुरुषांच्या कवितेप्रमाणेंच प्रासादिक आणि स्वानुभवयुक्त अशी आहे. नरहरिनाथांनीं पुढील पदांत शिवदिननाथांचें वर्णन केलें आहे:--

‘ सोमा ज्याच्या स्वरूपाची हो न कळे कोणासी ।
 शिणले चौ सा अठरा नेणों करितां स्तवनासी ।
 सिद्धांचा कीं परमगुरू हा तारक अविनाशी ।
 शिक्षा करुनी दुष्ट जगाला लावी भजनासी ॥ १ ॥
 ‘ शिवदिन शिवदिन ’ चतुराक्षरि मंत्र जपतां हा भावें ।
 आसनमुद्रेवीण सहज तारिल स्वभावें ॥ ध्रु० ॥
 वसला सर्वां ठायीं जो कीं आपण स्वयमेव ।
 वणवण चुकवी चौ-याशींची देउनि अनुभव ।

वत्सल पुरता भक्तजनांचा हा सद्गुराव ।
 वदला नाना श्लोकादिक बहुत अपूर्व ॥ २ ॥
 दिसतो प्रकट पाहतो कीं, पिंडीचा संधी ।
 दिवा रात्री नाहिं जयाला नित्य नवा आदि ।
 दिव्यमूर्ति अतिसुंदर पाहतां थकित अमरादि ।
 दिठीस मुरडुनि लक्षुनी घे अरे तूं हृदयी ॥ ३ ॥
 नयनिं दाखवि...सध्यां अकळ कळा खूण ।
 न दिसे काही त्याविण मजला द्वैताचें भान ।
 नग कनकाचे होती जैसे तैसें जग जाण ।
 नरहरि अखंड निशिदिनि याई शिवदिन ॥ ४ ॥

शिवदिननाथ यांस मराठीप्रमाणेंच हिंदी भाषेचेंही चांगलें ज्ञान
 होतें. त्यांचें एक हिंदी पद पुढें दिलें आहे:—

तो मे गुरुका पूत कहाऊं । मान गुमान बहाऊं ॥ १ ॥
 तोरुं बंद पाखंड करमके । विवेक मान चढाऊं ॥ १ ॥
 कामक्रोधकूं ठारहि करके । भाव भगतिकुं बढाऊं ॥ २ ॥
 दुःखाकर भवसागर... । जननमरणकुं भगाऊं ॥ ३ ॥
 जग सब ब्रह्म यही परचितकी । सहज समाधि लगाऊं ॥ ४ ॥
 गाऊं नाम रिझाऊं दिलकूं ।...की वात छिपाऊं ॥ ५ ॥
 शिवदिनप्रभु केसरिसाहेव । मंगल दर्शन पाऊं ॥ ६ ॥

शिवदिन केसरी यांचें ' सामराज ' नांवाच्या सत्पुरुषावर एक
 पद आहे. हे सामराज ' रुक्मिणीहरण ' काव्याचे कर्ते असावे असें
 वाटतें. शिवदिनकेसरीचे गुरुबंधु मालोनाथ हेही मोठे साक्षात्कारी
 पुरुष होते; त्यांचीं एकदोन पदे येथें देतो; म्हणजे शिवदिन केस-
 रीच्या संप्रदायपरंपरेतील बहुतेक सगळ्या सत्पुरुषांच्या कवितेशीं
 वाचकांची ओळख करून दिल्यासारखें होईल.

राखीं माझी लाज । सखया । राखीं माझी लाज ॥ १ ॥
 मी तों तुझें शरणागत स्वामी । तूं तंव गरिब नवाज ॥ १ ॥

या समर्थी मज पाव दयानिधि । सांडुनि सर्वहि काज ॥ २ ॥
मालो म्हणे अभय कर देई । केसरि जी महाराज ॥ ३ ॥

आरती केसरीनाथांची.

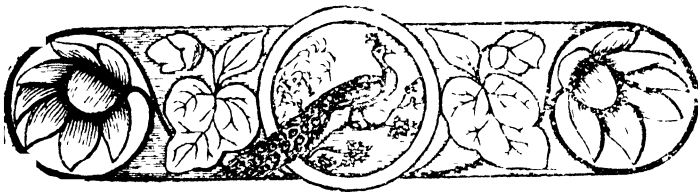
ओवाळा ओवाळा भावें केसरी राणा ।
सर्वांगें डोळस मूर्ति सर्व देखणा ॥ ध्रु० ॥
सुनीळ आकृती मनोहर गगनाचा गाभा ।
शून्य सिंहासनी प्रगट दिसतसे उभा ॥ १ ॥
कोंदला प्रकाश दाही दिशा उजळल्या ।
कोटी विशुद्धता ज्याचे नखी शोभल्या ॥ २ ॥
विश्वभर करुणामुखासागर जीवन सकळांचा ।
पिंड ब्रह्मांडाचा चाळक स्वामी माओचा ॥ ३ ॥

आरती-सांप्रदायिक पुरुषांची.

आरती आदिनाथा महाराज समर्था ।
तूंचि तूं एक अंश सर्व विश्वभरिता ॥ ध्रु० ॥
मत्स्थेद्र बाळ तूझा गुरुराज योग्यांचा ।
कारुण्य कामधेनु वत्स गोरक्ष जीचा ॥
पय्यूष पीडनियां रसें भरली वाचा ।
तेथेचि समरसला नाथ गैनी दैवाचा ॥ १ ॥
आनंदसागरासी महापूर लोटला ।
निवृत्ति राजयोगी अष्टांगी निवाला ॥
शांति अरुणतेजें ज्ञान उदयो झाला ।
ज्ञानार्क उगवतां विश्वव्रह्म धवळला ॥ २ ॥
किरण प्रगटले दशदिशा व्यापुनी ।
सत्यासी सत्यवादी मोह अंध निरसुनी ॥
लीला विचित्र कैसी गैबीरूप धरुनी ।
गुप्तां प्रकटविलें निजमुखनयनीं ॥ ३ ॥
पाहतां पाहतांचि लक्ष उद्बोधावरी ।
चैतन्य शुद्धज्योति उद्भवली अंतरीं ॥

प्रभेसी पार नाहीं उजळले केसरी ।
 मंगळ गीत-वाचें अनुदात गजरीं ॥ ४ ॥
 नवलक्ष भारती हे सांगूं कवणा काई ।
 मन हें उन्मन जालें बुद्धि ठाईंच्या ठाई ॥
 संकल्प हारपोनी गेला देहिंचा देही ।
 केसरीनाथ योगें मालो शोभतो पार्या ॥ ५ ॥

शिवदिनकेसरींच्या संप्रदायांतील पुरुषांची उपलब्ध असलेली कविता थोडी आहे, पण तिच्यावरून त्या पुरुषांच्या वाणीची तेज-वेस्ता, तिचें पारमार्थिक महत्त्व व तिच्यांतील ईश्वरी प्रसाद हे गुण तक्र्या उत्कटत्वानें दृश्यमान होतात कीं, त्यांवरून हे सगळे कवि गोठे महात्मे असले पाहिजेत, असें वाटल्यावांचून रहात नाही.

विठोबा अण्णा दफ्तरदार.

† बोधलाभजनरंजनोजनिप्रेमगीतरसिकः कवीश्वरः ।

ब्रह्मपद्धतिसुतोपभागयं विट्ठलः स इति को न संवदेत् ॥ १ ॥

रघुवीर विठ्ठल बेदरे.

विठोबा अण्णा दफ्तरदार हे प्रसिद्ध विद्वान् कवि सुमारे ४० वर्षांपूर्वी कऱ्हाड येथे होऊन गेले. त्यांचे मूळचे आडनांव बेदरे. मोंगलाईत कलबुर्ग्यानजीक, हैदराबाद शहरापासून ७५ मैलांवर बेदर नामक शहर आहे, तेथे अण्णांचे पूर्वज रहात असत. अण्णांचे पितामह बाळाजीपंत बेदरे हे शांडिश्यगोत्री देशस्थ ब्राह्मण, सुमारे १३० वर्षांपूर्वी बाळाजीपंतांनी पेशव्यांपासून कऱ्हाड पेठ्यांत दफ्तरदारीची सनद मिळविली व बेदर सोडून ते कऱ्हाड येथे येऊन राहिले. बाळाजीपंतांस महादजी बल्लाळ आणि त्र्यंबक बल्लाळ असे दोन पुत्र होते. बाळाजीपंतांचा काळ झाल्यावर, त्यांची दफ्तरदारीची जागा आपणास मिळावी म्हणून महादजी बल्लाळ यांनी पेशवे सरकाराकडे अर्ज केला. त्यावरून, पेशवेसरकारचे मुख्य कारभारी नाना फडनवीस यांनी सदर जागा महादजीपंतांस दिली. त्यावेळीं पंतांचे वय अवघे पंधरा वर्षांचे होते, तरी त्यांनी आपले काम इतक्या चोख रीतीने बजाविले की, त्यामुळे त्यांचे वरिष्ठ अधिकारी व प्रजाजन हे सारखेच खुष झाले. महादजी बल्लाळ यांस लोक 'तात्या' म्हणत असत. तात्या मोठे धार्मिक

† ह्या उत्कृष्ट श्लोकांचे विवरण जुन्या केरळकोकिलाच्या ७ व्या वर्षाच्या ९ व्या अंकांत केले आहे, ते वाचकांनी अवश्य पहावे. त्याचप्रमाणे त्याच अंकांत अण्णांचे विस्तृत चरित्र दिले आहे, तेही अवश्य वाचण्यासारखे आहे. त्याच चरित्राच्या आधाराने प्रस्तुत लेख लिहिण्यांत आला आहे.

१ रघुवीर विठ्ठल हे अण्णांचे वडील चिरंजीव. त्यांच्यासंबंधाची काही माहिती याच लेखांत पुढे दिली आहे.

ह्याळ यांस लोक ' तात्या ' म्हणत असत. तात्या मोठे धार्मिक आणि सत्त्वस्थ ब्राह्मण होते. महादजीपंतांस रामचंद्र नांवाचा एक मुलगा होता, तो फार हुशार होता; परंतु तो पंधरा वर्षांचा असतांच मरण पावल्यामुळे, तात्यांस फार दुःख झाले. या मुलाच्या मार्गे तात्यांस आणखी कांहीं मुले झालीं, पण तीं फार देवस जगलीं नाहींत. शेवटीं, शके १७३९ (इ० स० १८१३) गौष वद्य अमावास्या या दिवशीं त्यांस एक पुत्र झाला; तेच हे विठोबा अण्णा दफ्तरदार होत. ह्यांचा जन्म अमावास्येस झाल्यामुळे, त्यांच्यासंबंधानें त्यांच्या आई-बापांस व इष्टमित्रांस फार काळजी वाटत असे; पण ईश्वरकृपेनें त्याच अमावास्येवर जन्मलेल्या विठ्ठलानें उत्तम प्रकारें संसार केला, बुद्धिप्रभावानें गुरुसही लाजविले; कीर्तनांतील रंगदेवतेनें मुमुक्षुजनांच्या नयनांत प्रेमाश्रु आणले; कवित्वशक्तीनें रसिक जनांस आनंदभरांत डोलावयास लाविले; वक्तृत्वशक्तीनें विद्याविलासी जनांस तृप्त करून धन्यधन्य म्हणवून घेतले; याज्ञिकी ज्ञानानें काशीवासी पंडितांस तोंडांत बोट घालावयास लाविले, आणि शेवटीं एकनिष्ठ भक्तीनें भगवंतास वक्ष करून घेतले. ह्यावरून तुकोबांचें एक वाक्य आठवतें -- " तुका म्हणे हरिच्या दासा । शुभकाळ सर्व दिशा " तेथे अमावास्या नाहीं आणि व्यतिपातही नाहीं. असो.

अण्णांची शरीरप्रकृति बालपणापासूनच सुट्ट होती, पण अभ्यासाकडे त्यांचें लक्ष्य मुळींच नव्हतें. मुलगा आई-बापांचा लाडका असल्यामुळे, त्यांनींही त्यास शिक्षणाच्या बाबतींत फारसा त्रास दिला नाहीं. अशा स्थितींत, अण्णा दहा वर्षांचे झाले, तरी त्यांस अक्षरओळखही झाली नाहीं. पुढें, दसऱ्याच्या दिवशीं, विठोबास चांगला नटवून सजवून तात्या आपल्याबरोबर त्यास बाड्यांत घेऊन गेले. त्या वेळीं बाबाजीराव लिमये सुभेदार

होते, त्यांनीं अण्णांस जवळ घेऊन अनेक प्रश्न विचारले, व अण्णांनींही त्या प्रश्नांचीं समर्पक उत्तरे दिलीं. अण्णांची तरतरी पाहून सुभेदारसाहेब म्हणाले 'विठोबा, तुझा अभ्यास कोठपर्यंत झाला आहे ?' यावर, विकटोपर्यंत अध्ययन झालेले अण्णा काय उत्तर देणार ? त्यांनीं लजेनें खालीं मान घातली त्या वेळीं, तात्यांनीं सांगितलें कीं, विठोबास अद्याप अक्षरसंस्कारही झालेला नाही. हें ऐकून सुभेदारांस मोठें आश्चर्य वाटलें. ते म्हणाले, 'विठोबा, तुला अद्याप अक्षरओळखही नाही ना ? असा अक्षरशत्रु राहून तात्यांचें नांव तूं पुढें कसें चालविणार ?' सुभेदारांचें हें भाषण अण्णांच्या मनास फार लागलें. दसऱ्याचें सोनें वांटून घरीं आल्यावर, अण्णांची चित्तवृत्ति अगदीं उदासीन अशी दिसली. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं ते मोठ्या पहाटेस उठले व मुखमार्जनादि प्रातर्विधि सारून, तात्यांस म्हणाले, 'तात्या, मी आजपामून शाळेंत जाऊन लिहावयास शिकणार व सुभेदारसाहेबांस परीक्षा देऊन त्यांजकडून शाबासकी मिळवणार.' मुलाच्या मनोवृत्तींत हा आकस्मिक फेरफार झालेला पाहून तात्यांस फार समाधान वाटलें. तात्यांच्या घराजवळच देशपांडे यांच्या वाड्यांत एका थोड्या पंतोजीची गांवठी शाळा होती, त्या पंतोजीकडून 'अण्णांस बिलकूल शिक्षा करणार नाही' असें कबूल करून घेऊन, तात्यांनीं आपल्या मुलास त्याच्या शाळेंत पाठविलें. तेथें अण्णांनीं इतका झटून अभ्यास केला कीं, 'सहा महिन्यांच्या आंत थोड्या गुरुजींचें बारदान रिकामें पडून त्यांसच उलट अण्णांचें शिष्यत्व करण्याचा प्रसंग आला !' सहा महिन्यांत अण्णांचें मोडी अक्षर इतकें चांगलें बळलें कीं, शाळेंतील सगळीं मुलें त्यांचे हातचे कित्ते घेऊं लागलीं ! अण्णांची अशी प्रगति होत चाललेली पाहून, तात्यांचा आनंद त्रिभुवनांत माईना. पुढें, एके दिवशीं, तात्यांबरोबर अण्णा कचेरींत गेले व आपल्या पुऱ्या त्यांनीं सुभे-

ांस दाखविल्या. सहा महिन्यांत इतका पालट झालेला पाहून भेदार आश्चर्यचकित झाले. ते म्हणाले, ' शाबास विठोबा. तूं र तेलबुद्धि आहेस, आपल्या घराण्याचें नांव राखशील यांत शंका हीं. ' सुभेदारांचे हे शब्द ऐकून अण्णांस मोठें समाधान वाटलें, सांगावयास नकोच.

पुढे, कोल्हापुरचे राजगुरु भाऊ महाराज ह्यांचे आश्रित चिम-
।जीपंत विरमाडकर हे सदाशिवगडीं राहत असत, त्यांची कन्या
याबाई हिच्याशीं अण्णांचा विवाह मोठ्या थाटानें झाला.
।ण्णांच्या पत्नीस तिच्या घरांतली मंडळीही गयाबाईच. म्हणत
।सत. विवाहसमयीं अण्णांचें वय अवघें १२ वर्षांचें होतें !
।सो. अण्णा हळुहळू मोठे होत चालले, तसतसा अभ्यासाबरो-
।र त्यांस तालमीचाही नाद लागत चालला. राघोपंत आपटे
।मक कऱ्हाडांतील एक ब्राह्मण मोठे तालीमबाज होते, त्यांचा स्नेह
।पादन करून अण्णा पोहण्याची कलाही शिकले. राघोपंत व
।ण्णा नित्यशः श्रीकृष्णा नदीवर स्नानास जात असत. एके दिवशीं
।शेघांच्याही मनांत आलें कीं, नदीच्या तीरीं आपल्या हातांनीं एक
।मारुतीचें देऊळ बांधावें; पण नदीच्या कांठीं देऊळ बांधावयाचें तें
।दगडी असलें तरच ठिकणर, नाहीतर पुरानें वाहून जाणार. या
।विचारानें दोघेही दगड शोधूं लागले, पण अलीकडच्या तीराम
।कोठेंही दगड मिळेनात. नदीच्या पलीकडे मात्र मोठी दरड असून
।दगडही पुष्कळ होते. नदी तुडुंब भरून चालली होती, उतार
।नव्हता. तरी तशा स्थितींत दररोज चारपांच मोठाले दगड घेऊन
।पोहत येऊन आलीकडे टाकण्याचा क्रम त्यांनीं सुरू केला; व
।थोड्याच दिवसांत, वाळवंटांत देवालय बांधून त्यांत मारुतीची
।स्थापना केली ह्या मारुतीस आपऱ्यांचा मारुती असें म्हणत असत,
।पण तें स्थान इमशानांत असल्यामुळें, हल्लीं तो ' मऱ्या मारुती '

या नांवांनै प्रसिद्ध आहे. सांप्रत, रेलवेस्टेशनावरून कऱ्हाडास जातांना वाटेंत वाळवंटामध्ये देऊळ दृष्टीस पडतें तें हेंच होय.

त्या कालीं कऱ्हाड येथें केदारपंत नामक एक सत्पुरुष होते, त्यांचे चिरंजीव कृष्णा व अण्णा दफ्तरदार ह्यांनीं संस्कृत शिकण्याचा संकल्प करून, तेथें अप्पा पुराणिक म्हणून एक शास्त्री राहात असत, त्यांच्याकडे हे उभयतांही संस्कृत शिकण्यासाठीं गेले व त्यांनीं त्यांस आपला हेतु कळविला. 'ठीक आहे' असें म्हणून शास्त्री-बुवांनीं त्यांस रूपावळी व समासचक्र आणावयास सांगतलें. त्या वेळीं हीं पुस्तकें हल्लींच्यासारखीं स्वस्त झालीं नव्हती. कोणापाशी तरी विरळा एकादी हस्तलिखित प्रत असावयाची. आणि ती एक किंवा दोन दिवसांच्या बोलीनें प्रत करून घ्यावयास मिळावयाची. त्याप्रमाणें, अण्णांनीं एक प्रत मिळवून तिची नकल करण्यास सुरुवात केली. पण अण्णांचा भर सगळा मोडी अक्षरावर; बाल-बोध लिपीचा विशेष अभ्यास त्यांस नव्हता. म्हणून त्यांनीं समास-चक्राची प्रत मोडी लिपींतच लिहून घेतली; व त्यासाठीं ऱ्हस्व-दीर्घांचे नियम बसवून ते दोघेही संस्कृत शिकू लागले. ह्या विद्येंतही अण्णांच्या बुद्धीची तेजस्विता तत्काल दिसून आली. रघुसर्गाचे दहावीस श्लोक होतात न होतात, तोंच ते दुसऱ्यास समजावून देण्याची शक्ति त्यांच्या अंगी आली कृष्णा केदार विचारे तसेच रेंगाळत राहिले ! दफ्तरदारांच्या घरांतील बायका पुराण ऐकण्यास बाहेर कधीं जात नसत. अण्णांचे अध्यापक अप्पा पुराणिक हे एके दिवशीं दफ्तरदारांकडे पुराण सांगण्यास आले असतां, शेवटचे दहावीस श्लोक बाकी ठेवून ते उठले व उरलेले श्लोक अण्णांच्या मुखानें श्रवण करावे, अशी इच्छा त्यांनीं प्रदर्शित केली. हें पाहून ताऱ्यांस मोठें आश्चर्य वाटलें. कारण, अण्णांच्या संस्कृताध्ययनासंबंधानें त्यांस मुळींच माहिती नव्हती. गुर्वाज्ञेप्रमाणें,

अण्णांनीं गुरूंस व तीर्थरूपांस वंदन करून व्यासपीठावर आरोहण केले आणि राहिलेला भाग संपविला. पंतांची रसाळ वाणी व श्लोकार्थ विशद करून सांगण्याची शैली पाहून तात्यांस जी धन्यता वाटली असेल तिची कल्पनाच केली पाहिजे. त्यांनीं शास्त्रीबुवांचे फार आभार मानिले व त्यांच्या शाळेची सगळी व्यवस्था करून त्यांस आपल्या घरीच ठेवून घेतले. त्या वेळीं, शास्त्रीबुवांस जो आनंद झाला, त्याच्या भरांत ते विठ्ठलपंतांस हाक मारून म्हणाले, 'पंत ! तुम्ही आमच्या अन्नास कारण झालां, ह्याकरितां आम्ही तुम्हांस आजपासून 'अण्णा' म्हणूनच हाक मारणार.' ह्या दिवसापासून पंतांस सगळे लोक विठोबा अण्णा म्हणू लागले व ह्याच नांवाने ते महाराष्ट्रांत प्रसिद्ध आहेत.

अण्णांचे गुरु अप्पा पुराणिक फार विद्वान् होते, त्यांच्या अभ्यासनांत अण्णांचे पंचमहाकाव्यांचे व्युत्पत्तिज्ञान पुरे झाले. गुरूंची शाळा अण्णा स्वतःच चालवू लागले. गुरूजींची बहुतेक सगळी विद्या अण्णांनीं संपादन केली. अण्णांस सांगण्यासारखे गुरूजींपाशीं कांहीं शिल्लक राहिले नाही. अशा स्थितींत, आपल्या मागचा 'आणखी सांगा' हा अण्णांचा तगादा चुकविण्यासाठीं शास्त्रीबुवा एके दिवशीं पहाटेस उठून निघून गेले ! त्यांचा पुढे पत्ता लागला नाही. याबद्दल अण्णा व तात्या यांस पराकाष्ठेचे वाईट वाटले. शास्त्रीबुवांकडून अण्णांस व्युत्पत्तिज्ञान चांगले झाले; व्याकरणाचा अभ्यास मात्र तसाच राहिला.

वामनाचार्य टोणपे इत्यादि कांहीं मित्रांच्या साहाय्यानें अण्णांनीं आपल्या घराशेजारीच, प्रतिवर्षी चैत्रमासी श्रीकृष्णाबाईचा उत्सव सुरू केला. वर्गणीनें थोडासा पैसा जमवून त्यांत हा उत्सव ते करीत असल्यामुळे, हरिदासास बिदागी देण्याचें सामर्थ्य त्यांस नव्हतें. यासाठीं अण्णांनीं कीर्तन करावें व अप्पा परशुराम आपटे,

प्रसिद्ध गोविंदबुवा कुरवलीकर व शंकर अण्णा यांनीं पाठीमागे साथ करावी असें ठरलें; व त्याप्रमाणें पहिला उत्सव साजरा करण्यांत आला पहिल्या वर्षीं कीर्तनास रंग साधारणच होता; तथापि त्या दिवसापासून, प्रयत्न केल्यास आपण चांगले कीर्तनकार होऊं, अशी भावना अण्णांच्या ठायीं उत्पन्न झाली. कीर्तनास रंगदेवतेचा प्रसाद व्हावा, या हेतूनें त्यांनीं अनुष्ठान सुरू केलें; प्रत्यहीं प्रातःस्नान करून दोन प्रहरच्या आंत अध्यात्मरामायणाचा पाठ संपवावयाचा, हें व्रत त्यांनीं चातुर्मास्य चालविलें.

दुसऱ्या वर्षाचा उत्सव जवळ येत चालला; या वर्षी तरी कीर्तन चांगलें व्हावें म्हणून अण्णांनीं शक्य तेवढे परिश्रम केलें. त्यांनीं कांहीं आख्यानें पाठ केलीं होती, त्यांत नवीन पद्यें रचून घातलीं. शेवटीं उत्सवाच्या दिवशीं अण्णांचें कीर्तन होऊन तें इतकें लोकप्रिय झालें कीं, 'अण्णा फारच उत्तम कीर्तन करितात' अशी कीर्ति सर्वतोमुखीं पसरली. कऱ्हाडांत बाबा जोशी नामक एक सत्पुरुष होते, त्यांनीं सर्पदंश झालेल्या एका माणसाचें विष कालियामर्दनाचें आख्यान लावून उतरविलें, अशी प्रसिद्धि होती. कांहीं लोकांनीं बाबांस अण्णांचें कीर्तन ऐकण्यास येण्याचा आप्रह केल्यावरून ते कीर्तनास आले होते. त्यांस 'ध्रुवाख्यान' फार प्रिय असल्यामुळे अण्णांनीं तेंच आख्यान लाविलें व ध्रुवास दर्शन देणाऱ्या भगवन्मूर्तीचें ध्यान स्वतः वर्णिलें:—

हरि हा आनंदाचा कंद । आनंदाचा कंद ।
 उभा पुढें भक्तसखा गोविंद ॥ हरि० ॥ ध्रु० ॥
 सजळ नीरदश्यामतनू नवरत्नखचितसौवर्ण-
 मुकुट शिरपेंच तुरा वरि कलगि विराजित
 कुटिलालक निटिलासि कस्तुरी-तिलक
 केशरीगंध ॥ हरि हा आनंदाचा कंद ॥ १ ॥

श्रवणि मनोहर मकरकुंडलें फुल्ल गल्ल
 कर्णांत दीर्घ-सुप्रसन्नलोचन इंदुवदन तिल-
 पुष्पनासिका कुंदरदन हनु अधराविंबगत
 हास्य मंदमंद ॥ हारि हा आनंदाचा कंद ॥ २ ॥
 कंबुकंठ कौस्तुभाभरण शुभपटीरपंक नव-
 द्रवक्षितपविंरांस केयूगविभूषित कनक-
 कटकसह-रत्नतोडर-प्रभानुभासित शंख
 सुदर्शन-गदा-सरोह लसच्चतुर्भुज
 लळितांगुलिधृत रत्नमुद्रिकावृंद ॥ हरि० ॥ ३ ॥
 विशाल वक्षस्थली रमाकुचकुंभकुंकुमालेप-
 ल्लिप्त भीवत्सलाछिता सुवर्णयज्ञोपवीत
 मध्य बलित्रयबंधुर निम्ननाभि तनु
 रोमराजि लुठदुत्तरोयपट पारिजातनव-
 कुसुम तुलसिकामिश्रहार-पादाग्रचुंबि
 नभ भवनि जयाचा मधुर सूटला गंध ॥ हरि० ॥ ४ ॥
 कटीतटीं जरिकांठि पीतकौशेयवासपट
 वास सुवासित विचित्र शृंखल अगणित
 मणि क्षणक्षणित मंजुलक्षणित किंकिणी
 विपुलतरोरुद्वंद्व विराजित जानुजंघ सुकुमार
 सरलतर कनकवलययुत रत्नतोडरे मंजुमंजु
 सिंजान हीर मंजीर परिष्कृत सहज रक्त
 मृदु वज्र अंकुश ध्वजांबुजांकित वृत्तवृत्त
 उत्तुंग-रफनखचक्रवाल सत्पुण्यचंद्रिका ध्वस्त
 महद्दृढयांघतमस मंदाकिनी माहेर चरणयुग
 भृतरणरणिक जयाच्या क्षणिक ध्यानं तुटती
 झटिति सर्व भवबंध ॥ हरि० ॥ ५ ॥
 कोटिकोटि कंदर्प रूपकावप्य-दर्पहर ध्यान
 मनोहर अनंतजन्म मनोमल पटली निर्मूलनकर

भक्तिगम्य तापत्रयभंजन आस्रेचनक ध्यानि पाहतां

वाटे जणुं नयनांत भरावें हुंगावें दड आलिंगावें

कीं चुंगावें विसरतसे संसार सर्वही संतत

याचा पंत विठ्ठला सहज लागला छंद ॥ हरि० ॥ ६ ॥

ही अण्णांची पहिली कविता होय. ह्यांतील पदलालित्य, यमक-प्राचुर्य, अर्थसौष्ठव व प्रसाद हे गुण वाखाणण्यासारखे आहेत. या एकाच पद्यावरून अण्णांची कवनशक्ति असामान्य होती, असे वाटते. रसिकता व भगवत्प्रेम ही वरील पद्यांत जणू काय खेळत आहेत, असे दिसते वरील पद्यांत संस्कृत शब्द फार आहेत, ही गोष्ट खरी, पण भगवंताचे संस्कृत स्वरूप वर्णितांना संस्कृत मनाच्या कवीच्या तोंडून संस्कृत शब्दच बाहेर पडावे, हे भगदीं साहाजिक आहे. हें पद्य ऐकून व अण्णांची एकंदर कीर्तनशैली पाहून बाबा जोशी आनंदाने डोळं लागले. कीर्तन समाप्त झाल्यावर त्यांनी असे उद्गार काढले कीं, “अण्णावर भगवत्प्रसाद आहे, म्हणूनच असे कवन व असे वक्तृत्व त्यांस साध्य झाले, भगवत्प्रसादावांचून ह्या गोष्टी केवळ अशक्य होत. ”

कीर्तन लोकप्रिय होण्यास गायनाची विशेष आवश्यकता असल्यामुळे, अण्णांनी त्या कलेचे ज्ञान, उत्तर-हिंदुस्थानांतले एक संन्यासी कन्हाडांतील गोविंदस्वामीच्या मठांत राहत असत, त्यांजपासून संपादन केलें. ह्या संन्याशांनी ‘आपल्या आश्रमास गायनकला वर्ज्य आहे’ या सबबीवर अण्णांस प्रथमतः गायनाची माहिती करून देण्याचे नाकारिले होते; पण मागाहून अण्णांनी गोविंदस्वामींस विनंति केल्यावरून, त्यांचे आज्ञेनें संन्यासीबुवांनी अण्णांस रात्रीच्या वेळीं मठांत बोलावून, तेथे त्या कलेचे त्यांस उत्तम प्रकारचे ज्ञान करून दिले.

पुढें, अण्णांनीं प्रसिद्ध वैयाकरण गुंडाचार्य घळसाशी यांचे वंडील आबाचार्य यांजपार्शी कौमुदी म्हणण्यास प्रारंभ केला. पूर्वार्ध संपला तों आचार्य वारले; तेव्हां कौमुदीचा उत्तरार्ध अण्णांनीं स्वतः बसविला. नंतर, भिक् पाध्ये व राघवेंद्राचार्य गजेंद्रगडकर यांजपार्शी त्यांनीं पूर्वमीमांसेचें अध्ययन केलें. कोणताही संस्कृत ग्रंथ लावण्यांत अण्णांचा अगदीं हातखंडा, अशी त्यांची सर्वत्र प्रख्याति झाली कांहीं वैद्य लोकही वैद्यक-ग्रंथांतल्या शंकांचें निरसन करून घेण्यासाठीं अण्णांकडे येऊं लागले. व्यंकटराव जांबळे नामक एक गृहस्थ अण्णांचे ऋणानुबंधी होते, त्यांनीं अण्णां-पार्शी वैद्यकग्रंथ वाचण्यास प्रारंभ केला. त्यांच्या शंकासमाधानार्थ अण्णांस त्याही शास्त्राचें अध्ययन करणें भाग पडलें; व त्यासाठीं त्यांनीं प्रसिद्ध वैद्य भाऊ टोणपे यांजपार्शी वैद्यशास्त्राचा अभ्यास केला. पुढें, अण्णांनीं ह्या ज्ञानाचा उपयोग लोकांस धर्मार्थ औषधें देण्याकडे केला.

व्युत्पत्ति आणि व्याकरण-शास्त्रांत चांगली पारंगतता संपादन केल्यावर, संस्कृत भाषेंत कविता करण्याकडे अण्णांची प्रवृत्ति झाली. औंध येथील पंतप्रतिनिधींचे आश्रित विनायक बाबुराव बापट हे रसिक गृहस्थ एके दिवशीं अण्णांच्या भेटीस आले असतां, त्यांनीं अण्णांस सहज म्हटलें, 'आम्ही जो मजकूर देऊं, त्याजवर आम्ही सांगूं त्या वृत्तांत आपण कविता कराल काय?' अण्णा म्हणाले, 'आपण मजकूर लिहावा, मग आम्ही त्याचा विचार करूं.' बापट यांनीं एका कागदावर बराच लांबलचक मजकूर लिहून दिला; व हा सगळा मजकूर श्लोकबद्ध लिहून द्या, असें अण्णांस सांगितलें. अण्णांनीं तत्काल तो सगळा मजकूर एका श्लोकांत गोंवून, तो श्लोक बापट यांस उतरून घेण्यास सांगितलें. ह्या श्लोकांत मूळ लेखांतील यत्किंचित्ही मतलब जाऊं न देतां,

वृत्ताच्या सर्व अटींची यथायोग्य रीतीने परिपूर्तता करण्यांत आली होती. हा प्रकार पाहून बापट यांस अण्णाच्या शीघ्र कवित्वासंबंधाने मोठे आश्चर्य वाटले. त्यावेळीं तेथे जे लोक हजर होते, त्यांतील एकाच्या तोंडून असें ऐकण्यांत आलें कीं, हा श्लोक बापट यांस देतेवेळीं अण्णांनीं असें बोलून दाखविलें कीं, 'अहोरात्र माझ्या मुखांतून ज्या कविता होऊन जातात, त्या सर्वांचा जर कोणी संग्रह केला असता, तर तो ठेवावयास माझें घर तरी पुरलें असतें कीं नाहीं, याचा संशयच आहे.'

अण्णांनीं आपल्या विसाव्या वर्षी संस्कृतांत शिवस्तुति नामक आर्याबद्ध स्तोत्र रचिलें. त्यानंतर गजेंद्रचंपू लिहिला, त्याच्या शेवटीं असें पद्य आहे:- 'पंचविंशति वर्षेण महादेवस्य सूनुना । ग्रंथोयं कल्पितः संतः पंत विठ्ठलशर्मणाः ॥ ' यावरून हा चंपू अण्णांनीं आपल्या वयाच्या पंचविसाव्या वर्षी लिहिला, हें उघड होतें. गजेंद्रचंपू हा ग्रंथ काव्येतिहाससंग्रहांत प्रसिद्ध झाला आहे. अण्णांनीं आपलें उपास्य दैवत श्रीरामचंद्र याजवर 'सुश्लोकलाघव' नामक ग्रंथ लिहिला आहे. ह्या ग्रंथांत श्लेष फार आहे व त्यावरून अण्णांचें भाषाप्रभुत्व व अप्रतिम बुद्धिमत्ता हे गुण प्रामुख्याने दृश्यमान होतात. सुश्लोकलाघवाचा कांहीं भाग काव्येतिहाससंग्रहांत प्रसिद्ध झाला आहे. हा ग्रंथ पुरा होण्याच्या पूर्वीच, त्यांतील कांहीं श्लोकांचा उपयोग हरिदास लोक आपल्या कीर्तनांत करूं लागले. एकदां नाशिकचे एक हरिदास अण्णांस भेटावयास आले होते, त्यांनीं एक सुंदर संस्कृत श्लोक म्हटला व त्याचा अर्थही सांगितला. त्यांस अण्णांनीं विचारलें, 'हा कोणत्या कवीचा श्लोक ?' हरिदासबुवांनीं कोणा भलत्याच कवीचें नांव सांगितलें. त्यावर अण्णा हांसून म्हणाले, 'हा श्लोक माझ्या सुश्लोकलाघवांतला आहे.' व लागलीच त्यांनीं सदर ग्रंथ बुवांपुढें ठेवून तो श्लोक त्यांस दाखविला. पुढें आपल्या

श्लोकांचें कर्तृत्व भलत्याचकडे जाऊं नये, म्हणून अण्णांनीं अन्योक्ती-सारखा एक श्लोक करून तो आपल्या सुश्लोकलाघवांत ठेवून दिला ! सुप्रसिद्ध जगन्नाथपंडित यांच्या भामिनीविलासाचाही असाच प्रकार झाला होता, हें वाचकांस ठाऊक असेलच.

अण्णांचा तिसरा संस्कृत ग्रंथ हेतुरामायण हा होय. यांत सीतास्वयंवरापर्यंतच रामायणांतील कथाभाग वर्णिला आहे व बाकी भाग आपल्या पुढील जन्मांत पुरा करण्यासाठीं शिल्लक ठेवला आहे. अण्णांला पुनर्जन्मासंबंधानें किती विश्वास होता हें पुढील गोष्टी-वरून वाचकांच्या लक्षांत येईल. एके दिवशीं कर्नाटकांतला एक मनुष्य कऱ्हाड येथें ताडपत्रांवरील कोरीव ग्रंथांचे जुडगे विकण्यासाठीं घेऊन आला. हे ग्रंथ ' विठ्ठल ' नामक कवीनें कानडी भाषेंत लिहिले होते. ' ह्या माझ्या पूर्वजन्मांतील कविता आहेत ' असें म्हणून अण्णांनीं ते सगळे ग्रंथ विकत घेतले. ' माझा पूर्वजन्म कर्नाटकांत झाला होता, ' असें अण्णा कधीं कधीं म्हणत असत, असें सांगतात. सुमारे १५० वर्षांपूर्वीं कर्नाटकांत विठ्ठल पुरंदर नामक कानडी भाषेचा एक कवि होऊन गेला, ही गोष्ट प्रसिद्धच आहे.

अण्णांनीं लिहिलेल्या सगळ्या ग्रंथांचीं नांवें किंवा माहिती मिळत नाही. वर दिलेल्या तीन ग्रंथांशिवाय प्रबोधोत्सवलाघव, प्रयोगलाघव, नित्यक्रमलाघव, संकल्प, रामतापिनी, विवाहतत्त्व, साधुपार्षदलाघवम्, एकादशीविचार असे अण्णांचे आठ ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. संस्कृत भाषेचें अध्ययन सुलभ व्हावें म्हणून ' सत्पदार्थ-लाघव ' या नांवाचा एक कोश ते रचीत होते, तो शेवटीं अपुराच राहिला आहे. हे सगळे ग्रंथ संस्कृत भाषेंत आहेत. याशिवाय अण्णांनीं भजनासाठीं पुष्कळच पदे रचिलीं, त्यांपैकीं जीं थोडींशीं प्रसिद्ध आहेत, त्यांतील कांहीं निवडक पदांचा संग्रह ह्या लेखाचे अखेरीस केला आहे.

अण्णांनीं ही सगळी विद्या अगदीं अल्प कालांत संपादन केली, हें पूर्वी सांगितलेंच आहे. आपल्या वयाच्या विसाव्या वर्षापासून ते आपल्या वडिलांचें दफ्तरदारीचें काम स्वतः पाहूं लागले. पुढें त्यांचे वडील साठ वर्षांचे होऊन वारले, तेव्हां अण्णा अष्टावीस वर्षांचे होते. दुर्दैवानें, पुढें लवकरच पेशवाई बुडाली, यामुलें अण्णाची वंशपरंपरेची नोकरीही गेली ! परंतु सातारच्या महाराजांनीं त्यांस एक दुय्यम कारकुनाची जागा दिली व त्या जागीं ते लागलेच रुजू झाले. पेशव्यांनीं दिलेली दफ्तरदारी गेली, तरी अण्णांचा वंश दफ्तरदार याच नांवानें अद्याप प्रसिद्ध आहे.

सातारकरांची नोकरी पतकरल्यापासून, अण्णांनीं श्रीकृष्णोत्सवांतून मन काढलें व कीर्तन करण्याचेंही सोडून दिलें. मात्र श्रीकृष्णाबाईच्या प्रतिवार्षिक उत्सवांत एक कीर्तन करण्याचा क्रम त्यांनीं चालू ठेविला होता. कीर्तनास मोठमोठे लोक येत असत. एका कीर्तनास शेषगीरराव मामलेदार, हरिबा नाना नेवासकर इत्यादि गृहस्थ आले होते, त्यांपैकीं हरिबांसंबंधानें अशी प्रसिद्धि होती कीं, त्यांनीं ज्यास चांगलें म्हटलें, त्यास हटकून दष्ट लागावयाची ! ह्या गृहस्थांनीं, अण्णांचें कीर्तन श्रवण करून त्यांस प्रसन्न मनानें शाबासकी दिली; त्याबरोबर अण्णा घेरी येऊन पडले ! पुढें ते सावध झाल्यावर, ' तुम्ही कीर्तन करण्याचें सोडून द्या ' असें शेषगीररावांनीं त्यांस सांगितलें व तें त्यांनीं मान्य केलें.

अण्णांचे तीर्थरूप मृत्यु पावले, त्यास दोन वर्षे लोटलीं नाहींत तोंच त्यांची प्रियपत्नीही त्यांस सोडून परलोकीं गेली ! त्यावेळीं अण्णांस सातारामपंत ऊर्फ बापूसाहेब व रघुवीरराव ऊर्फ भाऊसाहेब हे दोन पुत्र व भवानीबाई नामक कन्या, अशीं तीन अपत्ये होती. भवानीबाई ही पुढें सातारा येथील सुभेदारांच्या घरीं दिली. मातृवियोगसमयीं अण्णांच्या ज्येष्ठ चिरंजीवाचें

अवघे बारा वर्षांचें होतें, यावरून धाकटीं दोन मुलें ती लहान असतील, हें वाचकांच्या लक्ष्यांत येईलच. भरण्यांत कुलीन, सुशील व गुणवती अशा पत्नीचा विरह अण्णां-रह्या सहृदय व रसिक कविवरास किती दुःसह झाला असेल, ची कल्पना वाचकांनींच करावी. त्यांतल्या त्यांत अण्णांची तुश्री त्या वेळीं हयात होती, हें एक सुदैवच म्हणावयाचें असो; इ नागेशराव मामलेदार, गोविंदभाऊ गरुड, इत्यादि सदृहस्थानीं ण्णांस द्वितीय विवाह करण्याविषयीं फार आप्रह केला; परंतु ण्णांनीं ती गोष्ट कबूल केली नाहीं. त्यांस उपरति झाल्यामुलें ण्णांनीं आपलें चित्त भक्तिमार्गाकडे लाविलें. अण्णांचे विवाहविषयक विचार किती उदात्त होते, हें ह्या गोष्टीवरून अगदीं स्पष्ट होत आहे. पूर्वीं, अण्णांच्या मनांत अग्निहोत्र घेण्याचा फार हेतु होता; रंतु हा अकल्पित प्रसंग गुदरल्यामुलें, तो हेतु अर्थातच पूर्ण झाला नाहीं पत्निवियोगानंतर, थोड्याच दिवसांनीं अण्णांस धर्मगवायु झाला; तेव्हां ती गोष्ट त्यांस पूर्वींच ज्ञात झाल्यामुलें ण्णांनीं द्वितीय विवाहास आपली संमति दिली नसावी, असेंही मान-यास हरकत नाहीं; कां की, त्यांच्या अंतर्साक्षित्वाची एक-तेन उदाहरणें पूर्वीं घडून आलीं होती. असो, अण्णांची पत्नी परलोकवासी झाली, त्यानंतर दोन वर्षांनीं त्यांची मातुश्रीही नेवर्तली. ह्या प्रसंगामुलें अण्णांच्या कोमळ मनास मोठाच मक्का बसला. मातुश्रीच्या मरणापासून अण्णांनीं पागोटें घालण्याचें जोडून दिलें व मस्तकास धोतर, शालजोडी यांसारखें कांहीं तरी म्त्र गुंडाळण्याचें व्रत आजन्म पाळिलें. पुढें अण्णांच्या मनाची राग्याकडे प्रवृत्ति होत चालली. राजगुरु बाबामहाराजांचे वडील चेरंजीव आबामहाराज यांजपाशीं अण्णांनीं वेदांतशास्त्राचा अभ्यास

केला; आणि अमृतराय नामक एक सत्पुरुष होते त्यांजपासून त्यांनीं गुरुपदेश घेतला. नंतर त्यांनीं पुराण सांगण्यास प्रारंभ केला.

सातारच्या महाराजांकडून अण्णांस जी नोकरी मिळाली होती, ती प्रथमतः कऱ्हाड येथेंच मिळाली होती, पण पुढें लवकरच त्यांची बदली मसूर येथें होऊन, तेथें त्यांनीं तीन वर्षे काम केलें. तेथून ते सातारच्या कागदपत्र समजावून देण्याकरितां गेले असतां, तेथें त्यांस केशवभट माटे हे भेटले, व त्यांजकरितां 'साधुपार्षदलाघवम्' हा ग्रंथ अण्णांनीं लिहिला, ही गोष्ट पूर्वी सांगितलीच आहे. त्यानंतर थोड्याच दिवसांनीं अण्णांस पक्षघाताचा विकार जडला. त्यांचें अर्धे अंग लटकें पडलें व बोलणेंही बंद झालें ! फक्त राम हा शब्द मात्र ते उच्चारित असत. नंतर, अनेक औषधोपचार केल्यावर त्यांची प्रकृति थोडीशी सुधारली. ते हिंडूं फिखूं लागले व पुराण सांगूं लागले. अण्णांचे ज्येष्ठ चिरंजीव बापूसाहेब हे अण्णांच्या समागमांत फारसे राहत नसत. अण्णांनीं आपल्या दोन्ही चिरंजिवांकडून व्युत्पत्तिशास्त्राचें अध्ययन करविलें, पण त्या विषयांत बापूसाहेबांची फारशी गति झाली नाही. दुसरे चिरंजीव रघुवीरराव ऊर्फ भाऊसाहेब हे मात्र रात्रंदिवस अण्णांपाशीं असत; व त्यांची बुद्धीही तीक्ष्ण होती; यामुळें थोड्याच वर्षांत ते चांगले विद्वान् झाले. अण्णांनीं भाऊसाहेबांस श्रीमद्भागवताचें रहस्य उत्तम प्रकारें समजावून दिलें होतें.

शरीर परस्वाधीन झाल्यामुळें, अण्णांनीं नोकरी सोडली व राहिलेलें आयुष्य कऱ्हाड क्षेत्रांत, ईश्वरभजनांत, शास्त्रविचारांत व काव्यरचनेंत घालविलें. शके १७८१ सिद्धार्थी संवत्सरांतील चैत्र महिन्यापासून श्रीगमनवर्माचा उत्सव अण्णांनीं आपल्या घरींच सुरू केला. उत्सवांत ते प्रेमानें भजनपूजन करून पुराण सांगत असत. 'अहो जातां येतां उठत वसतां कार्य करितां' ह्या वामन-

पंडितांच्या श्लोकांतला सदुपदेश अण्णाच्या ठायीं अगदीं पूर्णपणें बाणला होता; रामनामोच्चाराशिवाय त्यांनीं आपली एक घटकाही जाऊं दिली नाहीं.

श्रौतस्मार्त यज्ञकर्मविधींत अण्णा फार निष्णात होते; त्या कामीं काशीतील पंडितांकडूनही त्यांस आमंत्रणें येत असत. कऱ्हाड येथें काळे नामक गृहस्थांनीं यज्ञ केला, त्या वेळीं मोठमोठ्या विद्वान् याज्ञिकांनीं होमकुंडें वंगरे यथाशास्त्र तयार केलीं होतीं, तीं पाहून अण्णांनीं त्यांतील कांहीं चुका दाखविल्या, तीं शास्त्रनियमाप्रमाणें दुरुस्त केलीं; तेव्हांपासून या विषयाच्या संबंधानें अण्णांच्या निपुणतेची फारच प्रसिद्धि झाली. पुढें पुढें तर कोणत्याही यज्ञक्रियेसंबंधानें कांहीं वाद उपस्थित झाला, तर तो निकालासाठीं अण्णांकडे यावयाचा ! श्रीमज्जगद्गुरु शंकराचार्य हेही तीर्थप्रसाद देतांना प्रथम अण्णांस देऊन त्यांचा बहुमान करीत.

अण्णांचे थोरले चिरंजीव बापूसाहेब हे औंध येथें पंतप्रतिनिधींच्या आश्रयास होते. पुढें इ. स. १८६८ त मुंबईचे विष्णुशास्त्री पंडित यांनीं विधवाविवाह सशास्त्र आहे, असा वाद उपस्थित केल्यामुळें, त्यांचा पराजय करणें श्रीशंकराचार्य यांस भाग पडलें. आचार्यांनीं व सगळ्या शास्त्री-पंडितांनीं हें महत्कार्य अण्णांकडे सोंपविल्यामुळें ते औंधास जाऊन राहिले व निरनिराळे शास्त्रार्थ पाहण्यांत त्यांनीं कांहीं दिवस घालविले. पुढें ते अष्टे येथील वकील कै० गोविंदराव लिमये यांचे घरीं संस्कृत ग्रंथांचा मोठा संग्रह होता त्याचा उपयोग करून घेण्यासाठीं, तेथें जाऊन दोन महिने राहिले. श्रुतिस्मृतींतील वचनांचा मोठा संग्रह घेऊन अण्णा पुनः औंधास आले व तेथें त्यांनीं 'विवाहतत्त्व' या नांवाचा ग्रंथ तयार केला. ह्या इतक्या खटपटींत त्यांस दीड हजार रुपये कर्ज झालें. पुढें विधवाविवाहासंबंधाने पूर्णें येथें

मोठा वाद झाला; तेव्हां आचार्यांबरोबर अण्णाही पुण्यास गेले होते. आचार्यपक्षाचे मुख्य वाद करणारे नारायणाचार्य गजेंद्रगडकर यांस अण्णांनीं पुष्कळ साह्य केलें. ह्या वादाचा निकाल कोणत्या प्रकारें झाला, हें बहुतेक महाराष्ट्रीयीयांस विदितच आहे. अण्णा पुण्यास असतां, तुळशीबागेंत व श्रीमान् लोकांच्या घरीं त्यांचीं पुष्कळ पुराणें झालीं. अण्णांच्या रसाळ वाणीनें पुण्यपत्तनस्थ रसिक जनसमूहास इतकें वेड लाविलें की, मुंगीस रीघ नाहीं, अशी लोकांची दाटी होऊं लागली. पुढें अण्णा मुंबईस गेले, तेथेंही त्यांची चांगली वाहवा झाली. तेथून ते कुरुंदवाड, जमखिडीकडे आमंत्रणावरून गेले, बहुत आदरसत्कार झाला. ह्या प्रवासांत अण्णांस पुष्कळ द्रव्य मिळालें, त्यामुळें पुनर्विवाहाच्या वादाच्या तयारीसाठीं त्यांस झालेलें कर्ज फिटलें, ही एक मोठ्या संतोपाची गोष्ट होय.

अण्णांस झालेला 'अर्धांगवायूचा विकार' मधून मधून उलट घेत असे; परंतु अण्णा स्वतः वैद्यशास्त्रपारंगत असल्यामुळें, त्यांनीं स्वतःच्याच उपचारावर त्या विकारास पंचवीस वर्षे दाद दिली नाही. मात्र केव्हां तरी एखादा झटका येत असे. एके दिवशीं कऱ्हाड येथील रा० काळे यांचे घरीं सप्ताह चालला असतां, अण्णांस अर्धांगवायूचा झटका आला, आणि त्यामुळें ते निपाचित पडले बोलणें-सुद्धां बंद झालें; 'राम' येवढा शब्द मात्र तोंडांतून काढीत. अशी स्थिति होतांच बापूसाहेब औंधास होते, त्यांस बोलावून आणिलें. औंध येथील नामांकित राजवैद्य बाळशास्त्री बापट यांचे उपचार सुरू होऊन थोडासा गुण पडला. "ते चाळूं लागले, रामायण वाचूं लागले, स्वतः जेवूं लागले, रात्रंदिवस रामनाम, रामाचें ध्यान व रामाचें भजन. असें त्यांचें एक वर्ष गेलें." पुढें चैत्रमासीं रामनवमीचा उत्सव आला, तो अण्णांनीं यथासांग व सप्रेम सिद्धीस

नेला. वय पक्षांतील दशमीच्या दिवशी, उत्सवासाठी आळल्या कित्येक विद्वान् वैदिकांबरोबर अण्णा बोलत बसले होते. गणेश साताराम शास्त्री गोळवलकर, इंदुरचे सुभे, हे काहीं सरकारी कामा-निमित्त विलायतेस गेले होते, ते शुद्ध होण्याचा शास्त्रार्थ विचार-रण्यासाठी, एकदोन दिवसांपूर्वी येऊन गेले होते. त्यांस शुद्ध होण्यास हरकत नाही, म्हणून, अण्णांनी शास्त्रार्थ काढून देऊन, मुहूर्तही काढून दिला व त्यांची इंदुरास खानगी केली. दशमीच्या दिवाशी त्यांच्या पाठीत एकाएकी कळ निघून ते फार घाबरे झाले त्यांनी आपले स्नेही विष्णु-पंत भागवत यांस बोलावून आणून सांगितलें कीं माझा आतां भरंवसा नाही. मागें रामनवमीचा उत्सव चालू रहावा, मुलांनी नोकरी करूं नये, इत्यादि आपले हेतु अण्णांनी विष्णुपंतांस कळविले. नंतर नेहमी-प्रमाणें त्यांचें प्रेमळ भजन चालू झालें. पाठींतील कळ अंमळ कमी झालीशी वाटली. दुसरे दिवशी-शके १७९५ चैत्र वद्य एकादशी-प्रातःकालींच स्नान, संध्या, पूजा इत्यादि नित्यकर्म आटोपून खार-कांच्या क्षीरीचा नैवेद्य श्रीरामचंद्रास समर्पण केला. नंतर 'अपराध-स्तोत्र' म्हणून तीर्थ घेऊन तुळसीपत्राचा स्वीकार केला व अतिशय तृषा लागली होती म्हणून थोडी क्षीर सेवन करून, उदक प्राशन करण्याकरितां पाण्याचें पंचपात्र हातीं घेतलें. नित्यसंप्रदाया-प्रमाणें प्राशनापूर्वी 'श्रीराम' असा मोठ्यानें नामघोष करून उदक मुखांत घातलें. झालें, संपलें ! त्यांचे पंचप्राण श्रीरामनामाबरोबरच चित्स्वरूपी मिळून त्यांचा नाशवंत देह मात्र अवशेष राहिला. हातांतील पंचपात्र धाडकन खाली पडलें. जीवास क्लेश न होतां, एकादशीला मुखानें रामनामोच्चार करीत असतां मृत्यु येणें म्हणजे काहीं सामान्य पुण्याई नव्हे ! असो घरांतील मनुष्य बाहेर येऊन पाहतात, तों हा शोचनीय प्रकार त्यांच्या दृष्टीस पडला ! अण्णांचे दोन्ही मुलगे औंधास होते, त्यांस ताबडतोब मनुष्य पाठवून आणलें

व सर्वांनीं अण्णांचें देहसार्थक केलें. अण्णाच्या मार्गे, रामनवमीचा उत्सव कऱ्हाडास अद्याप चालू आहे.

अण्णाचे द्वितीय चिरंजीव रघुवीरराव ऊर्फ भाऊसाहेब हे अण्णाच्या सान्नि यास असून, चांगले व्युत्पन्न व कवि होते, हें पूर्वी सांगितलेंच आहे. अण्णाच्या गजेंद्रचंपू या काव्यावर भाऊसाहेबांनीं टीका केली आहे, ह्यावरून अण्णाच्या इतर संस्कृत काव्यांवरही त्यांनीं टीका केली असावी असें वाटतें. एकंदरीत रघुवीररावजींची विद्वत्ता व कवित्वशक्तीही त्यांच्या परमपूज्य तीर्थरूपांच्या सत्कीर्तीस साजेल अशीच होती. अण्णांच्या पश्चात् रघुवीररावही फार दिवस वांचले नाहीत; दोन वर्षांच्या आंतच तेही निवर्तले. असो; येथे विठोबा अण्णांचें संक्षिप्त चरित्र समाप्त झालें. हें चरित्र, अण्णाचे वर्डाल चिरंजीव सातारामपंत यांनीं दिलेल्या नाहितीच्या आधारानें रा० रा० आठल्ये, माजी केरळकोकीळकर्ते यांनीं लिहिलें असून, तें स्वतंत्र पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध झालें आहे; व त्याच्याच आधारानें प्रस्तुत लेख मी संक्षेपरूपानें लिहिला आहे.

मोरोपंतांच्या मार्गे, जुन्या पद्धतीनें कविता करणारे जे कवि होऊन गेले, त्यांत विद्वत्तेनें, सदाचरणानें व काव्यगुणांनीं युक्त असा कवि विठोबा अण्णासारखा दुसरा झाला नाही. अण्णाची विद्वत्ता अवर्णनीय होती. मोरोपंत, सोहिरोबा इत्यादि कवींची कविता त्यांनीं लक्ष्यपूर्वक वाचली होती, हें त्या कवींसंबंधानें त्यांनीं जे उद्गार काढले आहेत, त्यांवरून उघड होतें. अण्णांच्या सुल्लोकलाघवांतील श्लोकांचा उपयोग करून, रसिक हरिदास लोक आपल्या कीर्तनास कसा रंग आणितात, याचा अनुभव पुष्कळांस असेल. अण्णांनीं आपल्या संस्कृत काव्यांप्रमाणें, मराठींत एकही मोठें काव्य लिहिलें नाही, ही गोष्ट खरी, पण त्यांची जी काय थोडीशी मराठी कविता उपलब्ध आहे, तिचें अवलोकन केलें असतां, कवि या नात्यानें

अण्णाची योग्यता फार मोठी आहे, असे म्हटल्याशिवाय राहवत नाही. त्यांच्या कवितेत विद्वत्ता, रसिकता, प्रसाद, प्रेम, भक्ति, गायनकला, निपुणता, नम्रता व पवित्रता हे गुण सारख्या प्रमाणांत वसत असल्यामुळे, ती कविता वाचतांना किंवा ऐकतांना रसिकाच्या चित्तवृत्ति क्षणभर वेडावल्याशिवाय राहात नाहीत. अण्णांच्या मराठी कवितेचे पुस्तक प्रसिद्ध झाले आहे. त्याशिवाय त्यांची बरीच कविता अलिबागच्या बाजूस त्यांच्या एका शिष्याच्या घरी आहे, असे केसरींतील एका पत्रावरून समजते. ही सगळी कविता कोणी प्रसिद्ध करील तर महाराष्ट्रावर त्याचे मोठे उपकार होतील. अण्णांच्या संस्कृत कवितेसंबंधाने विवेचन करण्याचे हे स्थल नव्हे व तसे करण्याचा माझा अधिकारही नाही. जुना केरळकोकिल, वर्ष ७ अंक १० यांत अण्णांच्या संस्कृत प्राकृत कवितेसंबंधाने फार उत्कृष्ट व्याख्यान केले आहे, ते वाचण्याची वाचकांस शिफारस करून पुढे वळतो.

अण्णांची सामाजिक मते कोणत्या प्रकारची होती, हे त्यांच्या चरित्रांतील एक दोन महत्त्वाच्या गोष्टींवरून अगदी स्पष्ट दिसून येते. विधवाविवाह त्यांस मान्य नव्हता, हे त्या वादांत त्यांनी जो भाग घेतला होता, त्यावरून उघड दिसते, तथापि हल्लींच्या आधिदैविक संकटांनी वृद्धिंगत केलेली वालविधवांची भयंकर संख्या अण्णांच्या अवलोकनांत आली असती, तर त्या थोर, उदार व सहृदय कविवराने, या विषयासंबंधाने आपल्या मतांत थोडासा बदल केला असता की नसता हे सांगतां येणे शक्य नाही. परदेशगमन धर्मशास्त्रास असंमत नाही, अशी अण्णांची समजूत होती, हे गणेशशास्त्री गोळवलकरांस त्यांनी जो शास्त्रार्थ काढून दिला, त्यावरून स्पष्ट होते. भरतारुण्यांत प्रथम पत्नीचा विरह झाला असता, त्यांनी द्वितीय विवाह केला नाही. यावरून विवाहसंस्कारासंबंधाने त्यांची कल्पना किती

उदात्त होती, हें तात्काळ ध्यानांत येतें, व विधवाविवाहास ते प्रतिकूल कां होते, याचाही खुलासा सहज होतो. असो.

अण्णाचीं पदे किती कवित्वपूर्ण आणि हृदयंगम आहेत, हें पुढील वेंच्यांवरून वाचकांच्या लक्षांत येईल.

पद (कां मनि धरिली अढी.)

रामकृष्ण नरहरे स्वामिन् । कधिं करिशिल बा दया दयाळा ।
 गर्भवास हा पुरे ॥ ध्रु० ॥
 काय करूं मी बरें ! सांगा । कळों येति मज माझे दोषगुण ।
 चित्त परी नावरे ॥ १ ॥
 विषयीं मन बावरे । सदोदित । कामक्रोध हे चोर लुटति मज ।
 प्राण होति पावरे ॥ २ ॥
 धांव धांव धाव रे । सत्वर । बुढतो भवसागरीं दीन हा ।
 उद्धरिं आपुल्या करे ॥ ३ ॥
 विचार मज न स्फुरे । काहीं । केंवी गति होईल म्हणुनियां ।
 जिव हा अंतरि झुरे ॥ ४ ॥
 प्रार्थितसें आदरें । अतां एक । असें करीं तव नाम निरंतर ।
 पंतविट्टल स्मरे ॥ ५ ॥

स्वात्मनिवेदन.

पद (धुमाळी.)

उत्तम जन्मा येउनि रामा ! गेलों उगा वायां ।
 दुष्ट पातकी शरण मि आलों सत्वर तव पाया. ॥ ध्रु० ॥
 आर्थां चुकलों मुकलों मी निज वेदस्वाध्याया ।
 कर्में श्रौतस्मार्त न षडकीं सद्गति साधया ।
 पुराण परिखाने सादर झालों यशहि न तव गाया ।
 स्वस्थपणें कधिं नाहिं फावले तुजला पूजाया ॥ १ ॥
 आर्जविलें बहु कवणमंजनें व्याख्या जावाया ।
 शुधित अतिथि कधिं नाहिं घेतला प्रेमें जेवाया ।

उदार कर कधि केला नाही पैसा एक याया ।
 नाम फुकटचें तेंहि न आकें स्वामी वदना या ॥ २ ॥
 कपट करुनियां निपट भोंदिल्या बहु आया बाया ।
 केलि धनगृह-क्षेत्र-स्त्रीपशु-शिशुवर बहु माया ।
 नित्य सजविली वसनभूषणें निया ही काया ।
 सिद्ध ठेविली सदाहि रसना सज्जन निदाया ॥ ३ ॥
 वटवट निशिदिनि केलि चहुंकडे मन हें रमवाया ।
 केलें ज्ञान न संध्या जपतप दुष्कृत शमवाया ।
 क्षणहि न केला साधुसमागम भवद्व निववाया ।
 सद्यःकामुक झालों पाहुनि परधन परजाया ॥ ४ ॥
 नाही विद्या कलाकुशलता तुजला रिझवाया ।
 शुद्ध मधुर वाणीही नाही तुजला विनवाया ।
 बुद्धिहि नाही नकळे कांहीं शरणागत व्हाया ।
 भकलि मजल सर्वथा दयाळा स्वहित आचराया ॥ ५ ॥
 हरि वनवाळू करि दीनावरी करुणेची छाया ।
 निगम नगारा गर्जे ऐसा निखिलां कळवाया ।
 यावरि विश्वासुनियां आलों जवळ तुझ्या पायां ।
 शुद्ध दगड हा पंतचिठ्ठल स्वामी रघुराया ॥ ६ ॥

वरील पदांत नमूद केल्याप्रमाणें, अण्णांची स्थिति खरोखरच होती कीं काय, याबद्दल शंका वाटते. अण्णांची वाणी इतकी 'मधुर व शुद्ध' असतां, 'शुद्ध मधुर वाणीही नाही' असे उद्गार त्यांनी काढिले आहेत. यावरून, वरील पदांतील इतर विधानाच्या सत्यासत्यतेसंबंधानेही एखाद्यास शंका येणें साहजिक आहे; तरी पण वर दिलेलीं दोन पदे अण्णांच्या मनाचा कोमलपणा व पारमार्थिक कळकळ, हे दोन गुण उत्तम प्रकारें व्यक्त करितात, यांत संशय नाही. केरळकोकिलकर्त्यांच्या प्रेमळ भाषेनें बोलावयाचें म्हटल्यास, 'ही दोन पदे ऐकून एखाद्या पाषाण हृदयाससुद्धां द्रव

येईल. मग करुणेचा सागर जो भगवान् तो अण्णांच्या प्रेमळ वाणीनें द्रवला असेल, सुप्रसन्न झाला असेल व त्यानें अण्णांचा उद्धार केला असेल, यांत शंका कशाची ?' असो.

पद (गळ्यांनो ध्या हरिच्या नामा.)

मातर्जनकराजतनये ! । त्रिजगज्जननि सदयहृदये ! ।

विनंति करुनि चित्त वळवा । प्रभुला केव माझि कळवा ॥ ध्रु० ॥

माधतिराया बभूमीमा ! । या मज हरिभजनीं प्रेमा ।

अजि लक्ष्मणजी । जगजेठी । करा मज रामचरणभेटी ॥ १ ॥

भरतजी ! एवढि करा सवडी । या मज रामपदीं आवडी ।

शत्रुघ्नजी ! करा करुणा । दाखवा रामरायचरणा ॥ २ ॥

सुग्रीवजी ! भोंड खर्ची । करा मज दास प्रभु घरचा ।

लंकानाथ विभीषणजी । या प्रभुपाशिं दाद माझी ॥ ३ ॥

अहो ! अणदप्रमुख भक्त । ध्या मज आत्ममंडळांत ।

विठ्ठलपंत उभा द्वारी । भिकारी दीन हाका मारी ॥ ४ ॥

वरील पद्यांतील शब्दरचनेपेक्षां त्यांतील अर्थगांभिर्याकडे लक्ष्य दिलें असतां, अण्णांच्या मनाची पारमार्थिक स्थिति किती स्पृहणीय होती, याची स्पष्ट कल्पना झाल्यावांचून राहत नाही. शिवाय, ज्या रसिकांनीं मोरोपंतांचीं काव्ये वाचलीं असतील, त्यांस वरील पद्यावरून, पंतांच्या 'महद्विज्ञापना' काव्याची आठवण झाल्या-शिवाय राहणार नाही. विठोबा अण्णा हे अगदीं अर्वाचीन कवि, पण जुन्या मराठी कवितेच्या नित्य परिचयामुळे, त्यांची सगळी कविता अगदीं प्रेमळ, सरस आणि चित्ताकर्षक उतरली आहे.

पद (माझी विनवणी.)

राषवा ! तुझा तुझा लागो छंद । न जडो दुर्मतिचा गंध ॥ ध्रु० ॥

न रुचो विषय विषय विषावाणी । आवडो संतांची वाणी ॥ १ ॥

अंगि रोमांच रोमांच नयनपाणी । क्षिरपो तुझि गातां गाणी ॥ २ ॥

विठ्ठलपंतासि पंतासि होचि काम । आवडो सदां तुझे नाम ॥ ३ ॥

पद (त्रिवट.)

मधुरिपुमधु विपिनीं मधुकाळी ॥ धु० ॥
 सखि मधु मधुतर मंजुल । वाजवितो मुरली ॥ १ ॥
 मधुकरनिकरे मधुररवें मधु- । माधव कां ल्यजिली ॥ २ ॥
 मधुनि मधुनि विधुसदृश मुख । वधूतानलये मुरली ॥ ३ ॥
 विट्ठलपदिं स्वर्धुनिशी अधुना । चित्तवृत्ति जडली ॥ ४ ॥

वरील पद्य वाचतांना रसिकांस जयदेव कवीच्या गीतगोविंद
 काव्याची आठवण होणें अपरिहार्य आहे, असें मला वाटतें.

पद (उद्धवा शांतवन कर जा.)

राम राम बोला वाणी, मन लावा राघवचरणों ॥ धु० ॥
 कर्मतत्त्व गहन कळेना, कळलें तरि सांग घडेना ।
 कर्तृताभिमान उडेना, कामाचा दोष झडेना ।
 ब्रह्मोर्पणबुद्धि जडेना, पुण्याशीं गांठि पडेना ।
 अंधारि निशा उजडेना, हित कोटुनियां आढरार्नी ? ॥ १ ॥
 साधूचा संग धरावा, नाहीं ज्या आपपरावा ।
 स्वकर्तें तत्त्वरण चुरावा, हरिमहिमा श्रवण करावा ।
 प्रेमभाव हृदयि धरावा, कोर्तनीं करा सुगरावा ।
 भवसिंधु सुखें उतरावा, जन्माची होय शिराणी ॥ २ ॥
 विषय हे विषापरि विटती, स्वयमेव क्लेशही सुटती ।
 वासना मूळही आटती, चित्ताच्या वृत्ती तुटती ।
 ज्ञानांकुर हृदयीं फुटती, सहज सर्व संशय फिटती ।
 कर्मबंध सहसा तुटती, स्वानंदसुखाची खाणी ॥ ३ ॥
 शास्त्रदीप घेउनि निश्चतां, निगमागम शोधुनि पाहतां ।
 संतासी हितगुज पुसतां, सुगम हाचि दावी पंथा ।
 आहित मतांतर कथा, ज्या रुचल्या नाहिं अनंता ।
 म्हणुनि हाचि विट्ठलपंता पथ गमला निर्मल वाणी ॥ ४ ॥

हिंदु धर्माचे असंख्य ग्रंथ पाहून आणि मतमतांतरे ऐकून
 ज्यांचीं मनं परमार्थ-पथाविषयीं भांबावून गेलीं असतील, त्या मुमुक्षु

जनांनीं अण्णाच्या वरील उपदेशामृतपानानें स्वतःची पारमार्थिक अमरता प्राप्त करून घेण्यास चुकूं नये.

खालील पदांतील अनुप्रास पाहण्यासारखे आहेतः—

पद (दादरा.)

कंजनयन गोपाल । भज भज भज सर्वकाल ॥ ध्रु० ॥

पिच्छोच्छलितावतंस गुंजगुच्छ विलसदंश ।

पिच्छिलता पिच्छकंस कसासुरगिलन काल ॥ १ ॥

हलकनव पल्लवपद मंदस्मित फुल गल ।

बल्लवकुल वल्लभ जो मल्लमदन सुभगभाल ॥ २ ॥

दृष्ट त्यज धैर्य धरीं घट संतपाय धरीं ।

चट दुरित गट करिल पंतघिटलाऽधिपाल ॥ ३ ॥

पुढील पद तर सुप्रसिद्धच आहेः—

पद (दादरा.)

करिं अतित्वरा । घडि घडि घडि पल पल जप ।

अमृतधाम रामनाम करुनि आदरा ॥ ध्रु० ॥

अति दुर्धर अपरिहरा येइल जंव तुजसि जरा ।

लट लट लट हलल मान धनुसमान तनु पुमान् होत बावरा ॥ १ ॥

अंतसमय परम घोर, दोषत्रय करिति जोर ।

घुर घुर घुर कंठ होय, भरिल भ्रम हरिल स्मृति करिल घाबरा ॥ २ ॥

जो इंद्रियसंघदक्ष तो निजकल्याणदक्ष ।

त्यज वटवट खटपट उगि झटपट करिं कपटरहित भज रमावरा ॥ ३ ॥

विनावि पंतघिटल शरम किमपि धरीं विरम विरम विषयिं न रम ।

अमरमहित चरमतनु परम लाभ न करिं मातिरा ॥ ४ ॥

विठोबा अण्णाची कीर्तनशैली अत्यंत चित्तवेधक होती. अगाध विद्वत्ता, प्रासादिक कवित्व, अप्रतिम रसिकता व सरस वक्तृत्व यांहीं करून त्यांच्या कीर्तनांत मोठा रंग येत असे. आपल्या कीर्तनांत ते जीं आख्यानें लावीत असत, त्या आख्यानांवर त्यांनीं स्वतः

कविता केली आहे व ही कविता, त्यांच्या इतर कवितेपेक्षा अधिक रसवती आहे. कित्येक पयें तर इतकी बहारीची आहेत की, तीं वाचून, अण्णाच्या रसिकतेसंबंधाने प्रत्येक रसिकास मोठे कौतुक वाटल्याशिवाय राहणार नाही. सीतास्वयंवर, रुक्मिणीस्वयंवर व द्रौपदीस्वयंवर ही अण्णांचीं तीन प्रकरणे केवळ स्त्रियांसाठीच लिहिली असून, सगळ्या महाराष्ट्र स्त्रियांनी तीं अवश्य पाठ करावीं. रामजन्मावरचे पुढील पय किती सरस आहे, पहा:—

पद (धुमाळी.)

पुष्पपसमय मधुमास पुण्यतम शुक्लपक्ष तिथि ते नवमी ।
 रवि मंगल गुरु शुक्र शनैश्च ग्रह होते हे उच्चतमी ॥
 कर्क लग्न नक्षत्र पुनर्वसु मेषराशिगत खररदमी ।
 उदगामिजीवेंदु मध्यदिन असतां संकुल कुसुमीं ॥
 हृत्पद्मी दृढयोग शुद्धिनि चिंतितताति ज्या यमनियमीं ।
 चिन्मय निष्कल एक शुद्ध इति विविध गायिला जो निगमीं ॥ १ ॥
 भक्तकामकल्पद्रुम तो प्रभु करुणरसे पूर्ण द्रवला ।
 श्रीमदयोध्या नगरी दशरथराजगृहीं द्वारे अवतरला ॥ ध्रु० ॥
 सांद्रपयोधर श्याममनोहर रूप जया मन्मथ लाजे ।
 हिरेजडित शिरपेंच तुरा बरि शिरिं किरीट बरवा साजे ॥
 भाळिं तिलक कविजना न वदवे कुटिलालककृत शोभा जे ।
 मकराकृति कुंडले श्रवणयुगिं सुप्रसन्न लोचनजलजे ॥
 इंदुवदन नवकुंदरदन शुचि मंदहास अधरीं भ्राजे ।
 ग्रामत्रय मधुरिमार्थ कंठीं जडला जणुं रेखाव्याजे ॥
 मौक्तिकहार उदार सुशोभित मध्ये कौस्तुभमणि रुळला ॥

श्रीमदयोध्या० ॥ २ ॥

कटीतटीं उद्दाम पांतपट मंजु किंकिणी गजबजती ।
 जानुजंघ सकुमारी गुरुफयुग बलयनूपुरें रुणझुणती ॥

सहज मृदंग भारफ पदतल ध्वजादि चिन्हें विराजती ।
 रम्य मनोहर सरळ अंगुली पूर्णचंद्रासी नखकांती ॥
 त्रिभुवन कलुषक्षपणनिपुणतर मंदाकिनि झुळझुळ स्रवती ।
 पादयुगल यत्क्षणीक चितनें कर्मबंध सहसा तुटती ॥
 दिव्यरूप पाहतां जननिच्या प्रेमपूर हृदयीं भरला ॥ ३ ॥
 प्रसन्न दिक्चक्रवाक सुंदर मंद गंधवह संवहती ।
 स्वयें हुताशन आयतनातः प्रदक्षिणार्चिः प्रज्वलती ॥
 शृंगारुनि गृह रत्नतोरणें नागरिक ध्वज उभारिती ।
 द्वारपरिसरीं कुंभदासिका शारतकुंभजल निषिं वती ॥
 उजळुनि दीपज्योति कारुजन नीराजनविधि आचरती ।
 वारवधू सालंकृति नाचति मंजुल हरिहरगुण गाती ॥
 तननं तननं धिगिति धिगिति भिक् थय्य थय्य रव घुंररा ॥
 श्रीमदयोध्या० ॥ ४ ॥

वरील पद्याच्या शेवटीं अण्णांचें नांव दिसत नाहीं, यावरून तें
 अपूर्ण असावें असें वाटतें. सदर पद्य किती सुंदर आणि हृदयंगम
 आहे, हें रासिकांस सांगावयास पाहिजे असें नाहीं. श्रीरामजन्मासारखा
 उदात्त मनोहर विषय आणि अण्णांची अत्यंत भक्तिपूर्ण,
 प्रासादिक सुसंस्कृत वाणी, यांचा संगम खऱ्या रासिकांस इतका
 कुतूहलजनक वाटावा, यांत आश्चर्य नाहीं.

श्रीरामरावणयुद्धप्रसंगीं, लक्ष्मण रावणाच्या शक्तीनें मूर्च्छित
 पडला असतां, त्यास अंकावर घेऊन श्रीरामचंद्र शोक करीत
 आहेतः—

पद (अजुनि कां रे न येसी०)

मंदभाग्य मी ऐसा । सुखि होय कसा ॥ मंद० ॥ धुं० ॥

राज्यश्रीच्युत झालों विपिनाशि आलों ।

मातातातसुहृत्प्रियस्वजनां मुकलों ।

परि तें मी सीतायोगें नाहीं स्मरणें ।

त्याहि तशा देवीला कैसा मुकलों ॥ मंद० ॥ १

या विरहींच मरावें, परि कां चुकलों ।
 होते हे डोळ्याचे सोहळे उरले ।
 होता बंधु सुहृत्प्रिय, मग या विरलों ।
 रक्षुनि बहुधा मजला, बहु धैर्य दिलें ॥ मंद० ॥ १ ॥
 म्हणे मी होतो याच्या भुजशक्तिवरी ।
 दुष्टशिरोमणि रावण मारिनि समरी ।
 अंकीं घेइन पुनरपि क्षितिची कुमरी ।
 अर्पिन राज्य बिभीषण निज भक्तकरीं ॥ मंद० ॥ ३ ॥
 बा सखया सुग्रीवा ! तुज कष्टविलें ।
 तूंही श्रम बहु केले परि नाहि फळले ।
 पाहुनि लक्ष्मणगतिला हृदय चुरलें ।
 कैकयिनवस समस्तहि अजि बा ! पुरले ॥ ४ ॥
 तूं तरि वृथा कां मरसी मम मित्रवरा ! ।
 यश कोटुनियां ! हा मी दुर्दैवि पुरा ।
 तूं तरि क्षेम असें बा ! जा निज नृनगरा ।
 लक्ष्मणवद्वति माझी हा नेम खरा ॥ ५ ॥
 सर्वहि पूर्वजकर्ता म्यां मालविली ।
 सून सुमित्रेची उगि अजि नागविली ।
 जन्मुनि मां कौसल्या उगि भागविली ।
 तत्पदिं विद्रुलपंतें मति वागविली ॥ ६ ॥

भगवद्भक्त ध्रुव हा आपल्या पित्याच्या अंकावर बसावयास गेला
 असतां, त्याची सापत्न माता सुरुचि त्यास जे कठोर शब्द बोलली,
 ते कवि वर्णितातः—

पद (ध्या हरिच्या नामा०)

पोरा ! ये माझ्या उररीं ! मग या बैसें मोडिवरी ।
 चल उठ येथुनि जा स्वघरीं । कैचें हें सुख तव पर्दरीं ॥ ध्रु० ॥
 केलीस पूर्वि क्रिया खोटी । म्हणुनि जन्म तिच्या पोटी ।
 आतां तुज राज्यसुखासाठीं । लागली आशा बहु मोठी ॥

कैशा घडतिल या गोरी ! । पाहिजे पदरिं पुण्य कोटी ।
 दुराशा व्यर्थ मनीं न धरीं । कैचें हें सुख तव पदरीं ! ॥ १ ॥
 जरि तुज अवश्य हें करण । करि मद्रचना अनुसरण ।
 स्वामी त्रैलोक्याऽभरण । नतजनविपदब्धुसरण ।
 त्या श्रीहरिका जा शरण । तयाचे घट धरीं चरण ।
 त्याचा प्रसाद होय जरी । मग या बैसैं मांडिवरी ॥ २ ॥
 असे हे शब्द तिचे काटे । लागतां हृदय जणूं फाटे ।
 चित्तीं खेद फार वाटे । तेणें कंठनाळ दाटे ।
 निघाला रडत रडत वाटे । ये निजमाउलिला भेटे ।
 ती त्या कवळुनि हृदयिं धरी ॥ ३ ॥
 तयातें जें जें कां छळलें । सर्वहि जनवदनें कळलें ।
 तत्क्षणीं अंतर कळवळलें । अश्रुजळ नयनांतुनि गळलें ।
 पळ मन मोहभरें मळलें । विवेकें परि न तिळहि चळलें ।
 चिठ्ठल तत्पदिं नमन करी ॥ ४ ॥

‘ गड्यांनो ध्या हरिच्या नामा ’ हें प्रसिद्ध पदही विठोबा
 अण्णांचेंच होय; परंतु नवनीतकर्त्यांनीं तें चुकीनें शिवदिन—
 केसरीचें म्हणून प्रसिद्ध केलें आहे. हें पद बहुतेक सर्वांच्या
 ऐकण्यांत असल्यामुळें त्याचा येथें समावेश केला नाही.

संन्यासी अर्जुन.

पद—(चाल वरची).

अर्जुन होउनि संन्यासी । झाला द्वारावतिवासी ॥ ध्रु० ॥
 बरवा परिकर लंगोटी । गुलाबी खडखडीत छाटी ।
 प्रणवोच्चार स्थिति ओठी । स्मरणी चालतसे बोठी ।
 अंगीं विभूतिची ऊटी । कपटी वेष कांति मोठी ।
 पाहुनि जन भुलले त्यासी । झाला द्वारावतिवासी ॥ १ ॥
 कोटली द्वारावति सारी । झाली खेट मठद्वारी ।
 पुजाया नाना उपचारी । वेळा साधिताति चारी ।

दुर्लभ यतिदर्शन भारी । डोंग माजविता कंसारी ।
 पडल्या भेटाच्या राशी ॥ झाला० ॥ २ ॥
 यतिची सतत मौनवृत्ती । समाधिस्थिति बहु एकांती ।
 वेदांतस्थ रहस्योक्ती । बोलतां फार सरस युक्ति ।
 त्यातुनि तीव्रतर विराक्ति । उपजली सर्व जनां भक्ती ।
 येउनि बसति तयापाशीं ॥ झाला० ॥ ३ ॥
 वर वर वर वियोगमुद्रा । गढबढतसे मनिं सुभद्रा ।
 भरतें येत स्मरसमुद्रा । रात्रंदिवस नये निद्रा ।
 हें एक ठावें यादवेंद्रा । उपजवी प्रीती बलभद्रा ।
 कुतूहल पंत विठ्ठलासी । झाला० ॥ ४ ॥

अण्णांच्या प्राकृत कवितेप्रमाणें त्यांची संस्कृत कविताही अत्यंत रमणीय आहे; परंतु ' महाराष्ट्रकविचरित्र ' ग्रंथांत त्या कवितेंतील वेंचे देणें प्रशस्त न वाटल्यावरून, तसा प्रयत्न केला नाही. शेवटीं, अण्णांची जी संस्कृत व प्राकृत कविता अद्याप छापून निघालेली नाही, ती छापून या सत्कवींच्या काव्याचा कायमचा जीर्णोद्धार करण्याचें श्रेय कोणी तरी उदार व रसिक गृहस्थ लवकरच घेईल, अशी आशा प्रगट करून, हा लेख येथें पूर्ण करितों.

दामोदर गणेश जोशी ऊर्फ कृष्णदास.

महाराष्ट्रांत आजपर्यंत कृष्णदास या नांवाचे तीन-चार कवि होऊन गेले, त्या सर्वांत प्रस्तुत लेखविषयक कृष्णदास हा अर्वाचीन होय. ह्या कवीचा 'व्रतसार एकादशीमाहात्म्य' हा ओवीबद्ध ग्रंथ छापून प्रसिद्ध झाला आहे, त्याच्या शेवटी, शके १७७७, राक्षस नाम संवत्सरे, हा काल दिला आहे, त्यावरून सुमारे ३०-३५ वर्षांपूर्वी हा कवि विद्यमान होता, असे वाटते. पुणे येथील जगद्धितेच्छु छापखान्याचे मालक कै० रावजी श्रीधर गोंधळेकर यांनी कीर्तनतरंगिणी नामक ग्रंथाचे जे चार भाग प्रसिद्ध केले आहेत, त्यांपैकी पहिला भाग याच कवीने तयार करून त्यांस दिला होता; यावरूनही, प्रस्तुत कवीस फार वर्षे झाली नाहीत, हें उघड होते. रा. गोंधळेकर यांच्या चिरंजिवांपाशी या कृष्णदास कवीसंबंधाने मला कांहींएक माहिती मिळाली नाही. इतकेंच नव्हे तर हा कवि जातीने कोण होता, हेंही त्यांस ठाऊक नाही. भारतवर्षीय अर्वाचीन कोशांत, "दामोदरदेव या नांवाचा एक कऱ्हाडा ब्राह्मण कवि रत्नागिरी प्रांता, सुमारे ५० वर्षांपूर्वी होऊन गेला व त्याचें आडनांव 'नवाटे' होतें," अशी माहिती आढळते. परंतु प्रस्तुत लेखविषयक कवीचें आडनांव 'जोशी' असल्यामुळे, सदर दामोदरदेव आणि हा कवि, ही एकच व्यक्ति होती, असे म्हणता येणें शक्य नाही. प्रस्तुत कवीने, आपण गुहागर* येथील रहिवासी असल्याचें आपल्या ग्रंथांत लिहिलें आहे; व त्या ठिकाणी जाऊन चौकशी केल्यास, या कवी-

* गुहागर येथील एखाद्या सद्गृहस्थानें या कवीसंबंधाची माहिती मिळवून ती प्रसिद्ध केली, तर सगळ्या महाराष्ट्रावर त्याचे मोठे उपकार होतील.

संबंधाने बरीचशी विश्वसनीय माहिती उपलब्ध होण्याचा संभव आहे; परंतु प्रवासाचे मुख्य साधन जे द्रव्य त्याच्या अभावी, अशा प्रकारचा प्रयत्न करण्यास मी समर्थ झालों नाहीं, याबद्दल मला वाईट वाटते. प्रस्तुत कवीने आपल्या एकादशीमाहात्म्य ग्रंथाच्या शेवटी. स्वतःसंबंधाने पुढील माहिती दिली आहे:—

ओव्या.

परशुराम क्षेत्र परम पावन । जेथें स्वयें नांदे रेणुकानंदन ।
 तेथून पश्चिमेस योजने तीन । गुहागर क्षेत्र विख्यात ॥ ९४ ॥
 तेथोचा गणेश नामें द्विज । वेदशास्त्रनिपुण सतेज ।
 आचारसंपन्न तेजःपुंज । गणकाव्य उपनाम कुळीचें ॥ ९५ ॥
 तथा गुहागर क्षेत्रानिकट । असगोल ग्राम असे धाकट ।
 तेथिल पुराहितपणा वरिष्ठ । वडिलोपार्जित जयाशी ॥ ९६ ॥
 त्या गणेश विप्राचा सुत । दामोदर नामें प्रख्यात ।
 कृष्णदास नाम संत भक्त । बाहती दुसरें प्रीतीने ॥ ९७ ॥
 तो कृष्णदास कर जोडनी । विनवी संतश्रोतयांलागुनी ।
 व्रतसार ग्रंथ प्रीतीकरुनी । श्रवण करा अहर्निशी ॥ ९८ ॥
 याव्यतिरिक्त दुसरा ग्रंथ । रचिलासे परोपकारार्थ ।
 बोधप्रकाश गाथा प्राकृत । चतुर सज्जनी विलोकिजे ॥ ९९ ॥
 आणिक या रवी अनेक । नानाविध चरित्रें रसिक ।
 आर्या साख्या पदें श्लोक । दिव्या छंदादि रचिलेसे ॥ १०० ॥

या ओव्यांवरून, 'व्रतसार एकादशीमाहात्म्य' या ग्रंथाशिवाय 'बोधप्रकाश' नामक प्राकृत गाथा व श्लोक, आर्या, इत्यादि छंदांत रचिलेलीं कांहीं आख्याने, इतके ग्रंथ या कवीने लिहिले असे सिद्ध होतें. यांपैकी, 'एकादशीमाहात्म्य' हा ग्रंथ शके १७८७ या वर्षी हरी बापू जोशी यांनीं मुंबईत शिळाछापावर छापून प्रसिद्ध केला आहे. ग्रंथाच्या शेवटी, 'केळकरोपनाम्नावै पांडुरंगस्यसूनुना भट्ट नारायणाख्येन लिखितं' असा लेखकानें आपला

उल्लेख केला आहे; व यावरून प्रस्तुत कवि, सदर लेखकाप्रमाणेच जातीने कोंकणस्थ ब्राह्मण असावा असा तर्क होतो. उपयुक्त-कथासंग्रह भाग २ व कीर्तनतरंगिणी भाग १ ला या ग्रंथांत प्रस्तुत कवीची पुढील प्रकरणे प्रसिद्ध झाली आहेत.—

१ मयूरध्वजाख्यान	पद्यसंख्या	७६
२ सिंहध्वजाख्यान	"	८४
३ उषास्वयंवर	"	४४
४ बभ्रुवाहनाख्यान	"	९८
५ चंद्रहासाख्यान	"	६६
६ सुधन्वाख्यान	"	२४
७ भानुदासचरित्र	"	८९
८ वत्सलास्वयंवर	"	९८
९ सेनान्हावीचरित्र	"	५४
१० कमालचरित्र	"	५१
११ मायाचरित्र	"	४८
१२ हरिश्चंद्राख्यान	"	१८०
१३ मार्कंडेयाख्यान	"	५५
१४ गोमाईचरित्र	"	५२
१५ मुरलीचरित्र	"	५८
१६ गरुडगर्वपरिहरण	"	
१७ भीमभक्ति	"	
१८ भद्रायुचरित्र	"	

‘ बोधप्रकाश ’ हा ग्रंथ प्रसिद्ध झालेला नाही; तो व इतर कांहीं अप्रसिद्ध कविता प्रस्तुत कवीच्या वंशजांपाशी मिळण्याचा संभव आहे.

ह्या कवीचें मूळ नांव ' दामोदर ' असतां लोक त्यास ' कृष्ण-
दास ' म्हणत असत, यावरून तो श्रीकृष्णाचा प्रेमळ भक्त होता,
असें वाटतें. या कवीनें लिहिलेला कीर्तनतरंगिणीचा पहिला भाग
व वरील यादींतील त्याचीं आख्यानें पाहिलीं, म्हणजे हा दामोदर
कृष्णदास त्या काळीं एक नामांकित हरिदास असला पाहिजे, असें
वाटल्याशिवाय राहत नाहीं. वर ज्या ' ८ प्रकरणांची यादी दिली
आहे, तीं विशेषतः हरिदास लोकांच्याच उपयोगी पडायीं, अशा
पद्धतीनें रचिलेलीं दिसतात. ती रचतांना आर्या, श्लोक, ओव्या,
पदे, हिंदुस्थानी साक्या, दिंडया, कडवीं इत्यादि अनेक वृत्तांचा
कवीनें उपयोग केला आहे; व ' एक सभें श्रीविधिसुत नारद '
इत्यादि शब्दांनीं प्रारंभित होणारीं या कवीचीं आख्यानें हरिदास
लोक सांगूं लागले, म्हणजे संगीतास लुब्ध झालेला श्रोतृसमुदाय
आनदानें कसा डोळूं लागतो, याचा अनुभव पुष्कळ वाचकांस
आलाच असेल. या कवीस संस्कृत, मराठी व हिंदी या तीन भाषांचें
चांगलें ज्ञान होतें असें त्याच्या कवितेवरून दिसतें; तथापि काव्य
या दृष्टीनें पाहिल्यास त्याची कविता मध्यम प्रतीची आहे, असें
स्पष्ट म्हणावें लागतें. त्याचा ' एकादशीमाहात्म्य ' हा ग्रंथ ३५
अध्यायांचा असून त्याच्या ओव्या ५३ ७ आहेत. आतां दामोदर
कृष्णदासाच्या कवितेतील कांहीं वेचे येथे देतो.

रुक्मांगद राजाच्या उपवनाचें पुढील वर्णन पहा:—

ओव्या.

तीन योजनें लांब विस्तीर्ण । तशा चारी वाजू समसमान ।

त्यांत सुवासयुक्त पूर्ण । अनेक तर लाविले ॥ ४६ ॥

कडेनें वृक्षाच्या हारी । लाविल्या असंख्य नानापरी ।

न्यग्रोध शमी अशोक विंपरी । कदंब बिल्व अश्वत्थ ॥ ४७ ॥

कपित्थ जंघु औदुंबर । पलाश बिचिणी देवदार ।

कृष्णगर आणि मलयागर । चंदन श्वेत रकादि ॥ ४८ ॥

नागचंपक हेमपंचक । पुन्नाग आमलकी पारिजातक ।
 बकुल कांचन सुवासिक । हारोहारी लाविले ॥ ४९ ॥
 त्यांवरी अनेक वल्ली जाण । वेष्टित दिसती शोभायमान ।
 रुद्राक्ष गुंज गरुत्मान । कापूरवेली साजिन्या ॥ ५० ॥
 दाळिबी बहुबीज सांताफळी । रामफळी आणि रायकर्दळी ।
 पूगी खर्जुी पनस नारळी । कर्पूरकेळी रातांचिया ॥ ५१ ॥
 निंबोण्या खिरण्या द्रुम अंजीर । सफळेशी डोलती मनोहर ।
 द्राक्षांमंडप अतिसुंदर । ठाई ठाई विराजती ॥ ५२ ॥
 ऐसा भोवता परीष देखा । मधीं लाविली पुष्पवाटिका ।
 तणें सुवासें अलोलिका । कोंदलें अंबर अहर्निशी ॥ ५३ ॥
 जाई जुई चमेली मालती । श्वेत पीत सहस्रकडी शेवती ।
 बटमोगरें तगर केतकी । कोरांटी पीत कृष्ण पै ॥ ५४ ॥
 कुंकुम केसरी पीत आरक्त । धत्तूर द्रुम श्वेत आरक्त ।
 करवार अंत विष्णु हांत । गुरुचनी रक्त मधुमालती ॥ ५५ ॥
 दवण शेवती मदनबाण । नवाळी शतपत्र गोकर्ण ।
 कल्हार पाटलाढ्य कंचन । श्वेत आरक्त सुवासी ॥ ५६ ॥
 सोनटके भूमिचंपक । दवणा पांच सुवासिक ।
 आणि तुळशीचीं बनें अनेक । स्थळोस्थळीं विराजती ॥ ५७ ॥
 ऐंशी पुष्पवाटिका सुंदर । लाविली अत्यंत मनोहर ।
 त्या सुवासेकरून अपार । कोंदलें अंबर अहर्निशी ॥ ५८ ॥
 जेथें वसंत ऋतु परम प्रीति । राहिला सदां ध्यावया विश्रांति ।
 उष्णकळ ही शीत काळ हे चित्त । पडे भ्रांति त्या ठायीं ॥ ५९ ॥
 जळमंदिरें शोभती बहुन । स्थळोस्थळीं कारंजी उडत ।
 देखता पाहणाराचें चित्त । रमलें जाय अतिशये ॥ ६० ॥
 ठाई ठाई तडाग विशाल । शोभती सागरानुल्य सखोल ।
 मार्जा पद्म आणि कुमदें विपुल । नानावर्णीं विराजती ॥ ६१ ॥
 महानदीस रखे प्रचंड । अक्षयी पाट वाहती उदंड ।
 प्रतिवृक्षातळी तीस अखंड । नेमानुरून लाविलें ॥ ६२ ॥

चापी कूप ठाई ठई । शोभती विस्तीर्ण सुंदर पाहीं ।
वरी जळयंत्रें सर्वदाही । आपोआप फिरती कळें ॥ ६३ ॥
स्थळोस्थळीं विष्णुमंदिरें । विराजित दिसती येकसरें ।
अनेक दामोदऱ्या गोपुरें । झळकती परम साजिरीं ॥ ६४ ॥

एकादशीमाहात्म्य, अ. ३०

रुक्मांगद राजा मोठा विष्णुभक्त होता; त्याच्या भक्तीने प्रसन्न
ऊन श्रीविष्णु त्यास आपलें इंद्रपद देईल कीं काय, अशी भीति
ास पडली; त्यासंबंधानें कवि म्हणतात:—

ओव्या.

‘जैसे बहुवित्त असतां गांठी । तों परकी मनुष्य देखिलें दृष्टी ।
कपट नसतां तयाचे पोटी । तरि धनिक उगाधि भीतसे ॥ ७० ॥
कां लावण्यरूप तरुण योषिता । परपुरुष तिशीं भाषण करितां ।
पापमति तया चित्तीं नसतां । तरी संशयीं भर्ता व्यर्थ पडे ॥ ७१ ॥
तेनीं विष्णुप्राप्ति व्हावयाकारणें । रुक्मांगद निष्कामबुद्धीनें ।
अर्पितां प्रतिदिनीं सुमनें । पावला शक्त भय वायां ॥ ७२ ॥
जे विष्णुभक्त प्रेमळ भाविक । सत्कियावान आणि सात्त्विक ।
सत्यसंध नामधारक । नैष्ठिक मति जयांची ॥ ७३ ॥
ऐसे कृष्णभजनीं रत अखंड । ते मोक्षाचीही न धरिती चाड ।
तेथें इंद्रपदाचा पाड । कैसेनी गणिती सांग पां ? ॥ ७४ ॥
जो क्षीराब्धितटी रात्रंदिवस । तो तकाची काय करील आस ? ।
कीं जो नित्य सेवा सुधारस । काजी तयास नावडे ॥ ७५ ॥
ज्याचे घरीं कामदुहा गाय । तो अजा प्रतिपाळील काय ? ।
जेणें गभस्तीचा केला अथय । तो दीपइच्छा करीना ॥ ७६ ॥
ज्यासी प्रमत्त अविधितनया । तो आगांतुकी बरील कासया ।
ज्याची पद्मिनीतुल्य स्वजाया । तो प्रेत काय आलिंगी ? ॥ ७७ ॥
तेवि विष्णुभजनीं जे रंगले । भाविक प्रेमळ सत्त्वागळे ।
ते तुच्छ मानिती मोक्षसोहळे । तेथें कोण पुसे शक्रपदा ? ॥ ७८ ॥

कित्ता.

गंधर्वांच्या उपदेशावरून राजा रुक्मांगद एकादशीव्रत आचरूं लागला; त्यामुळे मृत्युलोकांचे सगळे प्राणी विष्णुलोकास जाऊ लागले. हा प्रकार पाहून यमाम मोठी चिंता उत्पन्न झाली व रुक्मांगद राजास एकादशीव्रताचरणापासून कसें परावृत्त करावें, या विचारांत तो पडला. इतक्यांत नारदमुनींची स्वारी त्या ठिकाण प्राप्त झाली; त्या वेळीं त्या दोघांचा जो संवाद झाला, तो फा मनोरंजक आहे.

ओव्या.

‘ म्हणे ’ आजी जैवस्तता । स्वस्थता न दिसे तुझ्या चित्ता ।
आणि मुखशी म्लान तत्त्वतः । जाला कोणत्या कारणे ? ॥ ४१ ॥
ऐशी ऐकोन मुनांचा वाणी । येरू बोलें जोडनि पाणी ।
म्हणे ‘ माझिया लोकातें कोणी । पातकी प्राणी न येती ॥ ४२ ॥
याचें कारण म्हणशी काय । तरि तेही सांगतों सत्य पाही ।
कोणी मृत्युलोकाचिये ढाया । पुण्यात्मा नृप नसतसे ॥ ४३ ॥
रुक्मांगद तथाचे नाम । सात्त्विक आणि नैष्ठिक परम ।
महाप्रतापी सार्वभौम । विष्णुभक्त निरसीम जाण पै ॥ ४४ ॥
तो सर्वपापक्षयकारक । ऐसें एकादशी व्रत अलोलिक ।
स्वकीयांसह प्रीतिपूर्वक । अखंड करीतसे ॥ ४५ ॥
आणि महीवरील अवघे जन । आबालवृद्ध सकळ वर्ण ।
निजसत्तेनें त्यांकडून । हरिदिन व्रत कर्वातसे ॥ ४६ ॥
त्या पुण्यप्रभावेकरून । पूर्वजांसह लोक संपूर्ण ।
माझ्या नगरीतें त्यजून । जातें जाले वैकुंठा ॥ ४७ ॥
ज्याचे पूर्वज पडले नरकीं । त्यांही व्रत करितां मृत्युलोकीं ।
ते नरक त्यागूनि एकाएकीं । जातें जाले वैकुंठा ॥ ४८ ॥
जेवी उदक घालितां वृक्षामुळीं । तें शाखांस पोचोन तात्काळीं ।
तेणें जीवन होऊन सकळीं । पावती जाण वृक्षीतें ॥ ४९ ॥
का उदरीं पोचतांचि अन्न । सकळ इंद्रियें तेणेंकरून ।
म्लानस्वविरहित होऊन । होती पुष्ट तात्काळ ॥ ५० ॥

कीं लोहदंढाणीं परिस लागतां । सकळ हेमरूप होय तत्त्वता ।
 तेंवि एकें हरिदिनीं व्रत करितां । पूर्वज अनेक उद्धरती ॥ ५१ ॥
 ऐसे होतां कितेक दिवस । सकळ नरक पडिले ओस ।
 आणि एकही प्राणी यमपुरीस । नये प्रस्तुत मुनींदा ॥ ५२ ॥
 आतां मीं काय करावें ? । कोणाची हें दुःख सांगावें ? ।
 अथवा कोठें निघोन जावें । केवीं बसावें निरुद्योगी ? ॥ ५३ ॥
 ऐसा अंतरीं विचार करित । अहोरात्र चिंताक्रांत ।
 निरुद्योगी उगाच निश्चित । स्वस्थ दैसता जाहलो ॥ ५४ ॥
 ऐसा वृत्तांत विस्मयकारक । ऐकोनि तोषला मुनिनायक ।
 म्हणे " जेणें होय करमणूक । तैसेंचि विद्वान करावें " ॥ ५५ ॥
 यापरी विचार आणुनी मनीं । कृतांतास म्हणे नारदमुनी ।
 ऐसें वाटे मजलागुनी । कीं ज्ञान तुजसी असेना ॥ ५६ ॥
 तूं चिंताक्रांत आपुले जागीं । म्हणशी बैसलों निरुद्योगी ।
 तरी महापराक्रम असोनि अंगी । उपाय तुजल गीं सुचेना ॥ ५७ ॥
 रुक्मांगद तो मानव प्राकृत । त्यातें काय तूं भितोसि व्यर्थ ? ।
 त्याचा पराक्रम अत्यद्भुत । मनुष्यांतचि वर्णावा ॥ ५८ ॥
 तो तुजसमोर युद्धाशी । कैसा ठरेल, सांग मजशीं ।
 जेवीं मृगेंद्रापुढें जंबुकाशीं । तग सर्वथा निघेना ॥ ५९ ॥
 कीं कुंभोद्भवापुढें सागराचें । न चले बळ लेशही साचें ।
 कीं गरुडासमुख पन्नगाचें । आयुष्य उरेल, घडेना ॥ ६० ॥
 + + + + +
 तुम्हा प्रताप अति प्रचंड । क्षणें जिंकिशील ब्रह्मांड ।
 तेंथें रुक्मांगद मानव भ्याड । काय पाड त्याचा ? ॥ ६१ ॥
 ऐसें असतां दंडधरा । केवि बैसशी स्वस्थ मंदिरा ।
 तरी आतां शीघ्र करोन त्वरा । जाय संगरा मृत्युलोकीं ॥ ६२ ॥

किष्ता, अध्याय ३१.

यमाच्या विनंतीवरून ब्रह्मदेवांनीं रुक्मांगद राजाचें सत्त्वहरण करण्याकरितां मोहना नामक एक सुंदर स्त्री पाठविली. तिनें

राजास इतकें मोहित करून टाकलें कीं, तो तिच्या अर्ध्या वचनांत राहूं लागला. पुढें, एकादशीचा दिवस येतांच, त्या दिवशीं अन्न-ग्रहण करण्याचा राजास तिनें आग्रह केला. राजा व्रत मोडावयास तयार होईना. शेवटीं, आपल्या पुत्राचें शिर मोहनेस यावयास तो कबूल झाला, पण एकादशी व्रत मोडण्यास प्रवृत्त झाला नाही. मोहनेस दिलेल्या वचनांत गुंतून आपल्या सद्गुणी पुत्राचा वध करण्याचा प्रसंग आपण आपल्यावर ओढवून घेतला, या विचारानें राजा रुक्मांगद मूर्च्छित झाला ! नंतर जो हृदयद्रावक प्रकार वडला, त्याचें वर्णन पहा:—

ओव्या.

नेणों काय कडकडोनी अंबर । पडलें अवचित अंगावर ।
 तैसें नृपासि भासोनि अपार । दुःखें मूर्च्छित पडियेला ॥ ५० ॥
 तदा हें वृत्त धर्मांगदानी । कळतां गजबजोन मानसी ।
 धावोनि शीघ्र रायापाशी । येता जाला त्या ठायीं ॥ ५१ ॥
 तों पिता देखिला अचेतन । तेणें व्याकुळ झाला पूर्ण ।
 मग धैर्यं मोहिनीलागून । पुसत 'काय झालें वो !' ॥ ५२ ॥
 येरी म्हणे 'आज एकादशी । मी उपवास करूं नेदों तयासी ।
 तेणें खेद पावोन चित्तासी । बैसला उगाचि न बोले ' ॥ ५३ ॥
 तेव्हां धर्मांगद म्हणे 'माते ! । सोडून देईं दुराग्रहातें ।
 आज्ञा सेवन करितां अत्रातें । दुरितें असंख्य जोडती' ॥ ५४ ॥
 तंव ते म्हणे 'मी सर्वथा । उपवास करूं न दें नृपनाथा' ।
 ऐशा निग्रहातें पाहतां । दुःख पावला धर्मांगद ॥ ५५ ॥
 मग निज मातेजवळी येऊन । कथिलें साकल्य वर्तमान ।
 म्हणे त्वां मोहिनीस बोध करून । करावें सावध नृपासी ॥ ५६ ॥
 मग ते पतिव्रता संध्यावळी । वेगें येऊन मोहिनीजवळी ।
 जेहें लागोन चरणकमळीं । म्हणे 'एक साजणी ! वचनातें ॥ ५७ ॥
 आज्ञा एकादशीचें उपोषण । करिती आबालवृद्ध संपूर्ण ।
 आणि नृपास म्हणसी 'सेवां अन्न । तरी दोषा कारण त्वां होशी ॥ ५८ ॥

भाग ३ रा-दामोदर गणेश जोशी ऊर्फ कृष्णदास. २१५

यास्तव आग्रह सोहनी समग्र । रायाचें समाधान करीं सत्वर ।
 मी तुज पसरोनी पदर । मागतें साचार दे हेंची' ॥ ५९ ॥
 मोहिनी म्हणे ' बहुतांपरी । कथिता मी नायकेंच निर्धारी ।
 रायें मजशीं सखोत्तरीं । भाष्यदान दिधलेसे ॥ ६० ॥
 ' कीं त्वां जें सांगशी वचन । तसाचि सर्वकाळ वर्तेन ।
 यांत अंतर जालिया देईन । शिर कापून पुत्राचें ' ॥ ६१ ॥
 ऐशी मज प्रतिज्ञापूर्वक । रायें दिधली असे भाक ।
 तरी हरिदिनी व्रत मोढावें एक । कीं यावें पुत्रमस्तक छेदुनी' ॥ ६२ ॥
 यापरी मोहिनीची वाणी । संध्यावळीनें श्रवण वरुनी ।
 चिंताग्रस्त दुःखित मनीं । होउनी व्याकुळ पै जाली ॥ ६३ ॥
 जेवि प्राणसंकट पाडसाशी । पडतां मृगी दुःखित मानसीं ।
 कां गतेत पडतां देखोन वत्सासी । धेनु मोहें झळंबत ॥ ६४ ॥
 कीं निजजनाचें देखोन संकट । कळवळे अंतरीं वैकुण्ठपीठ ।
 तेंवी पुत्रप्राणासी विघ्न अचाट । ऐकतां दुःखित संध्यावळी ॥ ६५ ॥
 मग मोहिनीच्या लागून चरणीं । म्हणे ' पुत्रदान देईं मजलागुनीं ।
 याविरहीत तुझिया मनीं । असेल तेंचि मागें कां ॥ ६६ ॥
 माझा एकुलता एक कुमर । जो वंशसदनाचा स्तंभ थोर ।
 तरी तुवां घेउनी भाष्यकुठार । न पाडावाच छेदुनी ॥ ६७ ॥
 कीं पुत्र माझी आंधळीची काठी । न न्यावी हिरोन उठाउठी ।
 कीं ते मज कृपणाची धनगांठी । न अभिलाषावी सर्वथा ॥ ६८ ॥
 कीं तें मज दुर्बळाचें अन्नपात्र । न ओढावें पुढोन त्वरित ।
 कीं पुत्र माझा प्राणचि निश्चित । नाकळावा भाष्यपाशें ॥ ६९ ॥
 तुजशीं काकुळती येउन । मागतें पदर पसरोन ।
 न वर्धी माझें बाळ सगुण । निष्ठुर मानसीं होउनी ॥ ७० ॥
 याचे पालटा जें मागशी । तें देईन निश्चयें तुजशी ।
 तरी मम तान्हयाचे जिवाशी । न इच्छीं घात सर्वथा ' ॥ ७१ ॥
 ऐसैं बोलोन तिच्या चरणीं । ओळण घातली तये क्षणीं ।
 तंभाचि तिचेच्या अंतःकरणीं । कळवळा नुपजे दयेचा ॥ ७२ ॥

सिकता शिजविली बहुकाळ । तथापि ते न होय मवाळ ।
 तेवि मोहिनीचें चित्त दयाळ । न होय जाण सर्वथा ॥ ७३ ॥
 कीं वंध्या धेनुषी उत्तम चारा । घालितां न फुटेचि दुग्धधारा ।
 तेवि मोहिनीचे हृदयांतरा । नये ओलावा दयेचा ॥ ७४ ॥
 असो, तेव्हा ते संध्यावळी । अश्रु ढळित नेत्रकमळी ।
 पडोनि थोर चिंतानळीं । पुत्र जगळी पातळी ॥ ७५ ॥
 म्हणे पुत्रराया ! वचन ऐक । वोढवले संकट दुस्तर देख ।
 मोहिनीनें महादुःखदायक । अनर्थ थोर मांडिला ॥ ७६ ॥

× × × ×

तेव्हां धर्मार्गदे तियेतें । संबोखोनि निज हस्ते ।
 म्हणे वां दुःख मानुनी चित्तातें । करिशी शोकातें व्यर्थचि ॥ ७७ ॥
 जाईल तरि जावा प्राण । परी करावें सत्त्वरक्षण ।
 हा नाशवंत नरदेह जाण । काय उपयोग ययाचा ! ॥ ७८ ॥
 आज अथवा उद्या साचार । कधीं तरी निश्चये जाणार ।
 तरी सत्त्व रक्षोनी सत्वर । द्यावें शिर मोहिनीतें ॥ ७९ ॥

कित्ता. अध्याय ३२.

याच्या पुढील कथाभागही फार मनोवेधक आहे, परंतु विस्तार-
 भयास्तव त्याचा समावेश येथें करितां येत नाही. कृष्णदास
 कवीच्या श्लोकबद्ध प्रकरणापेक्षां, त्याचा ओवीबद्ध 'एकादशी-
 माहात्म्य' हा ग्रंथ अधिक सरस आहे व तो वाचकांनीं एकवार
 अवश्य वाचावा.

बळरामाची कन्या वत्सला ही अभिमन्यूस देण्याचा ठराव झाला
 होता; परंतु बळरामाचा ओढा कौरवांकडे असल्यामुळे, त्यानें
 दुर्योधनपुत्र लक्ष्मण यास वत्सला देण्याची योजना केली. पांडव
 वनवासांत आहेत, अशा वेळीं लक्ष्मणाचें लग्न उरकून घ्यावें,
 या हेतूनें दुर्योधन आपल्या परिवारासह द्वारकेत जाण्यास निघाला.
 त्यावेळच्या त्याच्या थाटाचें वर्णन कृष्णदासांनीं केलें आहे:—

कटाव.

कौरवेंद्र दुर्योधन राजा, निघता झाला विवाहकाजा, ज्याचा महिवर थोर अगाजा, सगें चालति असंख्य फौजा, अर्घी धावति भाट रथाचे दाट गजांचे थवे मागुनी किंकाट त्याचे शब्द ऊठती अचाट उधें मागें त्याचे, वाट दिसेना ऐसी दाटी, कोतवाल हय त्याचे पाठी, थै थै नाचति वाटोवाटी, तयामागुनी स्वार कचाटी, वाजि तकाटित गाजी धावति, आजि चला हो हाजी म्हणती, डंका नौबति मागुनि येती, ढोल तुताऱ्या अमित वाजती, चौघडे बाजे अनेक गर्जती, ताशे मर्फे मृदंगाचा किलकिलाट बहु वाजंत्रांचा नाद नर्भी तो न माय त्यांचा, त्यांचेमागुन पायदळाचा थाट चालला वाट दिसेना, अचाट सेना पाय धसेना, भाट कीर्ति बोभाट करिती, दंडपाणि सन्मूख धांवता, नरयानांची नव्हेच गणती, चोपदार कनकदंड घेउनी, उदंड धावति मार्ग करोनी, प्रचंड गज हय मानव यानी असंख्य कामिनि जात बसोनि । यापरी द्वारकेतें । पातले कौरवजन ते ॥ १ ॥

वत्सलाहरण

सुभद्रा आणि अभिमन्यु रथांतून द्वारकेस जात असतां वाटेंत घटोत्कच आणि अभिमन्यु यांचें जें युद्ध झालें त्याचें वर्णनः—

श्लोक.

विदूराची आज्ञा त्वरित मग घेवोनि निघती ।
 पथीं जातां लागे वन बिकट घोरीदर अती ॥
 थवे शार्दूलचे विचरति मृगेंद्रादिक महा ।
 अशा आरण्यातें क्रमितिहि बळें निर्भय पहा ॥ १ ॥
 वृक्षांची बहु दाटि मार्ग न चले तै दिव्य एका शरें ।
 नाना वृक्ष समूळ ते उडवुनी केलें सुपंथा त्वरें ॥
 फोडोनी नग मार्गणें सरळशा पंथ तदा चालती ।
 तों त्या काननिं आसपीं अडाविलें जातां त्वरीता गती ॥ २ ॥
 येथें असे स्थान घटोत्कटाचें । सुरासुराहि भय फार ज्याचें ॥
 विध्वंसिलें कानन पाहुनीयां । आले बहू राक्षस धांवुनीयां ॥ ३ ॥

असप लोचनि पाहति सुरधी बाळक आणि ख्रियेतें ।
 म्हणती दैवें आमिष धाडुनि दिघलें भक्षण आमुतें ॥ ४ ॥
 वदती त्यातें वन हें मूर्खा । विध्वंसालें कार्या ।
 रक्षक आम्हीं घटोत्कचाचे माळें तुज या ठायीं ॥ ५ ॥
 असें ऐकता अभिमन्यू तें सुतोक्ष्ण सायक सोडी ।
 सकळांचेही सव्य हस्त ते क्षणमात्रेंची तोडी ॥ ६ ॥
 दशदिश भयें पळति तेथुनी । पति घटोत्कचा कथिति येउनी ।
 पातला महावीर तो अरी । घेउनी पळा प्राण सत्वरों ॥ ७ ॥
 हेडंभीचा सुत तें परिमुनि वृत्तांत कुद्ध बहु झाला ।
 दशकोटि क्रव्यादां घेउनि संगें तया स्थळां आला ॥ ८ ॥
 देउनि हाक भयंकर, म्हणत 'उभा प्राण वाचवीं, राहें ।
 करिषी अर्भकचेष्टा, न सहे परि मज कदापि धीरा हें ' ॥ ९ ॥
 ऐसें वाक्य ऐकोनि कृष्णभाचा । सिंहनादें गर्जुनी वदे वाचा ।
 म्हणे 'आतां दुर्जना ! साहिं बाणा । क्षणें तुझ्या घेईन जाण प्राणा' ॥ १० ॥
 आला देखोन तीक्ष्ण शर । घाबरला बहु राक्षसेश्वर ।
 मग अंबरी उडोन बरचेवर । वर्षाव करी शिळांचा ॥ ११ ॥
 त्यांचें शरें पिष्ट करुनी । अभिमन्यें प्रेरिली गदा गगनीं ।
 तेणें घटोत्कचा घेरी येउनी । महीवरी आपटला ॥ १२ ॥
 मग शस्त्राखें युद्ध करिती । परी एकमेकां नाटोपती ।
 अभिमन्यें सहा कोटि गणती । राक्षस क्षितीं पाडिले ॥ १३ ॥
 कितीएक ते बाणवातें उडाले ।
 कितीएक ते प्राणघाकें दडाले ॥
 असें देखतां नाथ रात्रिचराचा ।
 अति क्षोभुनी घात इच्छी तयाचा ॥ १४ ॥
 गगनिं मग उडोनी टाकिली दिव्यशक्ती ।
 क्षणहि न लगतांभी आकळी प्राणशक्ती ॥
 जननि सुत-अवस्था पाहुनी फार भयाली ।
 भरित हृदयिं वत्सा दुःखोही बुडाली ॥ १५ ॥

रिपू गेला मारुनि बाळकातें ।

करी शोका काननीं सुभद्रा ते ॥

मुखावरी ठेवुनी बदनासी ।

म्हणे ' बाळा टाकुनी मज जाशी ॥ १६ ॥

करूं कैसी बा गत काय आतां ।

नूठतां तूं करिण रे प्राणघाता' ॥

बदुन ऐसें फोडि ती हंबरडे ।

बडवोनी वक्ष तें बहू रबे ॥ १७ ॥

यापरि विलाप करुनि सुभद्रा दुःखें रोदत भारी ।

कुलदेवीतें स्तवोनि प्रार्थी, अंबे ! दुःख निवारी ॥ १८ ॥

पद (बाळा जो जो रे० या चा०)

येई येई वो जगदंबे ! । माते विश्वकदंबे । ।

धावुनि उडि घालीं अविलंबें । दीनाप्रति न विसंबें ॥ ध्रु० ॥

कौरविं हारविलें राजप्रासी । छळिलें द्रौपदीसी ।

दुःख भोगितसों वनवासी । नयनिं कैसें पहासी ॥ १ ॥

माझे बालक हे एकुलतें । बघिले राक्षसिं यातें ।

आतां करूं कायी, दुःखातें । निरमुन तारीं मातें ॥ २ ॥

तूं तंव दीनाची माऊली । जाशि वत्सा गाऊली ।

धांवुन उचालत ये पाऊली । करिं कृष्णासाउली ॥ ३ ॥

किता.

श्रीकृष्ण जगन्नाथभट्ट बांदकर.

श्लोक (शिखरिणी)

यतोऽव्यक्तात्सर्वे गुरुलघुनृदेवादि निवहाः

प्रभूताः संभूता अजहरिहराः शक्तिवशगाः

ततोऽहं सवाद्यं त्रिदशनुतपार्थं खलजनै-

रनासाद्यं कृष्णं गुरुवरमनाद्यंतममलम् ॥ १ ॥

श्रीसद्गुरुमहिम्नस्तोत्रम्.

आपली भाषा व आपला धर्म यांचा अभिमान व उन्नतीची इच्छा ज्यास नाही, असे लोक “ मनुष्यरूपेण मृगाश्चरंति ” याच कोटींतले होत. प्रत्येकास आपल्या भाषेचा व धर्माचा सर्वत्र विस्तार व्हावा, अशी महत्त्वाकांक्षा असतेच; परंतु, मनुष्य स्वतंत्र असला म्हणजे तो आपणास हवी असेल तशी आपली सुधारणा व उन्नति करून घेतो; व तोच परतंत्र झाला, आणि परक्यांच्या जुलमाचें जख्खड जूं त्याच्या मानेवर पडलें, म्हणजे मग निरुपायास्तव परकी शिकवितील ती त्याची भाषा, परकी म्हणतील ती त्याची सुधारणा व परकी करूं देतील तेवढी त्याची उन्नति, असाच प्रकार व्हावयाचा. एका कालीं वैभवाच्या उच्च शिखरावर विहार करणाऱ्या या आमच्या भूमीस आजची ही करुणस्थिति प्राप्त होण्याचेंही हेंच मुख्य कारण होय.* आमचा गोमांतक प्रांत पोर्तुगीज सरकारच्या हातांत जाऊन आज चार शतकांवर वर्षे झालीं. तितक्या अवधींत, आमच्या धर्माची, भाषेची व स्वातंत्र्याची जी

* प्रस्तुत लेख गोमांतकांतील एका लेखकानें लिहिला आहे, अर्थात् तेथील परिस्थितीस अनुलक्षून त्यानें हे उद्गार काढले आहेत, हें सांगवयास नकोच.—प्रंथकर्ता.

भयंकर पायमल्ली झाली, तिचें वर्णन करणें अगदीं अशक्य आहे ! त्या राक्षसी जुलमाचें व मुलतानी कारकिर्दीचें वर्णन इतिहासांत वाचलें असतां प्रत्येक हिंदु म्हणविणाऱ्याच्या अंगावर रोमांच उठतील, यांत शंका नाही.

जिकलेल्या लोकांस एकाद्या पाळीव जनावरापेक्षां जास्त स्वातंत्र्य न देण्याची कांही जेव्हांस नेहमी होस असते; व याच कारणामुळे स्वाभिमानजनक व उन्नतिकारक असें शिक्षण न देतां, नेहमी ते त्यांस अज्ञानस्थितींत ठेवीत असतात. गोर्गे प्रांतांतही वरील कारणास्तव सरकारानें लोकांस मराठी शिक्षण देण्याकडे साफ दुर्लक्ष्य केले. सरकारचा आश्रय मुळीच नसल्यामुळे, लोकांच्या आश्रयावर उभारलेल्या ज्या कांही धोड्या शाळा होत्या, त्याही हळुहळु नामशेष झाल्या; व मराठी भाषेसंबंधानें समाजांत पराकाष्ठेचे अज्ञान व्यापून राहिलें. अशा रीतीनें मराठी शिक्षण नसल्यामुळे लोकांस आमच्या पवित्र धर्मग्रंथांचें अवलोकन घडेनासें झालें; व त्यामुळे आमच्या आधुनिक व प्राचीन साधुसंतांची आणि ऋषींची त्यांस ओळख मिळणें दुर्ग-पास्त झालें आमचा सनातन धर्म म्हणजे काय व तो कशाबरोबर खातात याची कोणास ओळखही राहिली नाही व अशाच अनेक पिढ्या अशिक्षित राहिल्यामुळे, उत्तरोत्तर ते अज्ञान अविकच बळावले; आणि पुढें पुढें तर ज्या आमच्या पवित्रतम धर्मग्रंथांस सुधारणेच्या शेंड्यास पोचलेल्या जर्मनी, अमेरिकेंसारख्या राष्ट्रांतील निर्मत्सर विद्वानांनीं व तत्त्ववेत्त्यांनीं माना डोलविल्या, त्यांसंबंधानें आमचा अगदीं उलटा व विपरीत ग्रह झाला. येथील एका गर्भ-श्रीमंताची एक सखेदाश्चर्यजनक गोष्ट ऐकिवांत आहे, ती ऐकिली असतां, गेल्या पन्नास वर्षांपूर्वींचें गोमांतकांतील शिक्षण व धर्मश्रद्धा यांचें सहज अनुमान होण्यासारखें आहे. ती गोष्ट आम्ही येथें देतो.

एकदां येथील एका कुलीन गर्भश्रीमंताचे घरीं एक गरीब ब्राह्मण कांहीं याचना करण्याकरितां आला. ब्राह्मण दुरून आला असल्यामुळे बराच थकून गेला होता; यास्तव त्या श्रीमंतानें त्यास एक तपेली देऊन आपल्या गोठ्यांत भात करून जेवण्यास सांगितलें. ब्राह्मण मोठा कर्मनिष्ठ व पवित्र आचरणाचा होता. भगवद्गीतेचा नित्य निदान एक अध्याय तरी वाचल्यावांचून तो अन्नग्रहण करीत नसे. ब्राह्मणानें भात चुलीवर ठेविला व संध्यावंदनादि करून भगवद्गीता वाचण्याकरितां बसला. ब्राह्मण भगवद्गीता वाचतो हें कळतांच यजमान रागानें धांवत धांवत गोठ्यांत आले व म्हणाले “अहो ! आमच्या भरलेल्या घरांत ही गीता कां वाचतां ? तुम्हांस वेडव्रीड तर लागलें नाहीं ना ? कोणी आसन्नमरण असेल तर त्याच्या जवळ मात्र गीता वाचतात. बऱ्या बोलानें येथून निघून चला; नाहीं तर हांकून लावूं.” अशी हीं श्रीमंतांचे तोंडचीं शब्दमौक्तिकें पाहून ब्राह्मणास काय वाटलें असेल, त्याची कल्पनाच केली पाहिजे ! विचारा ब्राह्मण तसाच उठून चंबूगवाळें वेऊन चालता झाला ! श्रीमंत व कुलीन घराण्यांत जर अशिक्षितपणामुळे असें घनघोर अज्ञान भरलेलें होतें, तर मग सामान्य जनसमूहाची शोचनीय स्थिति काय वर्णन करावी ?

दुःखामागून सुख या सृष्टिनियमानुसार अज्ञानाचाही काल मधून मधून येत असतो. आमच्या प्रांतांत सर्वत्र असें गडद अज्ञान पसरल्यावर भगवंतास आमची करुणा येऊनच कीं काय, वेदप्रतिपादित सनातन धर्माचा प्रसार करण्याकरितां भक्तिज्ञानसंपन्न महानुभाव श्रीकृष्ण भट्ट बांदकर यांचा अवतार झाला. त्यांचें संक्षिप्त चरित्र आम्ही येथें देतो.

गोव्याची राजधानी जें पणजी शहर, त्यापासून सुमारे तीन कोसांवर डोंगरी या नांवाचा एक लहान गांव आहे. हा गांव

लहानशा एका डोंगराच्या पायथ्यासभोवतीं वलयाकार वसला असल्यामुळे, त्यास डोंगरी हें अन्वर्थक नांव प्राप्त झाले आहे. या गांवांत जगन्नाथ भटजी या नांवाचे अत्यंत सात्विक, कर्मनिष्ठ व पवित्र आचरणाचे एक ब्राह्मण रहात असत. ते रुक्मिणी-पांडुरंगाचे निःसीम भक्त होते. ते कीर्तन करीत तेव्हां विठ्ठलनामाच्या गजरांत देहभान विसरून जाऊन त्यांचा पगडी देखील खाली पडत असे. ते नित्य पांडुरंगाचें भजन करीत व त्या वेळीं त्यांच्या नेत्रांतून एकसारख्या प्रेमाश्रूंच्या धारा चालत असत. भजन कारतेवेळीं ते पांडुरंगास वसण्याकरितां म्हणून समोर एक पाट ठेवीत व त्यावर फुलें ठाकित असत. आणि भजन समाप्त झाल्यावर पांडुरंगाचा प्रसाद म्हणून तीं फुलें लोकांस वांटून देत. असें सांगतात कीं, त्या वेळीं त्या फुलांचा नैसर्गिक गंध नाहीसा होऊन त्यांस बुक्याचा घमघमाट येत असे. ही गोष्ट प्रत्यक्ष पाहिलेली कांहीं वृद्ध मंडळी अजून डोंगरीवर आहे. जगन्नाथ भटजींस एका प्रसिद्ध ज्योतिष्यानें “ तुमचा देह अमुक वर्षी अमुक तिथीस कोणत्याही एका पुण्यक्षेत्रीं पडेल ” असें सांगितले होतें. पुढें जगन्नाथ भटजी शके १७१७ विश्वावसु संवत्सरांत नवरात्राच्या सुमारास श्रीधंकेटगिरीवर यात्रेस जावयास सहकुटुंब निघाले तेथें सहस्र ब्राह्मणभोजन घालण्याचा त्यांचा विचार होता; परंतु सांपत्तिक स्थिति तशी नसल्यामुळे त्यांनीं फक्त मानसिक ब्राह्मणभोजन घालण्याचा निश्चय केला व आश्विन शुभा ५ दिवशीं प्रातःकाळीं स्नानसंध्या वगैरे करून ते पूर्वाभिमुख ध्यानस्थ बसले. त्यांनीं आपल्या मनांतच स्वयंगकसिद्धता करून पात्रें वाढिली व मानसिक ब्राह्मणांच्या अनेक पंक्ती अनेक खेपा जेवविल्या. प्रतिक्षणीं “ ध्या ! गोविंदा ! ” एवढाच काय तो ब्राह्मणांस भोजनसूचना देणारा त्यांचा शब्द लोकांस ऐकूं येत होता. बाकी त्यांचें सर्व मानसिकच चाललें होतें. शेवटीं, त्यांच्या

संकल्पाप्रमाणें सहस्र ब्राह्मणांचें भोजन झाल्यावर “पुंडलीकवरदा हरिविठ्ठल ! ” असें म्हणून एकदम त्या सत्पुरुषानें आपला पवित्र देह, पवित्र तिथीस, त्या अत्यंत पवित्र क्षेत्रीं ठेवून आपण निर्याण केलें ! हेच आमच्या प्रस्तुत चरित्रनायकाचे तीर्थरूप होत.

कांहीं अपवादक स्थळें वेगळीं केलीं असतां साधुसंतांचें जन्म नेहमीं पवित्र कुळांतच झालेलें आढळत. “अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमतां ” या भगवदुक्तीप्रमाणें सज्जनस अवतार घेण्यास योग्याचेंच कुल पाहिजे असतें. शिवाय, ज्यांनीं प्रेमवळनें भगवंतास आपलासा करून घेतला आहे, त्या आपल्या हृदयरंजक भक्तोत्तमास भगवान् विषयलुब्ध व अपवित्र मातापितरांच्या उदरांत जन्म कसें देईल ? याचसाठीं श्रीकृष्ण भटजीमहाराजांस परमात्म्यानें जगन्नाथभटजीच्या पोटी जन्म देऊन आपलें वचन व भक्तवात्सल्य स्पष्ट करून दाखविले.

श्रीकृष्ण भटजीमहाराजांचें जन्म शके १७६६ क्रोधी संवत्सरांत आषाढ शु० ११ एकादशीच्या महापर्वणीत झाले. मागे सांगितल्याप्रमाणे वेकटगिरिवर जेव्हां जगन्नाथ भटजीचें निर्याण झालें, त्यावेळीं भटजी महाराज तेथे होते तेव्हां त्याचे वय अवघे पंधरा महिन्याचें होतें. तीर्थरूप निवर्तल्यावर भटजीमहाराजांचें लालनपालन त्यांचे चुलते सुकुंदभटजी हे करीत होते. “प्रसादचिन्हानि पुरःफलानि ” या कविकुलगुरुक्तीप्रमाणें भटजीमहाराजांचें भावी प्रच्छन्नभाग्य लहानपणींच त्यांच्या खेळांतही दिसून येऊं लागलें. नारळीच्या पिड्यास लहान लहान काठ्यांच्या खुंट्या लावून त्यांस काठ्याच्या दोऱ्या बांधाव्या आणि त्याचा तंबोऱ्याऐवजी उपयोग करून इतर मुलांस जवळ बसवावे व आपण कीर्तन करावे, हाच त्यांचा लहानपणींचा आवडीचा खेळ होता ! “मुलाचे पाय पाळण्यांत दिसतात” म्हणून म्हणतात ते खोटें नव्हे.

भटजीमहाराजांची बुद्धि उपजतच महातीव्र होती. त्यांचे मसठी शिक्षण अक्षरांची ओळख पटण्यापुरतेंच झाले होते. डोंगरीवरील प्रसिद्ध विद्वान् गृहस्थ कै० हरिबाबा मुकुं-
डीकर याचेजवळ त्यांनीं रूपावली व रघुवंशाच्या दुसऱ्या सर्गाचे फक्त १४ श्लोक काव्यपद्धतीनें म्हटले होते. याशिवाय दुस-
रीकडे कोठेही त्यांनीं कसलेंच अध्ययन केलें नाहीं; तरीही भाग-
वतासारख्या दुर्बोध ग्रंथाचा ते सहज अर्थ लावीत असत, यावरून
भटजीमहाराज हे खचित कोणीतरी योगभ्रष्ट सत्पुरुष होते असें
म्हटल्यावांचून आमच्यानें राहवत नाहीं. “ तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते
पौर्वदेहिकं ” या भगवदुक्तीप्रमाणें त्यांच्या तीव्र पूर्वसंस्कारांचा या
जन्मांत उदय झाला, हेंच खरें नाहीं तर, संस्कृतासारख्या दुर्जेय भाषेत
काहींच अध्ययन नसतां इतकी गति होणें अगदीं दुरापास्त आहे.

भटजीमहाराजांचा कुलपरंपरागत धंदा भिक्षुकीचा होता. त्यांचे
चुलते मुकुंदभटजी हेही याज्ञिकीच करून कुटुंबाचा निर्वाह चाल-
वीत होते. भटजीमहाराजांचा स्वभाव फार तेजस्वी असल्यामुळे,
त्यांस परक्याच्या द्वारावर याचना करून पोटाची वीतभर खळगी
भरण्याची ही याचकवृत्ति अगदीं आवडत नसे. पण, “ पळत्या-
पाठीं ब्रह्मराक्षस ” या न्यायानें भटजीमहाराज १८।१९ वर्षांचे
असतां त्यांच्या चुलत्यांनीं आपली इहलोकची यात्रा संपविली;
व कुटुंबपोषण अर्थातच भटजीमहाराजांवरच येऊन पडलें. त्यांस
निर्वाहाचें दुसरें काहींच साधन नसल्यामुळे जरी भिक्षुकीचा कंटाळा
येई, तरी मुकाब्यानें तीच कुलपरंपरागत वृत्ति स्वीकारून कुटुंबभरण
करणें भाग झालें. आपल्या वृत्तीची त्यांस मनस्वी चिळस येत हातीं,
हें त्यांच्याच कवितेंतील अनेक उक्तींवरून सिद्ध होतें. त्यांनीं स्वतः
आपल्या हकीकतीचें एक पद केळें आहे, त्यांत त्यांचें “ भिक्षुके
वृत्ती करितां आला मनिं कंटाळा ” असे स्पष्ट उद्गार आहेत. अशा

रीतीने त्रासून त्रासून पांच सहा वर्षे त्यांनीं कसेबसे कुटुंबपोषण केले. या जाचांतून देवाने आपणास सोडवावे म्हणून रात्रीच्या रात्री आगरण करून त्यांनीं ईश्वराचा धांवा करावा व मोठ्याने भजन करून देवास आळवावे. तरीही त्रासांतून मोकळे होण्याचा कांहीं मार्ग दिसेना. जिचा मनापासून त्यास तिरस्कार वाटत होता ती वृत्ति चालवून तरी निर्वाह होता तर बरे होतें. परंतु, तसें न होतां उपवास काढण्याचेही अनेक प्रसंग जेव्हां येऊं लागले, तेव्हां मात्र भटजीमहाराज फारच गांजून गेले व दारिद्र्य आणि मनस्ताप यांनीं त्यास अगदीं वेडे करण्याच्या बेतांत आणिले.

दुःखाचा अतिरेक झाल्यावांचून सुखाची खरी गोडी समजत नाही. उन्हांतून श्रमून आलेल्या तृपित पांथरथास पाण्याची जी गोडी असते ती गोडी घरांत बसून असलेल्या सुखवस्तु गृहस्थास असणें शक्य नाही; तसेंच, अनेक संसारतापांनीं ज्यांचे हृदय पोळून गेलेले असते त्यांसच भगवत्स्वरूपसाक्षात्काराच्या शाश्वत सुखाची खरी किंमत कळून येते. समर्थांनीं दासबोधांत म्हटले आहे:—

संसारदुःखें दुखवला, त्रिविधतापें पोळला ।

तोचि एक अधिकारी झाला, परमार्थासी ॥ १ ॥

भटजीमहाराजही अनेक प्रकारच्या संसारदुःखांनीं पोळून गेले असल्यामुळे परमार्थाचे खरे अधिकारी बनले होते, हें निराळे सांगण्याची गरज नाही.

गोमांतकांतील प्रसिद्ध देवस्थान श्रीक्षेत्र बांदिवडे येथें रा. रा. मण पै या नांवाचे एक परम सात्त्विक व अंतर्निष्ठ गृहस्थ राहत असत. ते भटजीमहाराजांचे प्रेमळ मित्र होते. एके दिवशीं भटजीमहाराज त्यांचे येथें गेले होते, तेव्हां रा. मण पै हे यथार्थदीपिका वाचित होते. त्यावेळीं “तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया” या श्लोका-

वरील पंडितांचें सुरस व्याख्यान रा. मण पै आपल्या रसाळ शब्दांनीं श्रोत्यांस समजावून देत होते. संतांचा महिमा असा अनि-
र्बचनीय आहे व त्यांस शरण गेलें असतां ते तत्काळ जीवांस भव-
बंधमुक्त करितात, हें ऐकतांच भटजीमहाराजांस फार आनंद झाला.
वाचून संपल्यावर मण पैजवळ भटजीमहाराजांनीं मोठ्या उत्सुकतेनें
प्रश्न केला कीं “असे जगदुद्धारक संत आज या जगतीतलावर
आहेत काय ?” मण पैनी उत्तर दिलें “होय, पुष्कळ आहेत।”
भटजीनीं विचारिलें “कोठें आहेत ते कृपा करून आम्हांस सांगा.”
त्यावर मण पै म्हणाले, “भवबंध नाहीसा करणारे दीनदयाळ
संत सर्वत्र भरलेले आहेत. आम्हां विषयाधांस मात्र त्यांची परीक्षा
होत नाही.” हें ऐकून भटजीनीं लागलेंच मण पैचे चरणें
धरिले व म्हणाले, “असें आहे तर, आपणच कृपा करून मला
भवबंधापासून मुक्त करण्याजोगें उपदेशामृत पाजा.” त्यावर मण
पै म्हणाले, “कृष्णभटजी ! मीं तुम्हांस भवबंधविच्छेदक ज्ञानो-
पदेश केला असता; परंतु आपण विद्वान् व संस्कृतज्ञ आहां. आ-
पल्या कांहीं शंका असल्यास, त्यांचें समाधान करण्याचें कदाचित्
मला जड जाईल; व असें झालें म्हणजे सहजच माझ्यावरील
श्रद्धा कमी पडेल. पंडितांनीं याविषयी आपल्या यथार्थदीपिकेत
सांगितलें आहे.

शिष्यसंदेह न शके ह्रूं । तो अनुभवीही न म्हणवे गुरु ।

कल्पिले पदार्थ नेदी तर । तो कल्पतरु कैसा म्हणावा ? ॥ १ ॥

म्हणोनि शास्त्रज्ञ आणि अनुभवी । साजे त्याला गुरुत्वपदवी ।

तोचि जगद्गुरु गोसावी । कीं शास्त्रज्ञ आणि अनुभवी परिपक्व ॥ २ ॥

यास्तव, आपण तशाच प्रकारचे शास्त्रसंपन्न आणि अनुभवी
सत्पुरुष पाहून त्यांस शरण जावें हें बरें. आतां असा सत्पुरुष तुला
प्राहिजे तर वेंगुलें येथें विष्णुबुवा सोमण या नांवाचे एक प्रसिद्ध

। अनुभवसंपन्न रामदासी संत आहेत, त्यांस शरण जा, म्हणजे
[आ कार्यभाग होईल.]”

मण पैची ही अमृततुल्य वाणी ऐकून, भटजीमहाराजांचा आ-
दि गगनात मावेनासा झाला. ते तसेच उठून घरीं आले, व दुस-
याच दिवशीं म्हणजे शके १७९१ शुक्ल संवत्सर आषाढ व॥ ७
शुक्रवारी पहाटेस कोणास नकळत एकटेच वेंगुल्य़ास जावयास
नेघाले. त्यावेळीं खुद्द त्यांची गृहिणी दोन दिवसांची बाळंतीण
 होती व घरांत एक दाणाही शिल्लक नव्हता. असें असून मागचा
[दुचा कसलाच विचार न करितां भटजीमहाराजांची स्वारी एकदम
गाहेर पडली.

मनुष्यास एकदां तीव्रतर विरक्ति झाल्यावर मग घरदार, बायका-
पोरें यांवरचा मोह पार उडून जाऊन त्यास, आपण केव्हां एकदां
ताश्चतसुखसंपन्न होऊं, असें होऊन जातें. बायकापोरांचा मोह
तोडणें हें आमच्यासारख्या प्राकृतांस जरी कठीण वाटतें तरी
सत्पुरुषांस एका परमात्म्यापुढें त्याची कांहींच मातबरी दिसत नाहीं.
समर्थ म्हणतात: —

साडुनि आपली संसार कांता । करीत जावी देवाची चिंता ।

निरूपण कीर्तन कथा वार्ता । देवाच्याच सांगाव्या ॥ १ ॥

देवाच्या सख्यत्वासाठीं । पडाव्या जिवलग्रांसी तुटी ।

सवं अर्पावें शेवटीं । प्राण तोही वेंचावा ॥ २ ॥

हरिभक्तीचें खरें लक्षण हेंच होय. ग्रन्हादानें आपल्या बापाची
आज्ञा मोडिली खरी, परंतु त्यानें भगवंताची प्राप्ति करून घेतली. धुवानें
आईबापांचा त्याग केला पण अचल असें परब्रह्मपद मिळविलें. भरतानें
आपल्या आईचा उपमर्द केला परंतु परमात्मा श्रीरामाचे ठायीं अन्-
न्यत्त्व संपादन केलें. समर्थ रामदासस्वामींनीं बंधु, आई व घरदार

यांचा त्याग केला, परंतु आपण कृतार्थ होऊन सर्व भरत-भूमीच्या लोकांस चिरकाल स्मरण राहील अशी अजरामर कीर्ति संपादिली. भटजी महाराजांनीही आपल्या प्रसूतपत्नींची उपेक्षा केली पण, निरतिशयानंदपरिपूर्ण अस परब्रह्मस्वरूप साध्य केलें. “ देव जोडे तरी करावा अधर्म ” असें तुकोबांचें म्हणणें आहे तें यासच अनुसरून होय.

आषाढ महिना, भरपावसाळ्याचे दिवस ! बरोबर एक कागदाची फाटकी छत्री; भागवत. यथार्थदीपिका वगैरे दोनचार पुस्तकें पाठीस बांधलेली; अंगावर एकच पैरण व एक धोतर; अशा साम-ग्रीनें, भटजीमहाराजांची स्वारी पूर्वी कधीही न पाहिलेल्या अशा गांवांतून व रानांतून प्रवास करीत करीत जाऊं लागली. रात्र पडली कीं कोठेंतरी एका गोठ्यांत निजावें, व सकाळ झाली कीं चालावें. अशा रीतीनें, पोटांत अन्नाचा लेश नसतांही पावसांतून भिजत भिजत दोन दिवस प्रवास केला व तिसऱ्या दिवशीं वेंगुळें गांठिलें. भटजीमहाराज घरांतून बाहेर निघून वेंगुळ्यास येईपर्यंत पावसानें एकसारखी वृष्टि चालविली होती, त्यामुळें, अंगावरील सर्व कपडे भिजून चिब झालेले होते. क्षुधेमुळें पायांत अगदीं त्राण राहिलें नव्हतें. अशा स्थितींत हळु हळु चालत व बोवांचें घर विचारीत विचारीत भटजीमहाराज अगदीं नेमकेच आपल्या इष्ट-स्थळीं आले; परंतु, तेंच विष्णुबोवांचें निवासस्थान हें मात्र भटजी-महाराजांस ठाऊक नव्हतें. बाहेर ओटीवरच विष्णुबोवा पंचदशीचें पुस्तक घेऊन त्यावर व्याख्यान करीत होते व जवळ बरीच शिष्य-मंडळी श्रवणार्थ बसली होती. भटजीमहाराजांनीं खुद्द बोवास हाक मारून त्यांकडे “ विष्णु बोवा सोमण म्हणतात त्यांचें घर कोठें आहे ? ” असा प्रश्न केला. ते म्हणाले “ कां ? त्यांच्याकडे आपलें काय काम आहे ? ” भटजी महाराज आधींच प्रवासामुळें थकून

गेले होते. त्यांत, त्यांच्या सरळ प्रश्नास हें विचित्र उत्तर ऐकून त्यांस फार वाईट वाटलें व ते पुनः म्हणाले, “महाराज ! ते कोठें राहतात तेवढें मला कृपाकरून सांगा, मला त्यांचेकडे थोडें नाजूक काम आहे.” हें ऐकून बोवांच्या शिष्यमंडळींस भटजीमहाराजांची करुणा आली व ते त्यांस म्हणाले, “अहो ! ज्यांचेजवळ आपण बोलत आहां तेच आपले उद्दिष्ट गृहस्थ होत व हाच त्यांचा आश्रम आहे.” हें ऐकून, ज्यांचेकरितां आपण इतके त्रास सोसून आलों ते सद्गुरु आपणास भेटले म्हणून भटजीमहाराजांस जो आनंद झाला त्याचें वर्णन करणें अशक्य आहे.

त्या आनंदातिरेकासरसा पावसाचें पाणी खळखळां वाहत असलेल्या त्या आंगणांतच त्यांनीं बोवांस दीर्घदंड नमस्कार घातला. हस्तादिकांचा आश्रय सुटतांच जसा एकादा अचेतन दंड एकदम खाली पडतो, तसें भटजीमहाराजांनीं निरभिमानत्वानें सद्गुरूंस लोटांगण घातलें. अशा प्रणिपाताचें वर्णन वामन पंडित आपल्या यथार्थदीपिकेत करितातः—

शरणागतीचें लक्षण । प्रथम हें कीं आपण ।

काहीं नेणे टोणपा अविचक्षण । सर्वज्ञ तूं मज उद्धारो ॥ १ ॥

या भावें प्रणिपात । करावा प्रकर्षे शरीराचा निपात ।

तो दडवत कीं अकस्मात् । पडे जैसा टोणपा ॥ २ ॥

तो टोणपा ढकलितो पडो जाणे । परी पडला उठो नेणे ।

की मस्तकी पद्महस्त बाणे । उठे प्रभावे तयच्या ॥ ३ ॥

अचेतन दंड पडला । तो टोणपा सचेतने उचलिला ।

तैमा जडात्मत्व जाणणार याला । उचलो कोण चिदात्मत्वे त्यावांचुनी ॥ ४ ॥

भटजीमहाराजांनीं असें पावसांतच लोटांगण घातलेलें पाहून विष्णु-बुवांस परमाश्चर्य वाटलें. हा कोणीतरी परमविरक्त व संसारतप्त गृहस्थ असावा अशी बोवांची खात्री झाली. बोवांनीं बराच वेळ वाट

पाहिली. पण, भटजी कांहीं उठेनात ! तो त्यांचा दृढ निश्चय पाहून स्वतः विष्णुबोवांनीं पावसांतच जाऊन त्यांस उठविलें व घरांत घेऊन आले. भटजीमहाराजांचें सर्व वृत्त समजून घेतल्यावर बोवांस अत्यंत हर्ष झाला. कारणः—

सद्गुरूवीण सच्छिष्य । तो वायां जाय निःशेष ।
 कां सच्छिष्येवीण विशेष । सद्गुरु शिणे ॥ १ ॥
 उत्तम भूमी शोधिली शुद्ध । तेथें बीज पेरिलें कीडसादें ।
 कां तें उत्तम बीज परी संबंध । खडकेंसी पडला ॥ २ ॥
 × × × ×
 तैसें एकावीण एक । होतसे निरर्थक ।
 परलोकीचें जें सार्थक । तें दुरी दुरावे ॥ ३ ॥
 म्हणोनि सद्गुरु आणि सच्छिष्य । तेथें न लगती सायास ।
 त्या उभयतांचा हव्यास । पुरे एकसरां ॥ ४ ॥

सच्छिष्यास जशी सद्गुरूची, तशीच सद्गुरूस सच्छिष्याची फार गरज लागते. हें श्रीसमर्थांच्या वरील वचनावरून स्पष्ट दिसत आहे. असा अधिकारी शिष्य देवानें आपणास दिला, हें पाहून विष्णुबोवांसही परमानंद झाला व दुसऱ्याच दिवशीं त्यांनीं भटजी-महाराजांस महावाक्योपदेश केला. सद्गुरूंनीं जें काय त्यांस सांगितलें तें त्यांनीं आपल्या “ स्वात्मतत्त्वामृतशतक ” नांवाच्या ग्रंथांत मुमुक्षुजनांच्या हितार्थ श्लोकबद्ध करून ठेविलें आहे. हा ग्रंथ प्रत्येक मुमुक्षूनें वाचण्याजोगा आहे.

विष्णुबोवांनीं याप्रमाणें भटजीमहाराजांवर अनुग्रह करून त्यांस प्रपंचव्यवहार दक्षपणानें चालविण्याविषयीं बराच उपदेश केला व श्रीसीतारामचंद्राची प्रतिमा पुजून तिचा सांप्रदायाप्रमाणें नित्य भजनपूजनविधि करण्यास सांगून, त्यांस घरीं जाण्यास आज्ञा दिली. भटजीमहाराजांची घरीं जाण्याची मुळीच इच्छा

नव्हती. परंतु घराकडून त्यांच्या शोधार्थ दोन तीन मंडळी आली होती, त्यांनी विष्णुबोवांस विनंति केल्यावरून बोवांनी भटजींस घरी जाण्याविषयी आग्रह केला; त्यामुळे, निरुपाय होऊन ते परत घरी आले.

गोमान्तकांतील बोरी या नांवाच्या गांवांत सांवळा म्हणून एक अत्यंत हुशार कारागीर आहे. त्यास भटजीमहाराजांनी गुर्वाज्ञेप्रमाणे श्रीसीतारामाची लांकडी प्रतिमा करण्यास सांगितले. तो एके दिवशी श्रीसिद्धनाथ पर्वतावर कांहीं कामाकरितां जात असतां, वाटेत त्याच्या मनांत अकस्मात् असा विचार आला कीं, भटजींनीं लांकडी प्रतिमा सांगितली आहे खरी, पण आपण त्यांस काळ्या पाषाणाचीच प्रतिमा करून द्यावी. असा संकल्प करून तो आपल्या कामास गेला. परत येतांना, ज्या ठिकाणीं पूर्वी त्याच्या मनांत प्रतिमा पाषाणाची करावी असा विचार आला होता, त्याच जागी पोंचल्यावर, पुनः तोच विचार त्याच्या मनांत आला व तो तसाच पुढें चालून जाऊं लागला. तो त्या जागेपासून पांच दहा हात पुढें गेला तोंच त्याचे पाय आंखुडल्यासारखे त्यास वाटूं लागले. खाली पायांकडे पाहिलें तेव्हां पाय बरेच सुजल्यासारखे दिसूं लागले ! तरीही तो तसाच आणखी दहावीस हात पुढें गेला. तो जितका जितका पुढें गेला, तितकी तितकी त्याच्या पायास जास्त कळ लागूं लागली व पाय तर फुगून खांबासारखे झाले !! शेवटीं, जेव्हां पायच पुढें टाकता येईना, तेव्हां तो मार्गे फिरला. मार्गे फिरतांच कळ थोडी हलकी झाली व तसाच परत मूळच्या जागेवर येईतोपर्यंत क्रमाक्रमानें ठणका कमी होत जाऊन कळा अगदीं बंद झाल्या व पाय पूर्ववत् झाले ! हा काय चमत्कार असावा, याचा त्यास कांहींच अजमास होईना. त्यानें चोहोकडे न्याहाळून पाहिलें, तों जवळच एक लहानसा काळा

पाषाण पडलेला त्याला दिसला. तो कारागीर मोठा धूर्त होता. त्याने मनांत असा विचार केला की, ज्या अर्थी एकाएकी याच स्थानीं आपणास पाषाणाची प्रतिमा करण्याची स्फूर्ति झाली व त्याच प्रतिमेजोगी शिलाही येथें आहे, त्याअर्थी, याच शिलेची ती प्रतिमा करण्यासंबंधानें ही मला श्रीरामाची सूचनाच झाली असावी व त्या सूचनेचा अनादर करून मी पुढें गेलों म्हणून मला हा प्रतिबंध झाला असेल, असा विचार करून त्यानें ती शिला आपले बरोबर घेतली व मग निर्विघ्नपणें घरीं आला. दुसऱ्या दिवशीं दुपारीं जेव्हां त्यानें त्या मूर्तीच्या कामास आरंभ केला तेव्हां, बरोबर बारांची तोफ झाली. ती रामजन्मकालसूचक तोफ ऐकून त्या कारागिरास तो शुभशकुनच वाटला व त्यानें मोठ्या उत्साहानें व काळजी-पूर्वक ती सीतारामाची प्रतिमा तयार केली. ती प्रतिमा, त्यानें भटजीमहाराजांकडे देऊन त्यांस घडलेलें सर्व वर्तमान निवेदन केलें. तें ऐकून भटजीमहाराजांस परमानंद झाला. तीच प्रतिमा प्रस्तुत डोंगरी येथील श्रीराममंदिरांत उच्चासनावर विराजमान असून सकल सद्भक्तांचे मनोरथ पूर्ण करीत आहे. त्या प्रतिमेच्या साक्षात्काराच्या अनेक गोष्टी आम्हांस ठाऊक आहेत त्या सर्व स्थलसंकोचास्तव येथें देतां येत नाहींत. यासाठीं त्यांपैकीं एकच महत्त्वाची गोष्ट खालीं देतो.

भटजीमहाराजांच्या घरांत त्यांचीच एक चुलतसासू आहे. तिला सर्व डोंगरीवरील लोक “आजीबाई” म्हणतात. ही स्वभावानें श्रद्धाळू व देवभोळी आहे. तिची म्हाडदोळ येथील श्रीमहालसेवर फार श्रद्धा होती. तिच्या जत्रेस ती कधींच गेल्यावांचून राहत नसे. एकदां तिच्या जत्रेच्या पूर्वदिवशीं भटजीमहाराजांस कांहीं सद्भक्तमंडळींच्या विशेष आग्रहावरून दूरच्या एका गांवीं जावें लागलें. जातांना भटजीमहाराजांनीं आजीबाईस सांगितलें कीं, “पहा ! मी तर हा निघालों. घरांत तुझ्यावांचून जाणतें कोणी नाही. कोणाही पूजा

जाणणाऱ्याकडून श्रीरामाची पूजनैवेद्य वगैरे संपादून घे. तुला उद्यां तुझ्या वार्षिक नियमाप्रमाणे महालसेच्या दर्शनास जातां येणार नाही, त्याबद्दल वाईट वाटूं देऊं नकोस. श्रीराम व महालसा हीं कांहीं निराळीं नाहीत. एकाच परमात्म्यानें प्रसंगोपात्त घेतलेले हे निर-
निराळे अवतार होत. यास्तव, हीच महालसा समजून तूं उद्यां इकडे रहा. ” भटजीमहाराजांच्या आज्ञेप्रमाणे आजीबाई म्हाडदोळास न जातां घरींच राहिली, परंतु, वार्षिक महालसादर्शन चुकले म्हणून तिच्या मनास फार वाईट वाटले. तिनें गांवांतील देवपूजा येत अस-
लेला एक मुलगा पाहून त्याचेकडून श्रीरामाची षोडषोपचारें पूजा करविली. नैवेद्य दाखवून झाल्यावर मंगलार्तिक्याचे वेळीं आरती फिरवितांना त्या मुलास श्रीरामाच्या मूर्तीऐवजीं दुसरीच मूर्ति दिसूं लागली ! आजीबाई आंत होती. तिला हांक मारून तो मुलगा म्हणाला, “ आजीबाई ! इकडे येऊन हा काय चमत्कार आहे तो पहा. ” आजीबाईंनीं बाहेर येऊन पाहिले, तो श्रीराम महालसा नट-
लेला आहे ! आजीबाईंचा आनंद गगनांत मावेनासा झाला. तिनें प्रेमाश्रूंनीं आपले हृदय भिजवून टाकिले ! आपणाकरितां भगवंतास हे श्रम ध्यावे लागले असें जाणून तिचा कंठ भरून आला व तिनें महालसारूपधारी श्रीरामाचे आपल्या भावड्या भोळ्या शब्दांनीं पुष्कळ स्तुतिवाद गाडले. तिनें गांवांतील अनेक लोकांस जमवून हें कांतुक दाखविले. ही गोष्ट दुपारीं १२ वाजतां घडली. आजी-
बाई महालसारूपधारी रामाजवळ बसून होती. शेवटीं, सुमारे सायं-
काळचे चार वाजतां अकस्मात् महालसारूप नाहीसें होऊन पूर्ववत् श्रीरामाची मूर्ति दिसूं लागली !! आपल्या भोळ्या भक्तांकरितां देव काय करील आणि काय न करील, याचा नेम नाही ! ही आजीबाई अजून हयात आहे. ती अतिशय वृद्ध झाली आहे,

तरीही तिच्याकडे वरील गोष्ट कोणी विचारिली असता तिला मोठे स्फुरण येते व ती फार प्रेमाने घडलेली सर्व हकीकत सांगते.

पाश्चात्य शिक्षणामुळे विचारभ्रष्ट व धर्मश्रद्धाहीन होऊन भौतिक सुधारणेच्या पोकळ लखलखाटाने ज्यांचे डोळे दिपून गेले आहेत, अशा कांही आधुनिक सुधारकांस पूर्वीचीं आमचीं पुराणे व तत्तदवतारविशिष्ट भगवल्लीला अगदीं खोव्या वाटतात. सीताविरहमिषाने श्रीरामांनीं वृक्षपाषाणादिकांस आलिंगन देऊन त्या त्या रूपाने असलेल्या देवगंधर्वादिकांस शापापासून मुक्त केले; तसेंच आपल्या भक्तांच्या हेतुस्तव परमात्मा अनेक वेळां अनेक अवतार घेत असतो; हे ऐकून प्रस्तुतचे सुधारक लागलेच “इपोस्सिबल ” किंवा “नोन्सेस ” म्हणून नाकें मुरडितात. परंतु असे चमत्कार आज देखील घडत असलेले पाहून सुधारक आपला हेका सोडित नाहीत, हे मोठेच आश्चर्य नव्हे काय ? भटजीमहाराज नेहमी म्हणत असत कीं, “ आमच्या सीतारामाच्या प्रतिमेची शिला हा कोणातरी शापभ्रष्ट देवादिकाचा देह असून, त्याचा शापमोक्षकाल जेव्हा जवळ आला, तेव्हा परमात्म्याने त्यास आत्मस्वरूप केले.” म्हणजे श्रीसीतारामाचा दिव्य देह देऊन नित्य पूजाअर्चाश्रवणकीर्तनरूप आत्मभाग्य त्यास अर्पण करून मुक्त केले.

शके १७९३ प्रजापति संवत्सरांत भटजीमहाराजांनीं आपल्या घरांतच श्रीसद्गुरु विष्णुबोवा यांच्या हाताने श्रीसीतारामाच्या प्रतिमेची प्रतिष्ठा केली. श्रीसद्गुरु विष्णुबोवा यांचे भटजीमहाराजांवर निःसीम प्रेम होतें. ते डोंगरीवर आल म्हणजे आपल्या हाताने माती आणून भटजीमहाराजांच्या घराचीं बिळे व भिंतीच्या भेगा पुरून नीट करीत असत. भटजीमहाराजांनीं सद्गुरुंस साष्टांग नमस्कार घाळून तसें न करण्याविषयीं परोपरी विनंति करावी, पण ते म्हणत कीं, “ कृष्णा ! अरे, तुला या जाग्याचा महिमा ठाऊक नाही. येथे

अनेक संत येऊन आपल्या पवित्र चरणरजांनीं ही जागा पुनीत करितील व हिचा महिमा यावच्छंद्रदिवाकरौ सर्व भूमंडळांत गाजत राहील. यास्तव या संतमंदिराची मी जी ही अल्पसेवा करितों, तिचा तूं मुळींच निषेध करूं नकोस. ”

भटजीमहाराजांचें घर अगदीं जुन्या पद्धतीचें असल्यामुळें तेथें श्रीरामनवमीचा वगैरे उत्सव होण्यास फारच अडचण पडूं लागली. नवीन देऊळ बांधावें, तर गोव्यांत देऊळ बांधण्याचा कडक प्रतिबंध, यास्तव घरास घर राहून देवळास देऊळ तयार व्हावें म्हणून मोठ्या चातुर्याने भटजीमहाराजांनीं तें तशा रीतीनें नवीन बांधविलें, व त्या मंदिरांत शके १८०६ तारण संवत्सरांत ज्येष्ठ शु० ९ मीस पूर्वीं घरांत स्थापन केलेली श्रीसीतारामाची प्रतिमा आणून ठेविली व त्या दिवशीं मोठ्या थाटानें उत्सव केला. अशा रीतीनें गुर्वाज्ञेप्रमाणें भजन पूजन इत्यादि सांप्रदायाचा विस्तार करून अनेक संसारतप्त मुमुक्षुंस आपल्या अमृततुल्य रसाळ वाणीच्या सदुपदेशानें भवबंधनापासून मुक्त केलें व जडमूढांचा उद्धार करून लोकांस श्रीरामभजनीं लाविलें.

लक्ष्मण या नांवाचा एक कुंभार भटजीमहाराजांचा एकनिष्ठ शिष्य होता. तो भक्तिज्ञानदैराग्याचा केवळ पुतळाच असून त्यानें आपलें बहुतेक आयुष्य गुरुसेवेतच घालविले होतें. श्रीरामाचा जसा हनुमान् अत्यंत प्रेमळ भक्त व सेवक, तसाच लक्ष्मण कुंभारही भटजी महाराजांचा निष्ठावंत शिष्य व मन्त्र सेवक होता. भटजी महाराजांनीं त्याचेकरितां खालील साधनोपदेशपर अभंग तयार केला होता:—

गुरुराज बोले, अरे शिष्यराया । । एकांतीं बैसाया उबगूं नये ॥ १ ॥

उबगूं नये कधी साधन करितां । क्षण एक रिता राहूं नको ॥ २ ॥

राहुं नको दासबोध प्रंथावीण । आत्मा हा आपण अनुभवावा ॥ ३ ॥

अनुभवे साधी आपण एकला । सकल दृश्याला साक्षी तो मी ॥ ४ ॥

साक्षी तो मी जो हा वायु उठे त्याचा । उठल्या वृत्तीचा मीच साक्षी ॥५॥
 मीच साक्षी एक वृत्ती या अनेक । पाहतों कौतुक एकला मी ॥ ६ ॥
 एकला मी पाठीं, वृत्ती पुढें दिसे । संग मज नसे या वृत्तीचा ॥ ७ ॥
 या वृत्ती ऊठती मजपुढें सान्या । देखणा मी बऱ्या वाईटाचा ॥ ८ ॥
 बऱ्या वाईटाचा संग नसे मज । साक्षी मी सहज दिसे त्याचा ॥ ९ ॥
 दिसे त्याच्या पाठीं आहे मी एकला । पाहणार झाला मोकळा मी ॥१०॥
 मोकळा मीं देह इंद्रियांचा साक्षी । आपणातें लक्ष्मी आपणची ॥ ११ ॥
 आपणासी लाभ आपणाचा परी । अभ्यास हा करी गुरुबोधें ॥ १२ ॥
 करी गुरु बोध ऐसा सच्छिष्यास । म्हणे कृष्ण दास वैष्णवांचा ॥ १३ ॥

वरील अभंगांत वर्णन केल्याप्रमाणें साधनसंपन्न होऊन लक्ष्मण कुंभार भटजी महाराजांच्या सेवेत नित्य तत्पर असे.

एकदां भटजीमहाराजांच्या स्वप्नांत ब्राह्मणरूपानें श्रीमारुतिराय येऊन त्यांनीं भटजींस आपल्या उच्चासनावर बसवून घेतलें व म्हणाले “ आपल्या जवळ राहून नित्य आपल्या मुखानें अध्यात्म-रामायण ऐकण्याची आम्हांस फार इच्छा झाली आहे. तर आम्ही येत्या महाएकादशीस इकडे येऊं. ” इतकें सांगून ब्राह्मणरूपधारी मारुतिराय गुप्त झाले. भटजी महाराजांनीं दुसऱ्या दिवशीं तें स्वप्न सर्वास सांगितलें. इकडे लक्ष्मण कुंभार यासही त्याच रात्री स्वप्न पडलें कीं, “ मीं सांगें येथें अमुक अमुक ठिकाणीं मूर्तिकेंत पुरलेला आहे, माझा मुकुट तेवढा वर दिसत आहे मला तिकडून डोंगरीवर पोंचीव मला भटजींच्या मुखानें अध्यात्मरामायण श्रवण केलें पाहिजे. ” हें व भटजीमहाराजांचें स्वप्न यांचा मेळ बसला व लक्ष्मण कुंभार सांगें येथें श्रीमारुतिरायास आणण्याकरितां निघाला. डोंगरीवरून सांगें सुमारे ४५ मैल आहे. तेथें गेल्यावर त्यास ती खुणेची जागा मिळाली; परंतु, दिवसा मूर्ति काढिल्यास कोणी तरी गांवकरी निषेध करितील, यास्तव लक्ष्मण कुंभार रात्र पडेपर्यंत तेथेंच राहिला व

काळोखें होताच तो ती मूर्ति उक्कळून वर काढूं लागला. मूर्ति मातीतून वर काढतेवेळीं “ भो-ओ-ओ-ओ ” असा एक भयंकर ध्वनि झाला. तो ऐकून हें कांहीं तरी विघ्न आहे, असें समजून मारुतीस तसाच तिकडे टाकून तो कुंभार पळाला व एका देवळांत हरिभक्तिपरायण मुकुंदबोवा भागवत यांचें कीर्तन चाललें होतें, तेथें येऊन बसला. कांहीं वेळानें तेथेंच त्यास सडकून ताप भरला. व थोडा वेळ गेल्यानंतर निद्रा लागली आणि पुनः स्वप्न झालें कीं, “ अरे वेढ्या ! मी आतां डोंगरीवर जाणार म्हणून आनंदाचा ध्वनि केला, त्यास तूं इतका भ्यालास काय ? ऊठ लवकर ! मला आतांच घेऊन डोंगरीवर चल. नाहीतर तुझा नाश करीन ” असें स्वप्न होतांच लक्ष्मण खडबडून जागा झाला व पहटेंस उठून श्री-मारुतीस घेऊन पणजीस येण्याकरितां आगबोटीवर चढला. लक्ष्मणानें मारुतिरायास एका मोठ्या पांटीत घाळून त्यावर वस्त्र झांकून घट्ट बांधिलें होतें. मारुतिरायांची पांटी आगबोटीवर चढतांच आगबोट भाराक्रांत होऊन बरीच खाली गेली. हें पाहून बोटीवरील कप्तान वगैरे लोकांस हें काय झालें तें समजेना. ते त्या पांटीत काय आहे तें पाहण्यासाठीं पांटीजवळ आले. परंतु, लक्ष्मणानें पांटी घट्ट पोटाशी धरिली व त्यास हात लावूं दिला नाही. त्यानें सांगितलें कीं, यांत ब्राह्मणाचे सोंवळे पापड आहेत, त्यास तुम्ही शिवतां कामा नये. पणजास लक्ष्मण कुंभार याचे ओळखीची एक शूद्र बाई होती. तिला पूर्वरात्रीं स्वप्न झालें कीं, “ उद्यां मी येणार. जागा चांगली सारवून वगैरे स्वच्छ करून मला पाट मांडून ठेव. ” ती बाई फार श्रद्धालु होती, तिनें विश्वासपूर्वक सर्व तयारी केली, इतक्यांत, लक्ष्मण कुंभार आगबोटीवरून उतरून तिच्याच घरीं आला. ही सर्व तयारी पाहून त्यास आश्चर्य वाटलें. बाईनें घडलेलें सर्व वर्तमान लक्ष्मणास सांगितलें. तें ऐकून त्यास फार आनंद झाला. मग त्या

रात्रीं तो तिजकडे राहून दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं, म्हणजे शके १८०७ पार्थिव संवत्सर आषाढ शु० एकादशीस श्रीमारुतिरायासह डोंगरी-वर आला. भटजीमहाराजांस परमानंद झाला. त्यांनीं मारुतिरायास क्षेमालिंगन दिलें व श्रीरामाच्या गर्भगृहाबाहेरच्या बाजूस उजवीकडे त्याची स्थापना केली. हे मारुतिराय अत्यंत जागृत असल्यामुळे त्यांस डोंगरीवरील सर्व लोक मोठ्या श्रद्धेनें भजतात. कांहीं चोरी वगैरे झाली असतां मारुतिरायांस केळ्यांच्या घडाचा नवस केला आहे, असें जर चोरास कळेल, तर तो एका क्षणाचाही विलंब न लावितां चोरून नेलेली वस्तु जेथल्या तेथें आणून टाकतो. नव-साच्या केळ्यांचे घड नित्य मारुतीकडे लोंबलेलेच असतात व मारु-तिरायही नवसाप्रमाणें सर्व भक्तांचे मनोरथ पूर्ण करितात.

भटजीमहाराजांस लहानपणापासून गायनाचा मोठा नाद होता. कोणी कांहीं पद वगैरे म्हटलें, तर यांनीं तें अगदीं तसें म्हणून दाख-वावें. शब्दानुकरण करणारे भटजीमहाराज हे चालते बोलते प्रामो-फोनच होते असें म्हटल्यास चालेल. या त्यांच्या अलौकिक गुणामुळे पुढें ते चांगले गायक निपजले. आधींच भगवद्भक्तीनें फुलून गेलेले हृदय, त्यांत अत्युत्कृष्ट संगीत गायन; या दोहोंचाही मेळ झाल्यावर तिकडे आनंदास काय उणें असेल ? भटजीमहाराज कीर्तन करूं लागले म्हणजे आपल्या अर्धपूर्ण रसभरित निरूपणानें व अपूर्व गायन-पद्धतीनें श्रोतृसमुदायाचें अन्तःकरण गार करून सोडीत असत. भजनांत ते एकादें करणरसप्रचुर पद म्हणूं लागले, तर सर्वांच्या डोळ्यांतून खळखळ प्रेमाश्रू लोटवीत. त्यांच्या कीर्तनास बसलेल्या श्रोत्यांस, तासाचे तास नुसत्या एका पळ्याप्रमाणें वाटत असत. समर्थानीं दासबोधांत सांगितल्याप्रमाणें, जेथें “ सांग महंती ” आणि “ संगीत गाणें ” आहे, तेथें “ वैभवास काय उणें ” असणार ! ज्यांचा कंठ सुस्वर असून ज्यांस उत्तम गातां येतें, त्यांनीं आपल्या

घाणीचा उपयोग हरिगुणसंकीर्तनाकडे केला, तर किती बरें फायदा होईल ! नुसत्या साध्या गायनानें जर मनुष्याचें चित्त गारीगार होऊन जातें, व क्षणभरच कां होईना, पण, शांतिसुखाचा अनुभव येतो; तर ज्यावर हरिभक्तीचीं अनेक पुटें चढलीं आहेत, अशा गायनानें लोक तत्काळ शाश्वतसुखानुभवास पात्र होतील, हें निराळें सांगण्याची गरज नाही. गायनकलेचें असें महत्त्व जाणूनच समर्थानीं श्रीरामरायांकडे “संगीत गायन दे रे राम ! आलाप गोडी दे रे राम” म्हणून आस्थापूर्वक गायनाची याचना केली आहे.

भटजीमहाराजांच्या कीर्तनाची सर्वत्र प्रख्याति झाल्यामुळें जो तो त्यांस आपले घरीं नेऊन कीर्तनभजनादिक उत्सव करूं लागला. ही त्यांची दिगंत पसरलेली कीर्ति व लोक गात असलेले त्यांचे स्तुतिवाद, कांहीं परोत्कर्षासहिष्णु श्रीमंत मंडळींस सहन न होऊन, भटजीमहाराज त्यांच्या डोळ्यात खुपू लागले व त्यांनीं त्यांचा छळ करण्याचा निश्चय केला. गोकर्णमठाधीश स्वामिमहाराज श्रीमत्पद्मनाभतीर्थ श्रीपादवडेर हे त्यावेळीं संचारार्थ फिरत फिरत पणजी येथें श्रीमत धेंपे यांचे येथें पोचले होते. तेव्हां बरील श्रीमंत मंडळीनें श्रीस्वामींकडे भटजीमहाराजासंबंधानें भलतीच कांहीं कागाळी करून, त्यांस बहिष्कृत करावें, अशी विनंति केली. श्रीस्वामींनीं भटजींस पणजी येथें बोलावून आणून चौकशी केली त्यावेळीं, भटजीमहाराजांनीं जें अलौकिक भाषण केलें, त्यामुळें श्रीमंतांच्या भ्रमाचा सर्व भोपळा फुटला व भटजी महाराज निष्कलंक ठरून ते कुटिल श्रीमंत मात्र उलट श्रीस्वामींच्या रोषास पात्र झाले दोन तीन दिवस लाजेमुळें ती श्रीमंत मंडळी स्वामीदर्शनास देखील आली नाही. श्रीस्वामींनीं भटजीमहाराजांस आठ दहा दिवस ठेवून घेऊन कीर्तन, पुराण वगैरे मोठ्या थाटाचा उत्सव केला. भटजीमहाराजांनीं श्रीस्वामींवर त्यावेळीं केलेलीं अनेक पदे आहेत,

तीं विस्तारभयास्तव येथें देतां येत नाहीत. त्या कुटिल श्रीमंतांसंबंधानें देखील भटजीमहाराजांनीं केलेले “ बहु मला गांजिति नि.सीम दुष्ट, ज्यां श्रीमद भतिबलभीम मारुति ” हें पद प्रसिद्ध आहे.

इंग्रजसरकारानें ज्यावेळीं इकडील मिठाचें कंत्राट घेतलें होतें, त्यावेळीं कै० अण्णा किलोसकर हे गोव्यांत आले होते व त्याच संधीस डोंगरीवर श्रीरामनवमीच्या उत्सवाप्रीत्यर्थ नाटके होत होती. हीं नाटके खुद्द भटजीमहाराजांनींच पुराणांतील बोधप्रद आख्याने निवडून काढून संगीतांत तयार केलीं होती. कै० अण्णा किलोसकरांस भटजीमहाराजांची कीर्ति ऐकून ठाऊक होती. यास्तव, तेही एके दिवशीं या नाटकास आले. त्या दिवशीं “शुकरंभासंवाद” नाटक असल्यामुळें प्रयोगास अप्रतिम रंग आला. भटजीमहाराजांनीं रचिलेलीं तीं मनोहर पदे व लाटानुप्रासयुक्त गद्यपद्यति पाहून, कविवर्य किलोसकर जागच्या जागींच विरघळले. नाटक केव्हां संपलें हें देखील त्यांच्या लक्षांत आलें नाहीं. नाटक संपल्यावर कै० अण्णा किलोसकर यांणी भटजीमहाराजांस तीं नाटके घेऊन आपणाबरोबर मुंबईस येण्याची विनंति केली. परंतु, नाटके करून पैसे अगर कीर्ति मिळविण्याचा आपला हेतु नसून, फक्त भगवद्गीतांचा विस्तार करण्याचाच आहे, असें त्यांस उत्तर मिळालें. आपण येत नाही तर तीं नाटके तरी आपणास द्यावीं अशी कविवर्य अण्णांनी पुनः नम्रतापूर्वक विनंति केली. परंतु, तीं नाटके पुस्तकरूपानें स्वतंत्र नसून प्रत्येक पात्राकडे त्या त्या वेळीं तयार करून दिलेले त्यांचे खडे मात्र होते; त्यामुळें, तींही त्यांस नेतां आलीं नाहींत. शेवटीं, आपणास नाटके करण्याची याच ठिकाणीं स्फूर्ति झाली, यास्तव आपल्या हातचा प्रसाद तरी आम्हांस मिळावा, अशी विनंति केल्यावरून, भटजींनीं श्रीरामाकडे व श्रीमारुतिरायांकडे त्यांची इच्छा सफल करण्याबद्दल प्रार्थना करून, त्यांस आपल्या

हातानें नारळ व पुष्पप्रसाद दिला. इकडून गेल्यावर अण्णांनीं शाकुंतल वगैरे नाटके रचून रंगभूमीवर त्यांचे अनेक प्रयोग केले व दिगंत कीर्ति मिळविली, हें सर्वविश्रुत आहेच. आपल्या एकाद्या तरी नाटकाच्या प्रस्तावनेत कविवर्य अण्णांनीं या गोष्टीचा नुसता उल्लेख देखील केला नाही, याचें आम्हांस फार वाईट *वाटतें !

भटजीमहाराजांनीं पंढरपूर, पंचवटी, अयोध्या, काशी, वेंकटाचल वगैरे अनेक यात्रा केल्या ते पंढरपुरास एकसारखे तीन महिने श्रीविठ्ठलाचा प्रेमरंग पाहण्याकरितां राहिले होते. पंढरपुराहून घरीं आल्यावर त्यांनीं श्रीरामासन्निध भजनीसप्ताह सुरू केला. त्या वेळीं बोरी येथील प्रसिद्ध महंत जगन्नाथबोवा हे भटजीमहाराजांच्या अतुल स्नेहामुळे वारंवार डोंगरीवर येत असत. त्यांस ती भटजीमहाराजांची अपूर्व भजनपद्धति व तो अनिर्वचनीय सात्त्विक प्रेमरंग पाहून पराकाष्ठेचा आनंद झाला. जगन्नाथबोवा भटजीमहाराजांस गुरुस्थानीं मानीत असत व आपणास कांहीं तरी सेवा सांगावी म्हणून ते दरचेवर भटजींस विनंति करीत. त्यांस भटजींनीं भजनीसप्ताहाचा नर्थत्र विस्तार करण्याची आज्ञा करून, हीच आपली सेवा असें सांगितलें. तेव्हांपासून, जगन्नाथबोवांनीं सर्व गोमान्तकभर फिरून जिकडेतिकडे भजनी सप्ताह सुरू केले. ते अजूनही सर्वत्र अव्याहत चालू आहेत. जगन्नाथबोवांवर भटजीमहाराजांचें खालील पद प्रसिद्ध आहे.

* किलोस्कर संगीत मंडळीचे सेक्रेटरी रा० शंकर बापुजी मुजूमदार यांचें असें म्हणणें आहे कीं, कै० अण्णा किलोस्कर हे गोव्यांत कधीही गेले नव्हते. परंतु ते तिकडे गेले होते, अशी माहिती गोव्यांतील आणखी एकदोन गृहस्थांनीं आम्हांस दिली. ग्रंथकर्ता.

पद.

धन्य धन्य अवताराचि केवळ जगन्नाथ दासाचा ॥
 ज्ञानभक्तिवैराग्यविराजित जगदोद्धारक साचा ॥ ५० ॥
 पतित पावन व्हाया देशोदेशीं वास जयांचा ॥
 जिंकडे तिकडे थाट चालविति कीर्तन सप्ताहांचा ॥ १ ॥
 निरहंकारी प्रेमळ भारी स्वभाव शांत मनाचा ॥
 इंद्रियनिग्रह बळकट जैसा परिसों योगी शुकाचा ॥ २ ॥
 नरनारी आबालवृद्ध यां जिवलग होय जिवाचा ॥
 निदास्तुति सम अद्वय भावें भोक्ता भजनसुखाचा ॥ ३ ॥
 कोणी काहिं म्हणो आवडता कृष्णजगन्नाथाचा ॥
 भला भला सत्पुरुष लाभला पुतळा भक्तिरसाचा ॥ ४ ॥

वरील विवेचनावरून भटजीमहारजांनीं भजनांचा गोव्यांत केवढा विस्तार केला, हें सहज कळण्यासारखें आहे. छिद्रान्वेषक काकटष्टि दुर्जनांनीं त्यांचा पुष्कळ छळ केला ! परंतु “ मणिः शाणो-
 ल्लिढः ” या न्यायानें भटजीमहाराजांचें त्यापासून कांहींच नुकसान न होतां उलटा त्यांच्या निर्मल कीर्तीचा दिगंत विस्तार मात्र झाला ! भटजीमहाराजांच्या दर्शनास दूरदूरच्या प्रांतांतून अनेक सद्भक्त येऊन त्यांची अमोघ वाणी श्रवण करीत असत. त्यांचें अन्तःकरण प्रेमानें गदगदां हालवून सोडणारें भजन ऐकिलें असतां, पाषाणास-
 देखील द्रव फुटल, असें वाटत असे. एकदां भटजीमहाराजांचा कडा निदक असा एक श्रीमंत गृहस्थ सहज भटजीमहाराजांच्या भजनास बसला असतां, भटजींनीं त्याच्या डोळ्यांतून प्रेमाश्रु लोटविले व त्यानें निराभिमानपणें भटजींस लोटांगण वाढून क्षमा मागितली.

भटजीमहाराज उत्तम ज्ञानमार्गोपदेशक व प्रेमळ भजनरंगाची केवळ प्रतिमाच होते. त्यांचें भजन “ घोटवीन लाळ ब्रह्मज्ञान्या हातीं ” अशापैकींच होतें. श्रीमंतांपासून थेट तेल्यातांबोळ्यां-
 पर्यंत व ब्राह्मणापासून शूद्रापर्यंत त्यांनीं उंचनीच भेदभाव

गेडून देऊन, सर्वत्र एकसारखा ज्ञानमार्गाचा विस्तार केला. बहुतेकांचे अज्ञान दूर करून त्यांच्या हृदयांत ज्ञानाचा प्रकाश गाडिला. अशा रीतीने “ यथेमां वाचं कल्याणी ” या श्रुतिवाक्यरूप भगवदनुशासनाप्रमाणे त्यांनीं भगवंताच्या यथार्थ ज्ञानाचा विस्तार करून शके १८२४ शुभकृत संवत्सर आश्विन वद्य प्रतिपदा युक्त पौर्णिमेदिवशीं शुक्रवारी, रात्रौ दहा वाजतां सर्व गोमांतकास- नव्हे महाराष्ट्रास ललामभूत असा आपला पुण्यदेह टाकून दिला व आपण परब्रह्मी लीन झाले !

देह ठेवण्यापूर्वी त्यांनीं सर्व गांवांतील सद्भक्तांस आपणाजवळ बोलावून आणून ३।४ तासपर्यंत त्यांस सद्गुपदेश केला व रामभजनाचे माहात्म्य त्यास मोठ्या कळकळीनें समजावून दिलें. आणि आपणावर जसे प्रेम ठेविलें तसेच आतां मुकुंदराजावरही ठेवा, असें सांगून त्यांनीं भाषण बंद केलें. आपण अमुकच दिवशीं निर्याण करणार असें त्यांनीं पूर्वीच सांगितलें होतें. कोजागरी पौर्णिमेचा उत्सव निर्विघ्नपणें पार पडल्यावर ते म्हणाले “ आतां अवधी नाही. कारण, पुढें दिपवाळीच्या उत्सवास अवघे तेरा दिवस राहिले. आमचे और्ध्वदेहिक वगैरे होऊन दिपवाळीचा श्रीरामाच्या मिरवणुकीचा उत्सवही तसाच निर्विघ्नपणें झाला पाहिजे ” वगैरे सांगून आश्विन वद्य प्रतिपदा रोजीं स्वेच्छेनें “ जय जय राम कृष्ण हरी ” या सद्भक्तांनीं केलेल्या भजनाच्या गजरांत त्यांनीं देह ठेविला. प्रेमातिशयामुळे शोकव्यग्र होऊन लोक आपल्या देहावसानकालीं आपणाजवळ भजन करणार नाहीत, हें त्यांस पक्कें ठाऊक होतें. म्हणून, त्यांनीं पूर्वीच “ डोळ्यांतून अश्रु न काढितां रामकृष्णहरी असें भजन करूं ” अशी सर्वांकडून श्रीरामाची शपथ घेतली होती ! सर्व गोमान्तकास आपला आई-बाप गेल्यासाठीं परमदुःख वाटलें ! विशेषतः त्यांच्या सद्भक्तांस

त्यांच्या परिणामकारक सदुपदेशाचें स्मरण होऊन, त्या वेळीं जें दुःख झालें, त्याचें वर्णन करण्याचें आमच्या लेखणींत सामर्थ्य नाही ! अशा रीतीनें भक्तिज्ञानवैराग्यरूप तेजोमय किरणाचा सर्वत्र विस्तार व प्रकाश करून अज्ञानांधकारास देशोधडीस लावणाऱ्या या सत्पुरुषरूप सूर्याचा अकल्पित अस्त झाला. निर्याणकालीं त्यांचें वय अवघें ५८ वर्षांचें होतें.

येथपर्यंत साधुत्वासंबंधानें भटजीमहाराजांचे वर्णन झालें, आतां त्यांच्या कवितेकडे वळूं. भटजीमहाराज हे उत्तम कवि होते. त्यांची कविता सरळ, सुबोध व सद्यःपरिणामकारक अशी आहे. त्यांनीं केलेला स्वात्मतत्त्वामृतशतक या नांवाचा एक लहानसा श्लोकबद्ध वेदांतग्रंथ आहे, असें आम्ही मागें सांगितलेंच आहे. हा ग्रंथ म्हणजे वेदांताचा केवळ गर्भ असें म्हटलें तरी चालेल. यांतील विषय इतक्या सुलभ रीतीनें प्रतिपादित आहे कीं, तो एकाचा लहान मुलास देखील सहज समजेल. वेदांतग्रंथांत वारवार आढळणाऱ्या पारिभाषिक शब्दांची भानगड यांत मुळींच नसल्यामुळें कोणाही मुमुक्षूस या ग्रंथाच्या अभ्यासानें दुर्निवार अशा मोहाचा निरास करितां येईल. त्यांतील कांहीं वेंचे खालीं देतो.

आपण वस्तुतः आनंदस्वरूप असून आपणास कसा भ्रम होतो तें सांगतातः--

आनंद आपण असें न कळे मनातें । घेऊनि विस्मृति धरी विषयासि नातें ॥
कीं होय सौख्य तुज तें विषयांत आहे । वाटे उगा भ्रम तुझा तुज बाधताहे १२
विषय कल्पुनि जें सुख भोगिसी । स्वरूप तेंचि तुझें परि नेणसी ।
म्हणुनि दुःख अनावर वाटलें । तुजवरीच तुझें तम दाटलें ॥ १३ ॥

भटजीमहाराजांच्या वरील दोनच श्लोकांवरून त्यांची कविता किती सुबोध व सोपी आहे, याची वाचकांस सहज कल्पना होईल.

न दृश्य तूं साक्षि असे तयाचा । मागें पुढे भास दिसे मनाचा ।

सर्वासि या आपण मूळ साचा । अलक्ष सचित्सुखलक्षणाचा ॥ ३२ ॥

अशा अलक्ष्य परब्रह्माचा अभ्यास करितेवेळीं तुला हें दृश्य
आडवें येईल तेव्हां, त्रासून जाऊन तूं या दृश्याचा त्याग करण्याची
वटपट करूं नकोस, तर:—

दिसे तें तूं पाहें, परि वळख द्रष्टयासि वळुनी ।

असे जो सत्यत्वे सुखमयसदावृत्ति त्यजुनी ॥

दिसे भासे सारें तुजवरिच हें तूं न दिससी ।

तुला तूं लक्षाया सहज समजानेचि अससी ॥ ३३ ॥

वेदांतासारखा गहन विषय बोलतांना भटजीमहाराजांच्या भाष-
णांत एकदेखील कठीण शब्द येत नसे. “आत्मा” हा शब्द
संस्कृत आहे. याचा अज्ञ लोक विपरीत अर्थ कल्पितोळ म्हणून
“आत्मा” म्हणण्याऐवजीं ते “आपण” असेंच म्हणत असत.
प्रावरून त्यांची वेदांतविवेचनपद्धति किती सुगम होती हें समज-
ण्यासारखें आहे. याचा प्रत्यय पाहिजे असेल तर त्यांचे वरील उद्गार
किती सोपे व सरळ आहेत तें पहावें.

अनेक उपायांनीं जर चित्त स्थिर होऊन स्वसुखानुभव येत
नाहीं तर त्यास काय करावें, तें सांगतात:—

सुखाची जे इच्छा त्यजुनि वळ मागे परतुनी ।

स्थिरत्वानें राहीं सुखमय निजात्मा समजुनी ॥

उठों नेदीं वृत्ती, सहज सुख येईल उदया ।

तदाकारें घोंटीं स्फुरत सुख जें आपण तया ॥

अहाहा ! किती सहज व गोड उद्गार हे ! संसाररोगग्रस्ता
जीवास वरील श्लोक ही दिव्य मात्राच होय.

विषयांपासून सुख प्राप्त होतें, असें जर कोणास वाटत
असेल तर खालील श्लोक पहावा:—

पदार्थ सुखसे तुला जरि दिसे सुषुप्ती पहा ।

अपार सुख निद्रिना, न विषयीं जिवाची स्पृहा ॥

प्रपंच सुख हा जरी, तरि निजेंत कैचें सुख ? ।

न तै विषयवृत्ति, जागृतिंत जे दिसे सन्मुख ॥ ७६ ॥

स्वात्मतत्त्वामतांतील प्रत्येक श्लोक वाचनीय असल्यामुळे त्यांतील वेंचे म्हणून देतां येत नाहीत. प्रत्येक मुमुक्षूनें एकवार तरी हा ग्रंथ अवश्य वाचून प्रत्यय पहावा. आतां फक्त त्यांतील आणखी एकच श्लोक देऊन, भटजीमहाराजांच्या इतर कवितेकडे वळूं.

चित्त विपयांतून काढून आत्मस्वरूपांत स्थिर केल्यानंतर आपली स्थिति कशी होते तें सांगतात:—

जें वासना वळविणो स्वसुखैक ठाया

वाटेळ त्या कठिण तेथुनिया उठाया ॥

जे तें स्फुरेल सुख आपण विश्व सारें

दुःखें न राहतिल या निज सद्विचारें ॥ ७८ ॥

भटजीमहाराज स्वतः चांगले गायक असल्यामुळे, त्यांनीं अनेक रागांवर अनेक सुंदर पदे केलीं आहेत. भगवद्भक्तिविरहित जें गाणें तें त्यांस अगदीं आवडत नसे. कीर्तनांत विश्रांतीसाठीं म्हणून अप्रासंगिक हिंदुस्थानी पदे ठुंब्या वगैरे ते कधींच म्हणत नसत. त्यांचें म्हणणें असें होतें कीं, कोणतीही कविता भगवद्गुणवर्णनपर किंवा ज्ञानवैराग्यपर असावी. उगीच “तननन” करून त्यांत काय अर्थ आहे ? भटजी महाराजांचे चिरंजीव मुकुंदराज हे अगदीं लहान असतां, त्यांची आई वगैरे त्यांस खेळविण्याकरितां म्हणून कसलें तरी एकादें क्षुद्र गीत म्हणत असे. तें भटजीमहाराजांस न आवडून मुद्दाम त्यांनीं खालील रसभरित पद तयार करून त्यांस म्हणावयास दिलें:—

पद (गुरुकृपांजन पायो मेरा भाई० या चालीवर).

मुकुंद राजा । तूं प्रिय माझा, । लावीं देह तूझा रामभक्तिराजा ॥ ध्रु० ॥

तुझा आई बाप राम सीतापती । ओळखी घे त्याची साधूंचे संगती ॥१॥

नवविधा भक्ति करि राघवाची । रामासन्मुख नित्य दासबोध वाची ॥२॥

विवरनि अर्था सार्थी परमार्थी । निशिदिनि भज तूं राम समर्थी ॥३॥

तारिच बंशाचा होश्ल उद्धार । विष्णु कृष्ण जगन्नाथा आवढसि फार ॥४॥

असा आपला मुलगा निपजावा, अशी इच्छा करणारे आज-मितीस आमच्या या भरतभूमीवर कितीसे आईबाप असतील, याचा वाचकांनीच विचार करावा. भटजीमहाराजांच्या या गोड शब्दांची तारीफ करावी, कीं त्यांच्या या पृथ्वीच्या मोलाच्या सद्धेतूची शिफारस करावी, हेंच आम्हांस समजत नाहीं. आम्हांस सांगावयास अत्यंत आनंद वाटतो कीं, त्यांच्या या पवित्र व निर्मल वासनेप्रमाणें, त्यांचे चिरंजीवही, श्रीरामाची नवविधा भक्ति करून, त्यासन्मुख नित्य दासबोध वाचणारे व त्याच्या अर्थार्थे विवरण करून आत्म-वंशाचाच काय, पण जनांचाही उद्धार करणारे निपजले आहेत !

भटजीमहाराजांची वामनपंडितांच्या यथार्थदीपिकेवर फार भक्ति होती. यथार्थदीपिकेच्या तोडीचा-गीतेचें हृदय उकळून देणारा-दुसरा ग्रंथ नाहीं, असें ते म्हणत असत. एकदां एका निर्गुणवादी शास्त्रीबोवांनीं “ वामनानें यथार्थदीपिकेंत सगुणाचें उगीच ढोंग माजविलें आहे ” वगैरे पंडितांची बरीच निंदा केली. त्या वेळीं भटजीमहाराजांस फार वाईट वाटून त्यांनीं त्यावर खालील पद केलें:-

सच्चित्सुख जगलहरीत स्फुरसि आत्मपाणी, तुजविण मज कोणि नाबडे चापपाणि । हितगुज माझें तूंचि एक, जो अनेक । विश्वव्यापक कनकनगापरी । तूं जननि-जनक माझा सनकादिस्तुत प्रभु तूं राघव रामराजा । दिव्य सिंहासनि शोभे यद्वामांकिं जानाके भाजा । ध्यान निरंतर करि त्याचें देहमान हरुनि । अद्वयात्म सुख स्फुरविसि अंतरी । हें बिज त्वद्भक्तचि जाणति, अन्य नेणति फुकट शिणति ज्ञानोपायी ।

सगुण-निर्गुण भेद नाही लव्हि कांही । अवयव मिथ्या भासति, आपण निरवयवालक्ष न लक्षति खुण सच्चिदानंदस्वरूप जे मुळिची । तरि ते बुद्धि खुळिच त्यांचि । द्वैतभावना निरसलि नाही मानसाचि । “सगुण ढोंग” म्हणति अद्वय स्थिति कशाची ? । चरणं शरण मी अनन्य, स्वपदभक्तिभाग्यें धन्य-। करुनि, तूंचि कळविसि मज आत्मस्थिति बरी । राम विष्णु कृष्णजगन्नाथ ! तुला हात जोडुनि प्रार्थितों मि ऐसें ॥ १ ॥

वरील पदाची चाल भटजीमहाराजांच्या स्वयंस्फूर्तीची असल्यामुळें तें पद कोणाही जाणणान्याकडूनच ऐकिलें पाहिजे. भटजीमहाराजांचीं बहुतेक पदे अशींच आहेत कीं, त्यांची चाल अमुक अशी मुळींच देतां येत नाही व ती चाल कळल्याशिवाय तीं अगदीं नीरस वाटतात. मीठ न घातलेला कोणताही पदार्थ प्रथम चाखून पाहिला असतां जसा वेचव लागतो व मीठ घालतांच रसभरित होतो, तशींच, भटजीमहाराजांचीं पद, त्याची खरी धाटी ठाऊक नसलेल्यांकडून ऐकिली असतां गचाळ वाटतात व तींच जाणत्याच्या मुखांतून ऐकिलीं असतां अगदीं तन्मय करून सोडितात. वरील पदांत निर्गुणवाद्याची अद्वैतस्थिति भटजीमहाराजांनीं मोठ्या गमतीनें उडवून टाकिली आहे !

अत्यंत मधुर असें जें रामनाम, त्याच्या जपाचें रहस्य भटजी-महाराज सांगतात:—

पद-(दादरा).

जप तूं रामनाम किती मधुर ! मधुर ! मधुर ! मधुर ! ॥ ध्रु० ॥

रामनामध्वनि उमटे, तेथें लक्ष लाविं नेटें ।

ब्रह्मानंद सहज भेटे, प्रचुर ! प्रचुर ! प्रचुर ! प्रचुर ! ॥ जप० ॥ १ ॥

दृश्य देखतांचि दिठी, देईं द्रष्टेयासि मिठी ।

आपुलें आपण सौख्य घोटिं, न दुः ! न दुः ! न दुः ! न दुः ॥ २ ॥

रामविष्णुकृष्णध्यान, त्यासि दे मुकुंद ज्ञान ।

जेणें होय समाधान, चतुर ! चतुर ! चतुर ! चतुर ! ॥ ३ ॥

त्यांचें खालील प्रसिद्ध पद किती हृदयंगम आहे पहा !

पद-(कित्ना थमालले, थमाल आपुल्या गाई० या चालीवर).

रामा ! दयाघना ! क्षमा करुनि मज पाहीं ॥

जरि बहु अपराधी खराच मी अन्यायी ॥

तुजविण पाहतां रे ! संसारी सुख नाहीं, निमिषभर काहीं ॥ रामा० ॥ ध्रु० ॥

कोठिल कोण मीं न जाणिला हा पत्ता ।

आजिवरि अज्ञानें मिरविली विद्वत्ता ।

देहात्मत्वाची स्थिति झाली उन्मत्ता ।

येउनि जन्मा रे ! व्यर्थ भ्रमविली आई, हेंचि मनिं खाई ॥ रामा० ॥ १ ॥

नाथ अनाथा तूं माय-बापही तैसा ।

परि मी उद्भवलों पतित पापी ऐसा ॥

तरी निज नामाचें महत्त्व सांडिसि कैसा ।

पावननामा रे ! जाच देति रिपु साहि; साच वपु दाही ॥ रामा० ॥ २ ॥

करुणासागरा ! राघवा ! रघुराजा ! ।

विषयीं पांगला नका करूं जिव माझा ।

भजनीं चांगला मिळवीं साधुसमाजा ।

भुलुनि प्रपंचा रे ! श्रमुनि श्रमुनि ठारिं ठारिं, हरुनि वय जाई ॥ रामा० ॥ ३ ॥

सच्चित्सुख जो तूं परब्रह्म केवळ ।

विश्वीं व्यापला तरंगीं जैसें जळ

अवतारतोसि हें उपासकांचें बळ ।

भक्तजनाला रे ! चित्रविचित्र उपायीं, सतत सुखदायी ॥ रामा० ॥ ४ ॥

विष्णु ! कृष्ण ! जगन्नाथ ! तुझा मी लेक ।

चरणीं शरण; दे स्मरण आपुलें एक ।

हातां संतांची सेवा घडविं अनेक ।

जगदभिरामा रे ! मानस हें तव पार्यो, जडविं लवलाहीं ॥ रामा० ॥ ५ ॥

हैं पद, व भटजीमहाराजांसारखा म्हणणारा मिळाला, तर कोण मायेचा पूत या मायिक प्रपंचसुखावर लाथ मारून विरक्त होणार नाही ?

मारुतिरायाचें खालील रहस्यार्थप्रचुर पद पहा:—

पद.

धन्य ! एक मारुती सेवक रामाचा ॥

अन्य नाही त्रिभुवनी ! काया-मन-वाचा ॥ ध्रु० ॥

देहलंकेमाजी शोधी जाणीवे सितेला ॥

जाणतां अशोकमुळीं, भेटावया गेला ॥ धन्य० ॥ १ ॥

दाविली खूण तिसी निज राममुद्रा ॥

पाहतां तन्मय झाली आनंदसमुद्रा ॥ ध० ॥ २ ॥

अद्वय होउनी सीतारामीं लीन झाला ॥

रामनामस्मरणाचा नित्य नेम ज्याला ॥ ३ ॥

अभय वरदहस्त करुनियां उभा ॥

वाम कर कटिं ठेवुनि दावी दिव्य शोभा ॥ ४ ॥

मारुती घंफटहारी रामभजकांचा ॥

विष्णुकृष्ण जगन्नाथा उपयोगी साचा ॥ ५ ॥

भटजीमहाराजांचें खालील वैराग्योत्पादक पद किती सरस आहे पाहा !

पद (अखंड हरि हरि वदा रे बापांनो० या चालीवर)

सदैव राम राम म्हणा रे बापांनो ! सदैव रात्र राम म्हणा !

नरतनु हे दुर्लभ गणा रे बापांनो ॥ स० ॥ ध्रु० ॥

तुम्हिं प्रपंच केला जरि निळा ।

तरि शेवटिं होइल हा फिका ।

यम काढिल शोधुनि बहु चुका ॥

मार मारिल कठिण आइका, रे बापांनो ! सदैव राम० ॥ १ ॥

काय घालवितां वय फुका ।

ध्यानं आठवा रघुनायका ।

ब्रह्मत्वं आपणा तुका ।

जन्म-मरणाळा मग मुका रे बापांनो ! सदैव राम राम म्हणा ॥ २ ॥

देह पडेल कथि न भरंवसा ।

निज आत्मा आपुला कसा ।

हैं जाणत एकांती बसा ।

नकळे तरि गुरला पुसा रे बापांनो ! सदैव राम राम० ॥ ३ ॥

मोठेपणिचा अभिमान सोडा ।

छो ! छो ! देहमीपण खोडा ।

दढ असंगशस्त्रे तोडा ।

आहे अखंड सुख तें जोडा रे बापांनो ! सदैव राम० ॥ ४ ॥

जगि तारक वैष्णव गुरू ।

त्याचे चरण जाउनि दढ धरूं ।

कृष्णजगन्नाथ सांगे, उद्धरूं ।

आपआपणा सावध करूं रे बापांनो ! सदैव राम राम० ॥ ५ ॥

हैं दिसणारें सर्व विश्व भगवत्स्वरूप आहे, हैं सांगितातः—

पद (हारि तुझि मंजुळ मुरली० या चालीवर)

उमज मनिं रामचि जग हैं । रामचि जग, न धारिं

कांहीं उबग । कीं रज्जु भुजग जेवि कनक नग ॥ ध्रु० ॥

दृश्य पसारा द्रष्टा सारा । सूर्यकिरणिं मृगजल

जैसें झग झग ॥ रामचि जग० ॥ १ ॥

अद्वय आपण हे विवरीं खुण ।

ज्यापरि जलतरंग, तेविं अनुभविं मग ॥ रा० ॥ २ ॥

विष्णुगुरुचरणिं कृष्ण जगन्नाथ

सहज सुखाचा ढीग होय, जाय तगमग ॥ राम० ॥ ३ ॥

खालील अभंगांत संतसंगाचा महिमा उत्तम वर्णिला आहेः—

धन्य धन्य धन्य सज्जनाचा संग, । ज्ञानभक्तिरंग रंगावया ॥ १ ॥

रंगावया मन चैतन्यस्वरूपीं । नाहीं दुजा ओपी ज्ञान ऐसें ॥ २ ॥

ज्ञान ऐखें जागें जयाचे हृदयीं । नित्य त्याचे पायीं ठेवूं माथा ॥ ३ ॥

ठेवूं माथा अहंकार निरसोनी । सेवा संपादनी राहूं तेंथें ॥ ४ ॥

राहूं तेंथें मन सर्वदा विश्रांती । संसाराची खंती आठवेना ॥ ५ ॥

आठवेना एका आपणावांचोनी । जनीं मनीं वनीं घनदाट ॥ ६ ॥

घनदाट सुखस्वरूप आपुलें । अंतरां धरिले आत्मभावे ॥ ७ ॥

आत्मभावे निजदर्शनाचा लाभ । दिधला स्वयंभु गुरुराया ॥ ८ ॥

गुरुराया स्वामी ! समर्था ! वैष्णवा ! । यावीं निज सेवा कृष्णदासा ॥ ९ ॥

इकडे गोमान्तकांत कोणताही उत्सव झाला म्हणजे, त्याच्या सांगतेच्या वेळीं गौळणकाला करीत असतात. गौळणकाला म्हणजे भगवान् श्रीकृष्णांनीं गोकुलांत केलेल्या लीलाभिहाराचें वर्णन होय. हे गौळणकाले अनेक कवींनीं नाटकरूपानें तयार केलेले आहेत. परंतु, जगन्नाटकी मायाचक्रचालक श्रीकृष्णपरमात्म्यानें गोकुलांत केलेल्या लीला, कर्त्यांनीं, आपल्या स्वभावानुसार नुसत्या विषयास-क्तीच्या शृंगाराप्रमाणें वर्णिल्या आहेत ज्या श्रीहरीच्या चरित्रश्रवणानें तत्काल भवबंध तुटून परमपदाची प्राप्ति होते, त्या मंगलकारक चरित्राचा असा हेतुविपर्यास झालेला पाहून, भटजीमहाराजांस फार वाईट वाटलें व त्यांनीं उत्तम रहस्यप्रकटार्थप्रचुर असे दोन गौळण-काले तयार केले त्यांतील पदें पाहिलीं म्हणजे कर्त्याच्या विलक्षण चातुर्याबद्दल तारीफ करावी तेवढी थोडीच वाटते. कारण, त्या काव्यांनीं विषयासक्तांची व विरक्त सज्जनांची सारखीच करमणूक होते. कल्पनेचा साक्षी जो चैतन्यघन आत्मा, तो श्रीकृष्ण; विवेक वैराग्यरूप आत्मसखे, ते गोपाल; इंद्रियवृत्ती, त्या गोपिका; व शुद्धसत्त्वात्मक ज्ञानमायारूप जी तुर्या किंवा निवृत्ति ती यशोदा; अशी त्यांत योजना केलेली आहे. त्यांतील कांहीं पदें खालीं देतो.

“ गोकुलांत तूं अशा नानाप्रकारच्या खोड्या करूनं गोपिकांस
व्यर्थ कां त्रास देतोस ? ” असें यशोदेनें विचारिल्यावरून भगवान्
श्रीकृष्ण तिला सांगतात:—

पद (मलय गव्हरीं अद्भुत शोभा पाहुनियां शबरी० या चालीवर)

निर्विकल्प सच्चिदानंद मी नेणति या माते ॥
केवळ जड तनु शाश्वत मानुनि कल्पिति कामाते ॥ ध्रु० ॥
मन्मूर्तांवरि बळकट प्रेमे लंपट मन करिती ।
विषयदृष्टिनें दिननिशि हा आकार हृदयि धरिती ।
दृश्यचराचर चिन्मय ऐसी वृत्ति न तिळभरि ती ।
आत्मसुखास्तव आळविती बहु मज निष्कामाते ॥ नि० ॥ १ ॥
यद्यपि चिद्धन तो मी या अबलासि नसें ठावा ।
केवळ सगुणी पूर्ण जयांही धरिलें सद्भावा ।
जाणुनि मीं अवतारि होथ सद्भक्तांच्या गांवा ।
मायाब्रह्मीं सहज घडे हा स्फुरणधर्म माते ॥ नि० ॥ २ ॥
अवस्थात्रयातीति हरिन नवनीत कसा यांचें ।
जसा तसा असताचि स्फूर्तिरूप जग नटलों साचें ।
तंतूपट मृद्वट दृष्टां, कारण कार्याचें ।
कर्ता कृष्णजगन्नाथ नमुनि घेती नामाते ॥ ३ ॥

या एकाच पदावरून वाचकांस भटजीमहाराजांची कविव्यशक्ति,
चातुर्य, अनुप्रास व अर्थगौरव या सर्व गुणांची सहज कल्पना
होण्यासारखी आहे.

राधिका श्रीकृष्णास म्हणते:—

पद (दादरा.)

असुनी सुजाण कां न जाणत्या सम गोपी छळिखी ।
प्राणजीवना रे कृष्णा ! प्राणजीवना ॥ ध्रु० ॥

इंद्रियवृत्ति मज नावरती या, लक्षुनी प्रमाण, मी ।

रममाण व्हाया अंतरसाक्षी आणितें मना रे कृष्णा ॥ १ ॥

अनुसंधाना चुकविति कान्हा । या ।

चिद्रत्नाचि खाण आपण आण वाहुनि, मन्मन कषितें ॥

आनंदघनारे कृष्णा ! आनंदघना ॥ अ० ॥ २ ॥

चंचलचित्ता, कृष्णजगन्नाथा ! या । नव्हासि लहान

तूं महान सुमति पढाना कैसैं ॥ मनमोहना रे कृष्णा ॥ मन० ॥ ३ ॥

गोपी यशोदेस कृष्णाची कागाळी सांगतात—

पद.

चटकी चढल मोठा नाटकी साच ।

घटचि नुरवि हट धरुनि मुरारि ॥ च० ॥ ध्रु० ॥

गोपकटकीं एकी एकट अनेकीं ।

व्यापक निकट करिं न मिळें कीं भारी ॥ च० ॥ १ ॥

सकल त्यजुनि तरि, धरिनि मी श्रीहरि

कणि नाना परि न बदयति कंसारि ॥ च० ॥ २ ॥

मुख निर्धारें आत्मविचारें ॥

कृष्ण जगन्नाथ ऐसा असतो संसारि ॥ च० ॥ ३ ॥

वरील पदांत “ट” चा अनुप्रास आहे. भटजीमहाराजांस यमकें व अनुप्रास यांची मोठी हौस होती. त्यांच्या पदांत सर्वत्र अनुप्रास व यमकें यांची गर्दी आढळून येते. तरीही त्यांनीं अर्थगौरवाकडे पूर्ण लक्ष पुरविलेलें आहे हें वर दिलेल्या त्यांच्या थोड्या कवितेवरून वाचकांस सहज समजेल. भटजीमहाराजांस मयूर-कवीप्रमाणें चित्रकाव्याचा फार नाद होता. खालील त्यांचें पतित-शवम रामाष्टक पहा:—

“ पतितपावनराम ” श्लोकाष्टक.

(उपजाति)

परात्पर श्रीपति रामभूष । पदीं रमे त्या सुख दे अमूप ।
 परावर व्यापक चित्स्वरूप । परेश भक्तांस्तव जो सरूप ॥ १ ॥
 तीरें वधी शोधुनिया अराती । तीत्रें गुणें सज्जन पक्षपाती ।
 तीनीं गुणी लिप्तनयप्रभाती । तीर्यास्पदें सद्गुण साजु गाती ॥ २ ॥
 तद्रूप, ये नाम जरी मुखांत । तल्लीन होतो जिव यत्मुखांत ।
 तरावया यत्न असा भवांत । तथापि जाती जन रौरवांत ॥ ३ ॥
 पावे स्मरूं त्या जरि मायबापा । पाहे प्रयत्नें हरिनि त्रिनापा ।
 पाळी कृपे ओढुनि आत्मचापा । पापा न ठेवी भजु त्या रमापा ॥ ४ ॥
 वरिष्ठ जो एकचि रामदेव । वरीन मी त्या हृदयी सदैव ।
 वदेन तन्नाम अवश्यमेव । वसेन देऊनि तयाशि खेव ॥ ५ ॥
 न रत्न रामासदया समान । नरां सुरां माजि जगन्निधान ।
 नभापरी रूप न होये मान । नमूनि ज्या देति समस्त मान ॥ ६ ॥
 रात्रिचरा देउनि तीत्र मारा । राजेश्वरें आणियली स्वदाग ।
 राज्यासनी बैसुनि कारभारा । राष्ट्रीय जो चालवि भक्तधारा ॥ ७ ॥
 मनीं मुखीं ज्या प्रिय आत्मनाम । मन्वाळ त्याच्यावरी पूर्णकाम ।
 मरामती वाढवि सौख्यधाम । मदोद्वतांचा करुनी विराम ॥ ८ ॥

(अनुष्टुप्)

पतितपावना रामा ! श्लोकाष्टक तुझे तुवां ।

विष्णू कृष्ण जगन्नाथा ! रचिलें स्फूर्तिने तुझ्या ॥

भटजीमहाराजांनीं केलेलीं एकंदर स्फुट पदें सुमारें आठशेंवर होतील. त्याशिवाय “ स्वात्मतत्त्वामृत ” हा लहानसा वेदांतग्रंथ व मानसपूजा या नांवाचें एक लहानसें प्रकरण आहे. त्यांनीं शुकरभार्यासंवाद, लोपामुद्रासंवाद, नटसुभद्राविलास व अहिल्योद्धार अशीं चार संगीत नाटके तयार केलीं होती. परंतु फार खेदाची

गोष्ट ही की, त्यांतील एकच अहिल्योद्धार तूर्त उपलब्ध असून बाकीचीं सर्व नामशेष झालीं ! त्यांनीं आनंदरामायणांतील काहीं सुरस आख्याने निवडून काढून तीं कीर्तनाकरितां म्हणून छंदोबद्ध करून ठेविलीं आहेत तीं येणेंप्रमाणें---

१ व्यासवरदान	८ यूपकेतूस्वयंवर
२ शतस्त्रीणांवरदानम्	९ पिंगलाख्यान
३ तुलसीपत्रसंधान	१० दुर्वासभोजन
४ हास्यमुक्ति	११ नागरिकोपदेश
५ यागकांड	१२ सुगुणाख्यान
६ यात्राकांड	१३ गुणवत्याख्यान
७ चंपिकासुमतीस्वयंवर	

याशिवाय त्यांचे काहीं अभंग व कोंकणी भाषेंतील काहीं स्फुट श्लोक वगैरे आहेत ; असो.

भाषाशास्त्राचें फारसें ज्ञान नसतां, उत्तम कवींच्या पंक्तीस बसण्याजोगी कविता भटजीमहाराजांनीं केली, यावरून त्यांची योग्यता सामान्य नव्हती, हें सहज लक्षांत येतें.

ईश्वरी कृपेवांचून असें घडणें फार कठीण आहे. कवितेंतील त्यांचे जिवंत उद्गार वाचून कोणाही विषयप्रस्ताचें हृदय परमार्थीकडे वळल्यावांचून रहावयाचें नाहीं. ते जरी आज प्रत्यक्षत्वानें ह्यात नाहींत; तरीही त्यांच्या या परिणामकारक वाणीमुळे त्यांचें बहुतेक सान्निध्य घडल्यासारखेंच होतें; असो. शेवटीं त्यांच्या चरित्रासंबंधानें त्यांनींच केलेलें एक पद आहे तें देऊन, त्यांच्या गोड व प्रासादिक वाणीनेंच या फार लांबलेल्या चरित्रलेखाचा उपसंहार करितों.

पद.

यत्कुलदेवं “ लक्ष्मीनृसिंह ” सुखदायी
 पिता “ जगन्नाथ ” माता “ नरसाई ”
 पितृव्य “ मुकुंद ” चुलतो लक्ष्मीबाई
 कृष्णद्विज मीं जन्मा आलों अचला ठायीं ॥ य० ॥ ध्रु० ॥
 शिणलों प्रपंचिं फिरतां नकळुनि आयुष्यकाला ।
 भिक्षुकवृत्ति करितां आला मनिं कंटाळा :
 मत्पत्नी जनित स्मरतां माझी पोरानाळा ।
 “ मी ” “ माझे ” मनि धरितां सांपडलों मोहनाळा ॥ १ ॥
 त्रिविध तापामोनें चित्त जई पोळलें ।
 दारापुत्रीं गृहवित्तावरि कंटाळलें ।
 संतमुखें जई तारक ईश्वर मज कळलें ।
 तई पासुनि मन माझे तद्गजनिच वळलें ॥ २ ॥
 आळवितां रात्रंदिन किति वर्षे प्रभुला मी ।
 सद्यासि दया माझी येउनि अंतर्यामी ।
 साक्षात्सद्गुरु आपण प्रगटति विष्णुनामी ।
 दृश्य विलक्षण मज स्थिर केला आनंदधामी ॥ ३ ॥
 सद्गुरुनीं ज मजवारी केली करुणादृष्टी ।
 सखितसुख कनकनगासम समजाविलि सृष्टी ।
 बदले बहु जन्मीं तूं होता बाळा कष्टी ।
 आतां पूर्ण सुखी हो येउनि आनंददृष्टि ॥ ४ ॥
 मच्छळें आनंद स्फुरला तो आपैसा ।
 पिंडब्रह्मांडातें प्राप्ती नेट ऐसा ।
 अनुभव तो या वदनें बोलवेल कैसा ! ।
 द्वैताद्वैतरहित; लहरीविण समुद्र जैसा ॥ ५ ॥
 ऐशा सद्गुरुसी म्यां यावें तरी काई ! ।
 तनु मन धन हें अर्पण झालें पूर्वीच पायीं ।
 देण्याजोगी वस्त ज्याविण वसरी नाहीं ।

विचार ऐसा जई मज अंतःकरणीं आला ।
 तैं सद्गुरुचा हृदयामाजी स्फुर साला ।
 “ वर्णन करिं आनंदप्रद राघवचारिताला ।
 सर्व सुखास्पद सेवा पावे तेचि आह्माला ” ॥ ७ ॥
 नाहं कर्ता, स्फूर्ती समर्थ गुरुरायाची ।
 घडविलि सेवा वदघुनि सुकीर्ति राघवाची ।
 श्रोता वक्ता अवधी सद्गुरुस्फूर्ती साची ।
 कविताशक्ति न गुरुशिण कृष्णजगन्नाथाची ॥ ८ ॥
 जय जय रघुवीर समर्थ ।
 श्रीवलभीम मासुतिराय समर्थ ।
 श्रीमत्सच्चिदानंद कृष्णजगन्नाथ-
 स्वामिसद्गुरुमहाराज की जय ।

 * भाग ३ रा समाप्त. *
